



**T.C.  
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ  
TÜRK HALKBİLİMİ ANA BİLİM DALI**

**UYGUR FOLKLORU ÜZERİNE ÇAĞATAYCA BİR YAZMA  
(İNCELEME-METİN)**

Yüksek Lisans Tezi

Aynur GENÇ

Prof. Dr. Adem ÖGER

NEVŞEHİR  
Temmuz 2022





**T.C.**  
**NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**  
**TÜRK HALKBİLİMİ ANA BİLİM DALI**

**UYGUR FOLKLORU ÜZERİNE ÇAĞATAYCA BİR YAZMA**  
**(İNCELEME-METİN)**

Yüksek Lisans Tezi

Aynur GENÇ

Prof. Dr. Adem ÖGER

NEVŞEHİR  
Temmuz 2022

## **BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI**

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

**Tezi Hazırlayan**

Aynur GENÇ

## TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Uygur Folkloru Üzerine Çağatayca Bir Yazma (İnceleme-Metin)” adlı yüksek lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak yazılmıştır.

Tezi Hazırlayan

Aynur GENÇ

Danışman

Prof. Dr. Adem ÖGER

Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Adem ÖGER

## KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Adem ÖGER danışmanlığında Aynur GENÇ tarafından hazırlanan “Uygur Folkloru Üzerine Çağatayca Bir Yazma (İnceleme-Metin)” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../2022

### JÜRİ

Danışman :Prof. Dr. Adem ÖGER

Üye :

Üye :

### İMZA

.....

.....

.....

### ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ...../...../..... Tarih ve ..... sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Dr. Öğr. Üyesi Volkan Recai ÇETİN

Enstitü

## TEŞEKKÜR

Öncelikle yüksek lisans eğitimim boyunca değerli bilgilerini, tavsiyelerini, desteklerini ve kütüphanesini esirgemeyen; bu çalışmanın konu seçiminde ve hazırlanmasında teşvik edip yönlendiren ve emek harcayan değerli danışman hocam Prof. Dr. Adem ÖGER'e teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksek lisans ders ve tez dönemim boyunca değerli görüş ve yönlendirmeleriyle her zaman yanımda olduğunu hissettiren desteklerini esirgemeyen ve bilgilerinden çokça istifade ettiğim Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŐ hocama ve rahle-i tedarisinden geçtiğim tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen pek kıymetli aileme; tez yazım sürecim boyunca aynı odayı paylaşıp destek olan, görev yapmakta olduğum Tokat GaziosmanpaŐa Üniversitesi'ndeki mesai arkadaşlarıma ve bu süreçte yanımda olup tek tek adını sayamadığım herkese teşekkür ederim.

# “UYGUR FOLKLORU ÜZERİNE BİR YAZMA (İNCELEME-METİN)”

Aynur GENÇ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz, 2022

Prof. Dr. Adem ÖGER

## ÖZET

Tarih boyunca birçok Türk boyunun yaşadığı, çeşitli kültürlerin ve dinlerin bulunduğu bir bölgede yer alan Doğu Türkistan coğrafyası, Türk kültürünün gelişmesi ve şekillenmesi konusunda önemli bir yere sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde incelediğimizde Uygur Türkleri, yaşadıkları bu coğrafyada birçok toplumla temas halinde olmuştur. Bu bağlamda farklı din ve inançları kabul etmekle birlikte aynı zamanda farklı kültürlerle de etkileşime girerek dil, edebiyat, sanat ve folklor gibi alanlarda köklü ve zengin kültürel bir yapıya sahip olmuşlardır.

Folklor, ulusların ulus olma yolundaki mihenk taşlarından biridir. Toplumların bilinçlenme süreçlerinde ortaya çıkmaktadır. Folklor sadece olmuş bitmiş değil, geçmişin olduğu gibi bugünün de bilgi birikimidir. Sosyal hayat içerisinde bireyin topluma kazandırılması hususunda folklor önemli bir işleve sahiptir. Birlik ve beraberliğe, birlikte yaşamaya önem veren Uygur Türkleri için folklor unsurları hem sözlü hem yazılı kültür etrafında korunarak geçmişten günümüze kadar ulaşmıştır. Doğu Türkistan coğrafyası, yıllardır Çin'in asimile politikaları, baskı ve zulümlerine maruz kalmıştır. Uygur Türklerinin tüm bu baskı ve zulümlere karşı milli kimliklerini korumak için kuşaktan kuşağa aktardıkları kültürel miraslarına sahip çıkmaları halkbilimi disiplini açısından büyük öneme sahiptir.

Folklor sözlü kültür, yazılı kültür ve günümüzde ise dijital kültür ortamlarında üretilip tüketilen bir unsurdur. Yazmada sözlü kültür ortamından derlenen folklor unsurlarının yazıya geçirildiği tespit edilmiştir. Geçiş dönemlerinden eğlence kültürüne, yeme-içme kültüründen giyim-kuşam kültürüne, halk meteorolojisinden geleneksel mesleklere ve dahi folklorun birçok kadrosu ile ilgili bilgilere yer verildiği görülmüştür.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Çağatayca el yazması eser, İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi, Gunnar Jarring Koleksiyonu'nda Prov. 207 olarak kayıtlı olan nüsha 84 varak olup nüshalar kahverengimsi ve çizgili Rus kâğıdındandır. Muhammed Ali Damolla ve Ebul Vahid Akhun tarafından 20. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. Her başlık için yeni bir nüshaya geçilmiştir. 2 nüshada herhangi bir şey yazılmamış olup diğer nüshalarda yazarlar tarafından eklenmiş olan düzeltmeler, sayfaların altına yahut sağına soluna belirteçler konularak yazılmıştır.



Çalışma *Giriş*, dört bölüm, *Sonuç* ve *Kaynakça*'dan oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde Uygur Türkleri ve çalışma hakkında kısaca bilgi verilmiştir. “Çağatay Türkçesi ve Özellikleri” başlıklı *Birinci Bölüm*'de Çağatay Türkçesinin dönemleri ve dil bilgisel özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. “Çağatayca Eserler” isimli *İkinci Bölüm*'de ise Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış eserler hakkında bilgilere yer verilmiştir. “İnceleme ve Değerlendirme” başlığını taşıyan *Üçüncü Bölüm*'de ise yazmada tespit edilen folklor unsurlarının işlev ve içerik bağlamında incelenmesi yapılmıştır. “Transkripsiyonlu Metin” isimli *Dördüncü Bölüm*'de ise Arap alfabesi kullanarak Çağatay Türkçesi ile yazılmış yazmanın Latin harfli transkribe edilmiş metnine yer verilmiştir. Çalışmada elde edilen veriler *Sonuç* bölümünde değerlendirilmiş ve faydalanılan kaynaklar alfabetik sırayla *Kaynakça*da sıralanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Uygur folkloru, Uygur Türkleri, Çağatay Türkçesi, Türk Halkbilimi.



**A CHAGATAY MANUSCRIPT ON UYGHUR FOLKLORE  
(EXAMINATION-TEXT)**

**Aynur GENÇ**

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences,  
Department of Turkish Folklore**

**Master's Thesis, July, 2022**

**Prof. Dr. Adem ÖGER**

**ABSTRACT**

The geography of East Turkestan, located in a region where many Turkish tribes have lived and various cultures and religions met throughout history, has an important place in the development and shaping of Turkish culture. When we examine them in the historical process, the Uyghur Turks have been in contact with many societies in this geography where they live. In this context while accepting different religions and beliefs, they also interacted with different cultures and had a deep-rooted and rich cultural structure in fields such as language, literature, art, and folklore.

Folklore is one of the cornerstones of nations on the way to become a nation. It emerges in the awareness processes of societies. Folklore is not the knowledge of an accomplished fact only, but also the knowledge of the present, as well as the past. Folklore has an important function in reintegrating the individual into society in social life. For the Uyghur Turks who give importance to unity and coexistence, folklore elements have survived from the past to the present by being preserved around both oral and written culture. East Turkestan geography has been exposed to China's assimilation policies, oppression and persecution for years. It is of great importance for the discipline of folklore that the Uyghur Turks protect their cultural heritage, which they have transferred from generation to generation in order to protect their national identity against all these oppressions and persecutions.

Folklore is an element that is produced and consumed in oral culture, written culture and today in digital culture environments. It was determined that the folklore elements collected from the oral culture environment were written down in the manuscript. It has been observed that information on transition periods, entertainment culture, food and beverage culture, clothing and dress culture, folk meteorology, traditional professions and even many cadres of folklore are included.

The Chagatay manuscript, which constitutes the main subject of our study, has been registered as Prov. 207 in the Gunnar Jarring Collection of the Lund University Library, Sweden, and has 84 folios and the manuscripts are made of brownish and striped Russian paper. It was written by Muhammad Ali Damolla and Abul Vahid Akhun in the early 20<sup>th</sup> century. A new copy has been made for each title. In two copies

nothing has been written, but in the other copies the corrections added by the authors are written by placing markers at the bottom of the pages or to the left and right.

The study consists of *Introduction*, four chapters, *Conclusion*, and *Bibliography*. In the *Introduction*, brief information about the Uyghur Turks and the study is given. Information about the periods and grammatical features of Chagatay Turkish has given in the *First Chapter* which is titled "Chagatay Turkish and Its Features". In the *Second Chapter* which is titled "Chagatay Works", information about the works written in Chagatay Turkish has given. The folklore elements identified in the manuscript were examined in terms of function and content in the *Third Chapter* which is titled "Review and Evaluation". In the *Fourth Chapter* which is titled "Text with Transcription", the Latin script transcribed text of the manuscript written in Chagatay Turkish using the Arabic alphabet has included. The data obtained in the study were evaluated in the *Conclusion* section and the sources that used were listed in the *Bibliography* in alphabetical order.

**Keywords:** Uyghur folklore, Uyghur Turks, Chagatay Turkish, Turkish Folklore.

## İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI .....	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	ix
TEŞEKKÜR.....	vi
KISALTMALAR .....	xiii

<b>GİRİŞ .....</b>	<b>1</b>
A. Uygur Adının Kökeni ve Anlamı .....	1
B. Uygur Türklerinin Tarihi ve Coğrafyası.....	5
C. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi Hakkında .....	9

## BİRİNCİ BÖLÜM

### ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

1.1. Çağatay Türkçesinin Dönemleri .....	13
1.2. Çağatay Türkçesinin Özellikleri .....	14
1.2.1. Yazım Özellikleri.....	14
1.2.2. Ses Özellikleri.....	16
1.2.3. Şekil Bilgisi Özellikleri .....	20

## İKİNCİ BÖLÜM

### ÇAĞATAYCA ESERLER HAKKINDA GENEL BİLGİ

2.1. Klasik Eserler .....	32
2.2. Risaleler.....	33
2.3. Tezkireler .....	34
2.4. Rüya Tabirleri .....	36
2.5. Muska Kitapları.....	37
2.6. Fahnâmeler.....	38

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### İNCELEME VE DEĞERLENDİRME

3.1. Dil ve Edebiyat.....	40
3.2. Törenler ve Bayramlar .....	54
3.3. Geleneksel Meslekler .....	58
3.4. Din, Halk İnanışları ve Halk Hekimliği .....	73
3.5. Geçiş Törenleri.....	90
3.6. Giyim-Kuşam Kültürü .....	102
3.7. Halk Mizahı.....	105
3.8 Eğitim.....	108
3.9. Yeme-İçme Kültürü .....	111
3.10 Müzik ve Eğlence Kültürü .....	117
3.11. Halk Mimarisi .....	122
3.12. Toplumsal İlişkiler .....	125
3.13. Şehir, Ticaret ve Yaşam .....	128
3.13.1. Ticaret .....	130
3.14. Halk Hukuku .....	132
3.15. Doğa ve Evren İle İlgili Bilgiler.....	136

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### TRANSKRİPSİYONLU METİN

<b>SONUÇ</b> .....	<b>242</b>
<b>KAYNAKLAR</b> .....	<b>250</b>
<b>EKLER</b> .....	<b>259</b>
Ek 1. Orijinal Metin .....	259
<b>ÖZGEÇMİŞ</b> .....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

## KISALTMALAR

- BD:** Bedayi‘u’l-vasat  
**BV:** Bedâeîü’l-Vasat  
**ÇEK:** Çağatayca El Kitabı  
**FK:** Fevayidu’l-Kiber  
**FŞ:** Ferhad u Şirin  
**GS:** Garaibu’s-sıgar  
**H:** Hâmidî, Yûsuf u Zelîhâ  
**HBD:** Hüseyin-i Baykara Divanı’ndan Secmeler  
**LD:** Lutfî Divanı  
**LM:** Leyli vu Mecnun  
**LT:** Lisânu’t-tayr  
**ML:** Muhakemetu’l-luğateyn  
**MN:** Mecalisu’n-nefayis  
**MSD:** Mevlana Sekkaki Divanı  
**ND:** Nevâeî, Dîvân  
**NŞ:** Nevadiru’ş-şebab  
**ŞHD:** Şiban Han Divanı

## GİRİŞ: UYGUR TÜRKLERİ HAKKINDA BİLGİ

### A. Uygur Adının Kökeni ve Anlamı

Uygur adı ile ilgili ilk elden bilgiyi Çin yıllıkları vermektedir. Türk kaynaklarda ise Uygur adını, ilk kez Orhun yazıtlarının Bilge Kağan Yazıtı'nda 716 yılındaki meydana gelen ayaklanmalar sırasında zikredildiği görülmektedir. Başta Divanü Lugat-it-Türk olmak üzere sonraki dönemlerde kaleme alınan çeşitli kaynaklarda Uygur adı ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Uygur adının etimolojisi ile ilgili çalışmalar 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlamış ve üzerinde büyük uğraşlar verilmiş olmasına rağmen henüz bir ortaklığa varılmamıştır. Bu bağlamda en güncel çalışma Alimcan İneyet tarafından yapılmıştır. İneyet, çalışmasında ilk olarak “Uygur” adının Çince tarih kaynaklarda nasıl ele alındığını aktarmıştır:

“1. Shang Hanedanlığı (M.Ö. 16 – M.Ö. 11.yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince Gui-fang 鬼方 adındaki “gui” 鬼 karakteri Oguz sözcüğünün en eski Çince transkripsiyonudur. Gui 鬼 karakteri o dönemde “gür”, “ügü”, “wuku” şeklinde telaffuz edilmiş olup, aslında Ogur sözcüğünün Çincedeki transkripsiyonudur. Oguz, Ogur sözcükleri ise Uygur sözcüğünün mukabilidir.

2. Zhou Hanedanlığı'nın ortalarına gelindiğinde, Gui-fang (鬼方)lara Yi-qu 义渠 denmiştir. Yi-qu 义渠 aslında Ogur diye telaffuz edilirdi. Gui 鬼, Wei 韦, Hu 护 “çevik” anlamındaki gur, gur kelimesinin Çincedeki ilk ahenk tercümesidir.

3. Çince tarih kaynaklarında, M.Ö. 2. yüzyılda kaydedilen Wu-jie 乌揭 ya da Hujie 呼揭 adı Oguz ya da Uygur kelimesinin Çince transkripsiyonudur.

Uygur adı Bilge Kağan, Karabalgasun, Şine-Usu, Tez II, Suci, İyme 1 ve Şivet-Ulan yazıtlarında da geçmektedir. Aynı zamanda 128 3numaralı Pelliot yazmaları

içerisinde, 787-843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporlarında Uygur adının Tibetçe "Ho-yo-hor" şeklinde transkribe edildiği tespit edilmiştir (Gömeç, 1997: 11-12).

Ebülgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakkime adlı eserinde, Uygur adının ortaya çıkışıyla ilgili: "Kara han, Müslüman olduğunu öğrendiği oğlu Oğuz Han'ı öldürmek ister. Bu durumu haber alan Oğuz Han, 'Babam asker gönderip beni öldürmek istiyor. Beni isteyen bana gelsin, babamı isteyen babama gitsin!' diyerek halka haber gönderir. Halkın büyük bir kısmı Kara Han'ın tarafını, seçer. Oğuz Han, yanına gelenlere "Uygur" adını verir. Uygur "yapışır, yapışan" anlamındadır (Ölmez, 1996: 237).

Uygur adını kökeni ile bilim insanları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir:

"1. *Uygur* ile *Oguz* aynı kelimenin değişik biçimleridir. Uygurların Tanrı Dağları civarına yerleşenleri *wu-hu* 乌护, Altay dağları civarına yerleşenleri *Wu-he* 乌纒, yani *Oğuz*; Selenga nehri vadilerine yerleşenleri *Wei-he* 韦纒, sonra *Hui-he* 回纒, yani *Uygur* diye adlandırılmıştır. *Hui-he* (回纒)ler Oğuzlardır. Türk yazılı belgelerde "Dokuz Oğuz"lar "Dokuz Uygur"lar diye de adlandırılmıştır.

2. *Uygur* ya da *Oguz* kelimesinin ilk sekli "çevik" anlamındaki *\_ur*, *gur* dur. Çincedeki *Gui*, *Wei* 韦, *Hu* 护 karakterleri "çevik" anlamındaki "*gur*, *gur*" kelimesinin transkripsiyonudur. Bugünkü "Uygur" sözcüğü eski *Gur*, *Ogur* adı temelinde *\_ur* – *o\_ur* – *on\_ur* – *oy\_ur* – *ui\_ur* şeklinde oluşmuştur.

3. *Uygur* sözcüğü Orta Dönem Türkçesindeki *Udgur* kelimesinden gelmiştir. Bu kelime aslında *Hudgur* olabilir. Bu ad eskiden *Hudgur* – *Udgur* – *Uygur* şeklinde fonetik değişiklik geçirmiştir. Uygur adının Çince tarih kaynaklarında *hui-gu*, *hui-he* şeklinde yazılışı *Hudgur* kelimesine bağlanabilir.

4. *Uygur* = *Yugur*, *Ogur* = *Ögür*, *Oguz* = *Ögüz*. Bunların anlamı "akıllı, güçlü, kudretli"dir. Bu kelimeler Türkçenin "r" grubunda konuşan kabilelerin dilinde *Ogur*, *Yugur*, *Uygur* seklini almıştır; Türkçenin "z" grubunda konuşan kabilelerin dilinde ise *Oguz*, *Guz*, *Uz* seklini almıştır. Eski Türkçede tek heceli *o-* (düşünmek), *ög* (akıl, tefekkür) fiili de vardır. İşte bu *o-*, *ög*, *uk-* fiil köküne *guz*, *gur* ekleri getirilerek "bilici, planlayıcı, çevik, kudretli" anlamındaki kelime ortaya çıkmıştır.



5. “Uygur” sözcüğünün eski seklı *Ogur – Ugur (oghur)* ya da *gur(ghur)*dur. Çince kaynaklardaki “Gu-shi”, “Che-shi” *guz – kus (guz – ghuz)* adının Çince’deki transkripsiyonudur.

4. Han döneminde Kumul bölgesi Yi-wu-lu 伊吾卢 diye adlandırılmıştır. Buradaki Yi-wu-lu “Uygur” sözcüğünün bir başka transkripsiyonudur.

5. M.S. 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı coğrafyacı Claudus Ptolemy’nin “Coğrafya” (Geographice Hyhegesis) adlı eserinde bahsedilen Oechurdas – Oikhardai kelimesi Uygur sözcüğünün karşılığıdır. Ptolemy Tarım nehrine Oechurdas demiştir.

6. Çince tarih kaynaklarında M. S. 4-5. yüzyıllarda görülen Wu-hu 乌护, Wei-he 韦纥, Hui-he 回纥 adları Oğuz veya Uygur adının Çince transkripsiyonudur.

7. Çince tarih kaynaklarında geçen Yuan-he 袁纥 “On Uygur” adının Çince transkripsiyonudur.

8. Çince tarih kaynaklarında M.S. 6. yüzyılın sonlarından itibaren görülen Wei-he 韦纥, Hui-he 回纥, Hui-hu/Hui-gu 回鹘 “Uygur” sözcüğünün Çince transkripsiyonudur.

9. M.S. 8. yüzyıla ait Orkun Yazıtlarında “Uygur” sözcüğü bir kavim adı olarak yer almaktadır.

10. Song Hanedanlığı döneminde Uygur adı Çince’ye Hui-hui 回回 olarak transkripsiyon edilmiştir.

11. 13. yüzyılın ikinci yarısından 17. Yüzyılın ortalarına kadar Uygur adı Çince’ye Wei-wu-er 畏吾而 şeklinde transkripsiyon edilmiş; 17. yüzyılın ortalarından 20.yüzyılın başlarına kadar Hui-bu 回部ya da Hui-min 回民 şeklinde ifade edilmiştir.

“Uygur” sözcüğü Çince farklı biçimler arz etmektedir. Ancak bunlar Çincenin değişik tarihî dönemlerde kazanmış olduğu farklı telaffuz özelliklerinden ileri gelmiştir. Tabloda yer alan biçimlerin tümünün “Uygur” ya da “Oğuz” sözcüğünün Çince transkripsiyonu olduğunda birleşen bilim adamları, “Uygur” ile “Oğuz’un aynı

sözcüğün farklı telaffuzu ve yazılışı olduğunu da kabul etmektedirler. Öyleyse bu iki sözcüğün kökenini aynı kelimedenden aramak gerekmektedir” (İnayet, 2008: 2397-2398).

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it-Türk adlı eserinde, dinlediği bir efsaneden hareketle “Uygur” adının ortaya çıkışını, “Huzhur-Uyhur-Uyğur” şeklinde etimolojik tahlille ortaya koymaktadır. Uygur kelimesinin manasını da “kendi azığını kendisi bulup yiyenler” şeklinde açıklamaktadır (Atalay, 1992: 111-113).

6. “Uygur” sözcüğü Uygurların yasadıkları yer olan *Ughei Nor* adından gelmiştir. *Ughei Nor* Karakorum şehrinin kurulduğu yerin 30-40 km kuzeybatısında bulunan Orhun nehridir. *Ughei Nor* “Yüksekte oturan insanlar”, “asilzade” anlamına gelir.

7. “Uygur” sözcüğündeki *gur* boğa ile alakalıdır. Nitekim *Ogur* boy adındaki *gur*, *Oguz*’daki *guz*’la aynıdır. Mesela *Ogur*, *Ögür*, *Gur*. W. Radloff’a göre, Uygur adının ilk biçimi *Ut-gur*’dur. V. Thomsen’e göre de *Uygur* adının ilk şekli *ud* tur. *Ut/ud* eski Türkçede inek, boğa anlamlarına gelir. O halde *Uygur*, *Kutrigur*, *Utigur* adları boğa kabilesi anlamına gelmektedir” (İnayet, 2008: 2399-2400)

Sonuç itibarıyla “Oğuz” ve “Uygur” sözcükleri aynı kökten gelmektedir.

Uygur adının kökenine ilişkin verilen bilgilerden sonra Uygur adının anlamıyla ilgili olarak öne sürülen çeşitli görüşleri İnayet’in çalışmasından aktaracağız:

“1. “Uygur” sözcüğü “katılaşmak, uyuşmak” anlamına gelir. Bu görüş Reşidüddin Fazlullah’ın “Cami’üt-tevarih” adlı eserine dayandırılmıştır.

2. “Uygur” sözcüğü “yükseklik adamı”, “asilzade” anlamına gelir. Bu görüş Japon bilim adamlarının ortaya attıkları yer adı “Ughei nor”’a dayandırılmıştır.

3. “Uygur” sözcüğü “şahin gibi uçan”, “şahin gibi çevik, batır” anlamındadır. Çince tarih kaynaklarına göre, M. S. 788 yılının Ekim ayında Uygur Kağanı Çin sarayında binden fazla kişiden oluşan heyeti göndermiş ve *Hui-he* 回纥 adının *Hui-gu* 回鶻 diye değiştirilmesini istemiştir ki, *Hui-gu* 回鶻 nun anlamı “şahin gibi çevik, batır” demektir.

4. “Uygur” sözcüğü “ormanlık kavmi” anlamına gelir.

5. “Uygur” sözcüğü “birleşmek”, “bağlaşmak” ve “müttefik” anlamındadır.

6. “Uygur” sözcüğü “akıllı”, “bilgili”, “güçlü”, “yetenekli” anlamındadır.

7. “Uygur” sözcüğü “boğa”, “inek” anlamına gelir” (İnayet, 2008: 2400-2401).

## **B. Uygur Türklerinin Tarihi ve Coğrafyası**

### **1. Uygur Türklerinin Tarihi**

742 yılında Basmlı, Karluk ve Uygur hanlıkları Göktürk Kağanlığının üzerine hücum etmişlerdir. Uygur Hanlığı, Basmlı Hanlığını yenerek 744-745 yıllarında Ötüken’de yeni bir Türk devleti kurmuşlardır. Kurulan I. Uygur devletinin kağanı, “Kutlug Bilge Kül Kağan”dır. Kutlug Bilge Kül Kağan’dan sonra tahta oğlu Moyen-çor Kağan geçmiştir. Moyen-çor Kağan’ın Uygur Hanlığı için önemi; Moyen-çor Kağan, “Bugu, Bayurku, Hun, Tongra, Sseschie/İzgil, Ch’i-pi, A-pu-sse, Ku-lan-wu-ku, Ediz” adlı ve Tokuz Oğuz (Dokuz Oğuz) adıyla bilinen Oğuz boylarını yanına toplamıştır. Kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türkişler ve Basmlılarla, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşmış ve hepsini itaati altına almıştır (Kafesoğlu, 2013: 127).

Uygur Devleti’ni derleyip çok güçlü bir konuma getiren Moyen-çor Kağan’ın vefatından sonra yerine oğlu Böğü Kağan geçmiştir. Böğü Kağan Çin’den ülkesine dönerken yanında dört Mani dinine mensup rahipleri de getirmiştir. Bu dört rahip Uygur devletinin sosyokültürel yapısında önemli bir yere sahiptir. Başta Budizm sonrasında Manihaizm Uygurların kültür, sanat ve ticaret gibi yönlerden farklılaşmasına sebep olmuştur (İzgi, 2000: 18-20).

780 yılında Böğü Kağan, veziri olan Tun Baga Tarkan tarafından öldürülerek tahta veziri geçmiştir. Bu durum Çin devleti için olumlu bulunmuş olup Uygur devleti içerisinde karışıklıklara sebep olmuştur. 794 yılında Tun Baga Tarkan’dan sonra oğlu Kutluk Bilge tahtın sahibi olmuştur. Kutluk Bilge Kağan zamanı Uygur devleti için önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Uygur devleti Karlukları egemenlikleri altına alarak Turfan bölgesine inmişlerdir. Kutluk Bilge Kağan’ın Uygur devleti için en büyük icraatı Kırgızlara düzenlediği sefer olmuştur (İzgi, 2000: 22).

808 yılında Uygur devletinin başına Hazer Tigin “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan” unvanıyla kağan olmuştur (İzgi, 2000: 23). Bu dönemde Çin devleti kağanı çeşitli hediyelerle oyalayarak içeride kaos yaratmak için entrikaları hayata geçirmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan iç huzursuzluklar ve düzenin kontrol edilememesiyle

kağan öldürülmüştür. Gittikçe kötüye giden siyâsî düzensizlik başkent Balasagun'un Kırgızlar tarafından ele geçirilmesiyle I. Uygur devleti yıkılmıştır (Günay, 2012: 186). Kırgızların mağlubiyetine uğrayan Uygur devleti boylarının bazıları çeşitli bölgelere göç etmiş bazıları da kendi yurtlarında kalarak devletlerinin kurtarmak için çaba sarf etmişler fakat başarılı olamamışlardır. Uygur Türklerinin bazı boyları Doğu Türkistan'a orada uzun zamandır yaşamakta olan Uygur Türklerinin yanına göç ederek Tanrı Dağlarının güneyinde yer alan Turfan ile Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Diğer Uygur boylarının bir kısmı Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine; diğer bir grup ise Çin'in güneyine sığınmıştır. Başka bir grup ise Moğolistan'a göç etmiştir (Günay, 2012: 187).

840 yılından sonra Tibet ve An-Shi bölgesi taraflarına göç eden Uygur Türkleri bu bölgenin merkezi olan Kansu şehrinin yakınlarına yerleşmişlerdir. Kansu (Kan-Chou) Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygur"lar adı da verilmektedir (Çandarlıoğlu, 2019: 36). Kansu şehri bir ticaret şehri olarak bilinmektedir. Bu bölgede Budizm çok yaygındır. Kansu Uygurları bölgede birlikte yaşadıkları Tibetliler zaman zaman sıkıntı yaşamışlardır. Kansu Uygurları ile ilgili kaynaklarda daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi fütihat politikasının olmadığı geçmektedir. Bunun sebebi ise yerleşik hayata yavaş yavaş geçmeye başlamaları ve kervanları baskın ve istilaya uğramadan gönderebilmek olarak gösterilmektedir (Emet, 2015: 21).

840 yılında çeşitli bölgelere göç eden Uygur boylarından bazıları da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço ve Kaşgar taraflarına yerleşmişlerdir. Bu Uygur boyları için kimi kaynaklarda farklı tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları şeklinde adlandırmalar mevcuttur (Çandarlıoğlu, 2004: 36) Turfan Uygurları 857-866 yılları arasında devletlerinin kuruluşlarını tamamlamış ve 1335 yılına kadar yaşayacak olan Uygur devletinin temelini atmışlardır (Ögel, 1971: 109).

1206 yılında Turfan Uygur Devleti Kara-Hıtay Devleti'ne bağlanmıştır. 1211 yılında da Kara-Hıtay toprakları da Cengiz-Moğol İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Cengiz Han Türk devlet anlayışını, Uygur hanlarının destekleri kendi devletine uygulamıştır. Cengiz Han'ın soyundan gelen Çağataylılar zamanında Uygurların devlet idaresindeki etkinliği sürdürülmüştür (İzgi, 200: 31; Günay, 2012: 190-192).

15. yüzyıl kaynaklarında Çağatay hanedanlığı idaresinde bulunan Turfan ve Kumul bölgesi “Uyguristan” olarak anılmıştır. 16 yüzyılın ikinci yarısında Turfan-Uygur hanlıkları arasında kardeş kavgalarının baş göstermesiyle Uygur Turfan devleti yıkılmış, Çin’deki Uygur Türk egemenliği son bulmuştur (Günay, 2012: 192).

Doğu Türkistan 15. ve 16. Yüzyılın başlarında Timur Hanedanlığına bağlı olup 1606 yılında Emir İsmail’in idaresine geçen bölgede *Hocalar Dönemi* başlamıştır. 17. Yüzyılda Kaşgar, Yarkend ve Aksu’da bazı küçük hanlıklar bulunmakla birlikte iktidar Müslüman hocaların elindedir (Kafesoğlu, 2013: 609). Timur Hanedanlığından sonra Türk boyları arasında yaşanan kopuşlar Rusya ve Çin’in lehine olmuştur. Emir İsmail ve diğer beyler arasındaki birbirini çekememe durumları Doğu Türkistan’ın işgali için kapı aralamıştır. 1674’te Kalmuklar Turfan, Urumçi ve İli bölgelerinde Cungarya Devleti kurmuşlardır. 18 yıl sonra karışıklıklar tekrardan baş gösterince Çin bu karışıklıklardan istifade ederek 1759’da Kaşgar etrafına sahip olmuştur. Uygur Türkleri ve Çinliler arasındaki mücadele devam ederken Çinliler tarafından idam edilecek olan Burhaneddin Hoca’nın torunu Cihangir, Kırgızların da yardımıyla Kaşgar ele geçirilmiş, Yarkend ve Hotan’ı da içine alan bir devlet kurulmuştur (Gömeç, 1997: 68).

1847 yılında Cihangir Hoca tarafından kurulan bu devleti Çin ortadan kaldırmıştır. Fakat kendi topraklarında bağımsızlık mücadelesi veren Uygur Türkleri hiçbir zaman mücadeleyi bırakmamış ve isyanlar durmadan devam etmiştir. Çinliler Doğu Türkistan’ı Cungarya ve Kaşgarya diye iki kısma ayırmışlardır (Gömeç 1997: 68-69). Kaşgar’da 1863-1864 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Aktar, Han Töre ve Yakub Beylerin uğraşlarıyla Kaşgar’ a girilmiş ve Kaşgar Hanlığı kurulmuştur. 1866 yılından itibaren Yakup Han dönemi karşımıza çıkar. Bu dönemde Batı Türkistan’ın Ruslar tarafından istila edilmesi ve Hindistan’a doğru ilerlenmesi İngilizler panikletmiştir. Bunu üzerine İngilizler Rusların bu ilerleyişini engellemek için Osmanlı ile anlaşarak Kaşgar Hanlığına destek vermişlerdir (Günay, 2012: 194). 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının başlamasıyla birlikte bu yardımlar durmuştur. 1877 yılında Çinliler Kaşgar Hanlığını işgal etmiştir. 1877 yılında 2. Mançu-Çin istilasından sonra Doğu Türkistan’ın adı 18.11.1884 tarihinde istilacı Mançu-Çin ordusunun komutanı Zuo Zong-tang tarafından “istila edilen toprak” manasına gelen “Şinciang” adı ile zorunlu

olarak değiştirilmiştir (Kaşgarlı, 2004: 12). 1911 yılında Ruslar Urumçi'yi işgal etmişlerdir. 1931 yılında başlayan Uygur-Türk ayaklanmasıyla Urumçi hariç bütün Türkistan hürriyete kavuşmuştur. “Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti” kurulmuştur (Gömeç, 1997: 74-75). 1938 yılında Çin Komünist Partisi'nin, azınlık milletlerin de Çinlilerle eşit haklara sahip olduğunu ilan etmesiyle birlikte 7 Kasım 1944'te “Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti” kurulmuştur. Ekim 1949' Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş ilanından sonra Çin anayasasında belirlenen “Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği” prensibinden hareketle Doğu Türkistan'da önce otonom birimler kurulmaya başlanmıştır. 1954'te 5 otonom oblast ve 6 otonom nahiye kurulmuştur. 1 Ekim 1955'te ise “Şinciang Uygur Özerk Bölgesi” kurulmuştur (Şemseddin, 1997: 31).

## **2. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Özellikleri**

Doğu Türkistan'ın doğusunda halen işgali altında bulunan Çin, Moğolistan ve Tibet; batısında Batı Türkistan; kuzeyinde Sibiryaya; güneyinde ise Hindistan, Pakistan yer almaktadır (Gömeç, 1997: 67).

Uygur Türkleri bugün Tanrı Dağları'nın Cungarya ve Tarım havzası olarak ayrılmış olan topraklarda yaşamaktadırlar. Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yer alan Cungarya Havzası'nda Gulca, Urumçi, Kumul Çoğçek; güneyinde olan Tarım Havzası'na da Altışehir adı verilen: Kaşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Karaşar, Küçar şehirleri yer almaktadır.

Doğu Türkistan'ın yüzölçümüyle ilgili olarak çeşitli kaynaklarda iki farklı bilgi yer almaktadır: bazı kaynaklarda 1.663.100 km<sup>2</sup> bazılarında ise 1.823.418 km<sup>2</sup> olduğu belirtilmiştir (Gömeç, 1997: 67; Kaşgarlı, 2004: 11). Doğu Türkistan'ın coğrafi konumu, yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginlikleri ile stratejik bir öneme sahiptir (Gömeç, 1997: 67). Geniş topraklara sahip olmasına rağmen çoğunluğu kumluk, çöl ve yüksek dağlardan oluşmaktadır. Yeryüzü şekilleri itibarıyla üç büyük dağ silsilesi ve iki büyük havzadan oluşmaktadır: Tanrı Dağları, Altay Dağları, Karakurum Dağları ile Tarım ve Cungarya havzalarıdır (Şemseddin, 1997: 34-35).

Doğu Türkistan'da karasal iklim hâkimdir. Yağış miktarı oldukça düşüktür. Yazları sıcak, kışları ise soğuk geçmektedir (Yıldırım, 2016: 74). Doğu Türkistan mümbit topraklara sahip bir coğrafyadır. Bazı kaynaklarda ziraat memleketi olarak adlandırılmaktadır (Gömeç, 1997: 67). İpek böcekçiliği bu topraklarda geçmişten beri yapılmaktadır. Bu topraklarda pamuk, şeker pancarı, üzüm, kavun, karpuz, dut gibi ürünler yetiştirilmektedir. Aynı zamanda otlaklarının da geniş olmasıyla birlikte hayvancılık da Uygur Türklerinin sosyokültürel ve ekonomik yaşamında büyük bir öneme sahiptir (Mahmutoğlu, 1987: 32). Doğu Türkistan maden kaynakları bakımından da çeşitlilik gösteren bir ülkedir. Petrol, kömür gibi yeraltı kaynaklarına sahip olmasına rağmen Çin hükümeti tarafından işgal altında olan Doğu Türkistan topraklarının asıl sahipleri olan Uygur Türkleri bu zenginliklerden mahrum bırakılmaktadır.

### **C. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi Hakkında**

Günümüzde Uygur Özerk Bölgesi adı verilen coğrafyada yaşayan Uygur Türklerinin Çağatay Türkçesiyle risale, falname, menakıbname, muska kitapları gibi çok sayıda eser verdikleri bilinmektedir. Uygur Türklerinin yüzyıllarca sözlü gelenek aracılığı ile yaşattıkları folklorik bilgi ve deneyimler özellikle 18-20. yüzyıllarda Çağatay Türkçesiyle yazıya geçirilmiştir.

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan yazma eserlerin büyük bir kısmı 19-20. yüzyıllarda misyoner, seyyah ve araştırmacılar tarafından toplanarak farklı ülkelere götürülmüştür (Öger; Tek, 2017). Bunlar arasında İsveçli diplomat, filolog ve misyoner Gunnar Jarring 1929-1930 yılları arasında doktora çalışması için gittiği doğu Türkistan coğrafyasından 16-20. yüzyıllar arasına ait, Doğu Türkistan halkının dilini ve kültürünü klasik ve halk edebiyatı ürünlerinin yanı sıra tarih, tıp, hukuk ve ticaret vb. konularda yazılmış 560 tane yazma eserden oluşan bir koleksiyon oluşturmuştur. Koleksiyon, Gunnar Jarring tarafından İsveç'in Lund Üniversitesine bağışlanmıştır (Çakmak, 2014: 103-111).

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış yazma eserde tespit edilen 125 başlıkta Uygur kültürüne ilişkin inanç ve uygulamaların incelenmesi ve değerlendirilmesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Tezin amacı ele alınan Çağatayca yazmada yer alan Uygur folkloruna ilişkin verilerin Türk halkbilimi disiplinine kazandırılmasıdır. İncelediğimiz yazmadaki bilgiler ile günümüzde Uygur sözlü geleneğinde devam eden uygulamalar mukayeseli olarak incelenmiştir. Muhammed Ali Damolla ve Ebul Vahid Akhun tarafından Uygur Türklerinin folkloruna ilişkin bilgi ve deneyimlerin yazıya geçirildiği bu eser, Türk Halkbilimi disiplini araştırmacıları için yeni ve önemli bir kaynak olacaktır. Özellikle karşılaştırmalı halkbilimi çalışmaları açısından da potansiyel bir değere sahiptir. Sadece folklor çalışmaları için değil, dil çalışmaları için de önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.

Tezde ilk olarak Çağatayca eserler hakkında literatür taraması yapılmış ve Çağatayca eserlerin türleri hakkında genel bilgi verilmiştir. Daha sonra çalışmanın asıl konusunu oluşturan yazma transkribe edilmiştir. Aktarılan metin içerik ve işlev bağlamında Uygur folkloru ile ilgili bilgi veren kaynaklardan da yararlanarak incelenmiştir.



## BİRİNCİ BÖLÜM

### ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. Edebî bir dil olan Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü, 15. Yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmıştır (Ercilasun, 2004: 404). Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, Çağatay Türkçesine en yakın olan lehçelerdir. Karahanlılar ve Harezmliler'in edebî dillerinin devamı olan ve Timurlular döneminde gelişen Çağatay Türkçesi, 14. Yüzyılın sonlarında Timur'un Orta Asya'da Türk Birliğini sağlamasıyla birlikte ortak bir dil olarak tam beş yüzyıl boyunca bu coğrafyada kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi yalnızca Orta Asya Türk devletlerinin siyasî, edebî ve resmi devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. Yüzyılın ortalarına kadar Rusya'da bulunan Oğuz olmayan Müslüman Türklerin de edebî dili olarak kullanılmıştır (Eckmann, 2013: 9).

“Çağatay” kelimesi, Cengiz'in ikinci oğlu olan Çağatay Han'dan gelmektedir. Cengiz Han'ın vefatından önce imparatorluğu çocukları arasında taksim etmiş ve Çağatay Han'a, Maveraünnehir, Semireç ve Doğu Türkistan verilmiştir. Çağatay Hanlığının hüküm sürdüğü bu coğrafyada yaşayan halka, “Çağatay Ulusu” denilmiştir. Çağatay Han'ın vefatından sonra imparatorluk Maveraünnehir ve Moğolistan olarak iki kısma ayrılmıştır. Tuğluk Timur tarafından tekrar birleştirilen imparatorluk, Tuğluk Timur'un vefatından birkaç yıl sonra Timurlenk'in idaresine geçmiştir. “Çağatay” kelimesi bu imparatorluğun resmi adı olarak, özellikle Duva Han zamanında devletin resmi adı olmuştur. Çağatay adı, aynı zamanda Çağatay ulusunun askerî kuvvetini

oluşturan Maverünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebeler için de kullanılmıştır (Eckmann, 2013: 10).

“Çağatay Türkçesi” “Çağatay dili” “Çağatayca” terimleri birçok Türkolog tarafından farklı şekilde anlaşılıp tartışılmıştır. “Çağatayca” terimini ilk defa Avrupa Türkoloji'sinin önemli isimlerinden biri olan Armin Vambery tarafından kullanılmış olup “Cagataische Sparachstudien” (Çağatay Dili Araştırmaları) isimli meşhur çalışmasıyla da “Çağatayca” terimine büyük bir itibar kazandırmıştır. Vambery, Çağatayca'yı yalnızca 12.-19. Yüzyılların Orta Asya İslami Türk Edebiyatının değil, kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk lehçeleri için de kullanmıştır. Osmanlı sahasında Türk sözlükçülerinden Şeyh Süleyman Efendi, “Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani” (Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi) sözlüğünde, “Lugat-ı Çağatay” terimini ilk kullanan isimlerdendir (Argunşah, 2018: 18).

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçildiği yıllarda ise Rus Türkologlar ve Rus olmayıp öğrenimlerini belirtilen yıllarda Rusya'da yapan yabancı Türkologlar, Çağatay teriminin anlamını daraltmışlardır. W. Radloff ve F. E. Korş, Çağatayca terimi yerine “Doğu Türkçesi” terimini kullandılar. A. Kırmskiy de yalnızca 13.-18. yüzyıllar Orta Asya Türk dilinin Çağatayca olduğunu ifade etmiştir (Eckmann, 2013: 13).

Fuat Köprülü ise yalnızca edebî gelişmeyi göz önünde bulundurarak “Çağatayca” teriminin anlamını genişletmiştir. Çağatay Türkçesi, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay Hanlığı ve Altın Ordu devletinin kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya edebî lehçesi olup klasik şeklini özellikle 15. yüzyılda, Timurlular döneminde almıştır (Köprülü, 1945: 270). Köprülü gibi yeni dönem Türkologlarından A. N. Samoyloviç

ise lehçe farklılıklarını dikkate alarak “Çağatayca” terimini yalnızca 15.-20. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dili için kullanmıştır (Eckmann, 2013: 13).

Caferoğlu’na göre ise Çağatayca “Müşterek Orta Asya Türkçesi” tanımı içinde yer almaktadır (Caferoğlu, 1984: 210-211).

### **1.1. Çağatay Türkçesinin Dönemleri**

Samoyloviç, Köprülü, Şerbak, Eckmann vb. birçok Türkolog Çağatay Türkçesini tasnif edip farklı dönemlere ayırarak görüşlerini ortaya koymuşlardır. Çalışmamızın bu bölümünde, yapılan bu çalışmalara ve isimlerini saydığımız Türkologların görüşlerine yer vermeye çalışacağız.

15. yüzyılda Ali Şir Nevayi döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelen Çağatay Türkçesi, etkisini yüzyıllarca devam ettirmiş ve Orta Asya Türk topluluklarınca hem edebiyat dili hem de diplomasi ve resmi yazı dili olarak 20. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Yaklaşık beş yüzyıllık tarihsel sürece sahip olan Çağatay Türkçesi çeşitli sınıflandırmalara, dönemlere ayrılmıştır. Bu bağlamda Çağatay Türkçesini ilk defa tasnif eden isim A. N. Samoyloviç olmuştur. Samoyloviç, 1928 yılında yayımladığı çalışmasında<sup>1</sup>, 15. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar devam eden ve Orta Asya’da gelişen Çağatay Türkçesini döneme ayırmıştır (Argunşah, 2018: 18):

1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi (11.-12. yüzyıllar);
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13.14. yüzyıllar);
3. Çağatayca (15.-19. yüzyıllar);
4. Özbekçe (20. yüzyıl).

Diğer taraftan ikinci önemli tasnif F. Köprülü’ye aittir. Yalnızca edebî gelişmeyi göz önünde bulunduran köprülü Çağatayca’yı beş döneme ayırarak incelemektedir (Köprülü, 1945: 270):

1. İlk Çağatay Dönemi (13-14. yüzyıllar)
2. Klasik dönemin başlangıcı (Nevâyi’ye kadar, 15. yüzyılın ilk yarısı)
3. Klasik Çağatay dönemi (Nevayi dönemi, 15. yüzyılın son yarısı)

<sup>1</sup> A. N. Samoyloviç, “K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka”, *Mir-Ali-Sir, Sbornik kpyatisotletiyu so dnya rozdeniya* (Leningrad, 1928), s. 23.

4. Klasik dönemin devamı (Babur ve Şibanlılar Dönemi, 16. yüzyıl)
5. Gerileme ve Çökme dönemi (17.-19. yüzyıllar)

Ahmet Caferoğlu ve Kemal Eraslan da Çağatay Türkçesini bu tasnifini esas alarak incelemişlerdir (Caferoğlu, 1984: 210-211; Eraslan, 1986: 567-717).

Çağatay Türkçesi araştırmalarında önemli bir isim olan Janos Eckmann, Çağatay Türkçesini 11. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar devam eden İslami Orta Asya Türk dilini üçüncü evre olarak alır: Birinci evre *Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yüzyıllar)*, ikinci evre *Harezmi Türkçesi (14. yüzyıl)* ve üçüncü evre *Çağatay Türkçesi (15. yüzyıl-20. Yüzyılın başlangıcı)*. Eckmann, Çağataycanın beş yüzyıllık hayatında bazı değişikliklerine uğradığı değişiklikleri dikkate alarak 1958 ve 1960 yıllarında yaptığı ilk çalışmalarında Çağatay Türkçesini dört döneme ayırır (Eckmann, 1958, s.120-121; (Eckmann, 1960, s. 41-42):

1. İlk Çağatay Türkçesi veya Nevâyi'den önceki Çağatay Türkçesi dönemi. Bu dönem 15. yüzyılın başlarından yaklaşık Nevâyi'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar devam eder. Harezmi-Altınordu ile Nevâyi arasında bir geçiş dönemidir.
2. Klasik Çağatay Türkçesi dönemi (1465 ile 16. yüzyılın ortaları)
3. Klasik dönemden sonraki Çağatay Türkçesi dönemi (17. yüzyılın sonuna kadar)
4. Son Çağatay Türkçesi dönemi (18-19. yüzyıl).

Eckmann 1966 yılında yayımladığı Çağatayca El Kitabı'nda ise bu tasnifini revize ederek üçe ayırır (Eckmann, 2013: 16):

1. Klasik öncesi dönem (15. yüzyılın başlarından Nevâyi'nin 1465'te ilk divanını tertip edene kadar)
2. Klasik dönem (1465-1600)
3. Klasik sonrası dönem (1600-1921).

## **1.2. Çağatay Türkçesinin Özellikleri**

### **1.2.1. Yazım Özellikleri**

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış eserler genellikle Arap alfabesiyle yazılmıştır. Timurlular sarayında resmi yazışmalar için Uygur yazısının kullanıldığı bilinmektedir.

Her iki alfabenin de Türkçedeki seslerin birçoğunu göstermek için yeterli olmadığı tespit edilmiştir. Çağatay Türkçesi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çok geniş bir sahada uzun yıllar boyunca kullanılmış olmasından ötürü telaffuzu konusunda muhtemel olarak yere ve zamana göre farklılıklar göstermiştir. Bu doğrultuda Çağatay Türkçesi'nin doğru telaffuzunu tespit etmek de zordur denilebilir (Eckmann, 2013: 25).

Klasik öncesi ve klasik dönemdeki Çağatayca metinlerdeki ünlü ve ünsüzlerin yazımı şu şekildedir:

1. *a ünlüsü* kelime başında bazen medli elifle ( ا ), bazen de medsiz elifle ( آ ) yazılmıştır. Kelime ortasında bazen elifle yazılmış bazen de yazılmamış, seyrek olarak da üstün işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise bazen elifle bazen de he ( ه ) harfi ile yazılmıştır. *e ünlüsü* kelime başında elifle ( ا ) yazılmıştır. Ancak bazı kelimelerin elif ve ye ile ( ا ي ) yazılmış şekilleri de vardır. Kelime ortasında bazen elifle yazılmış, bazen de bu unluyu gösteren herhangi bir işaret kullanılmamış, seyrek olarak da üstün işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise bazen elifle bazen de he ( ه ) harfi ile yazılmıştır. *ı ve i ünlüleri* kelime başında elif ve ye ( ا ي ) ile, kelime ortasında bazen ye ( ي ) ile bazen de yazılmamış, bazı metinlerde ise esre işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise daima ( ي ) ile yazılmıştır. *o, o, u, u ünlüleri* kelime başında daima elif ve vav ( ا و ) ile, kelime ortasında genellikle vav ( و ) ile yazılmış, bazen yazılmamış, bazen de ötre işareti kullanılmıştır.
2. Çağatay Türkçesi eserlerinde *p ünsüzü* genellikle be ( ب ), *c ünsüzü* genellikle cim ( ج ), *g ünsüzü* genellikle kef ( ك ) bazen de keşideli kef ( گ ) ile yazılmıştır. Bir geniz ünsüzü olan *n sesi* için genellikle nun ve kef ( ن ك ) harfleri kullanılmıştır (Eckmann, 2013: 25-26).

### 1.2.2. Ses Özellikleri

#### Ünlüler

Çağatay Türkçesinde *a, e, ı, i, o, o, u, u* ünlüleri bulunmaktadır. Türkçede tartışmalı bir konu olan kapalı *e (é)* ünlüsü için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Çağatay Türkçesinden önceki dönemlerde *e*'li olan bazı sözcükler klasik dönem Çağatay Türkçesinden itibaren genellikle *i (ı)* ile bazen de *i*'siz yazılmıştır: *min-mén, yip-yép, yir-yér*.

#### Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli sözcüklerde ünlü harflerin çeşitli bakımlardan birbirlerine uymasına ünlü uyumu adı verilir. Türkçeye sonradan giren sözcüklerde ünlü uyumları göz önünde bulundurulur. Türkçedeki ünlü uyumları, ünlülerin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumlu olması temeline dayandırılır. Ünlü uyumu, Çağatay Türkçesinin karakteristik bir özelliğidir (Eckmann, 2013: 27).

#### Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkçenin en belirgin ses özelliklerinden biri olan kalınlık-incelik uyumu, Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan metinlerde genel olarak muhafaza edilmiştir. Kalın ünlülü kökler, kalın ünlüsü olan ekler alır, ince ünlülü kökler de ince ünlüsü olan ekleri alırlar (Argunşah, 2018: 21; Eckmann, 2013: 28-30).

Örneğin: *yol-ğa* “yola” (H 27b: 1), *artuğ-raq* “daha çok” (N. Div. 36:9), *bérmek* “vermek” (N. Div. 7a: 7), *eyle-gey* “eyleyecek” (FK 40a:11), *yüzi-de-ki* “yüzündeki” (N. Div. 5b:12), *tiriglik* “dirilik” (LD. 94:8) vs.

#### Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkçede daha geç dönemlerde karşımıza çıkan ses olayıdır. Bu sebeple Çağatay Türkçesinde bu uyum kalınlık-incelik uyumu kadar yerleşmiş değildir. Düzlük-yuvarlaklık uyumu kuralına göre *o, ö, u, ü* yuvarlak ünlülerinden biri kelimenin ilk hecesinde bulunuyorsa sonraki hecelerde de yuvarlak ünlüler gelmelidir (Argunşah, 2018: 21; Eckmann, 2013: 30-33).

Örneğin: *çekiç>çöküç, acun>ocun, erik>örük* vs.

Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yalnızca düz şekilleri, bazı eklerin de yalnızca yuvarlak şekilleri olduğu için düzlük yuvarlaklık uyumu sağlam değildir (Durgut, 2019: 144). Yalnızca düz şekilleri olan *-cı, -sız, -dın, -ğına, -sı, -dı, -mış, -gıl* gibi ekler yuvarlak unlu bulunan kelimelere eklendiğinde bu uyum bozulmaktadır: *koy+cı, kuc+sız, toşuk+dın, kok+gine, kozgu+si, oğu-dı, ol-mış, oku-gıl* (ÇEK 16, 17). Yalnızca yuvarlak şekilleri olan *-cuk, -mtul, -duk, -dur, -gu, -gunca, -gur, -guz, -ur* ekleri düz ünlü bulunan kelimelere eklendiğinde yine bu uyum bozulmaktadır: *tagar-cuk, kara-mtul, al-duk, al-dur-, ber-gü, kel-günçe, yat-gur-, tir-güz-, yit-iir-* (ÇEK 17).

### Ünlü Değişmeleri

Bir sözcüğün ünlülerinin çeşitli sebeplerle meydana gelen değişimler sonucu başka bir ünlüye dönüşmesidir (Durgut, 2019: 144).

### Ünlülerde Darlaşma

*a, e, o, o* geniş ünlülerinin *ı, i, u, u* dar ünlülerine dönüşmesi olayı olan unlu darlaşması Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir (Durgut, 2019: 144).

*e- > i-, -e- > -i-* : Bu ses olayı genellikle ilk hecede görülmektedir. Örnekler: erkek > irkek (ML B18a/24); men > min (MSD 104).

### Ünlülerde Genişleme

*ı, i, u, u* dar ünlülerinin sırasıyla *a, e, o, o* geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır (Durgut, 2019: 144).

*-i- > -e-*: Örnek: kölige > kölege (ŞHD 150a-11); biti- > beti- (LD 895)

### Ünlülerde Düzleşme

*o, ö, u, ü* yuvarlak ünlülerinin *a, e, ı, i* düz ünlülerine dönüşmesi olayı Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir (Argunşah, 2018: 22; Durgut, 2019: 144).

*-o- > -a-* : Örnek'ler: uşol > uşal (MSD 171); kog- > kav- (LD 2349).

*-ü > -e-, -ü > -e-* : Örnekler: süñük > süñek (MSD 559); töpü > tepe (MSD 333).

*-ü > -i: yürü- > yöri-* (LD 1254), ilgerü > ilgeri (MSD 651). *-u- > -ı-, -u > -ı-* : Örnekler: bulut (LD 67) > bulıt (MSD 191); asru > asrı (MSD 428).

## Ünlülerde Yuvarlaklaşma

a, e, ı, i düz ünlülerinin sırasıyla o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır (Argunşah, 2018: 22; Durgut, 2019: 144).

*a- > o-* : Genellikle ikinci hecedeki yuvarlak *u* ünlüsünün etkisiyle ilk hecedeki düz *a* ünlüsünün yuvarlaklaşması olayıdır. Örnekler: acun > ocun (LD 111); asru > osru (ÇEK 18)

*e- > ö-* : Örnekler: eksül- > öksül- (LD 135); esrük > ösrük (FK 587/1); eksük > öksük (LT 972); ev > öy (LD 2558).

*-ı- > -u-* : yavıt- > yavut- (LD 148), yapşın- > yapşun- (MSD 725)

## Ünlü İncelmesi

Kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi olayıdır (Durgut, 2019: 145).

*-ı- > -i-*: yañı > yeñi (MSD 257); bıçıl- > biçil- (LD 219)

*-a- > -e-*: yañı > yeñi (MSD 131)

## Ünlü Türemesi

Söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla iki ünsüz arasında hece oluşturabilecek şekilde bir ünlünün türemesidir. Daha çok yabancı kökenli kelimelerde görülen bir ses olayıdır (Durgut, 2019: 145).

Örnek: hükü > hüküm (MSD 557); ‘ömr > ‘ömür (MSD 697)

## Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi olayı genellikle ikiden fazla heceli kelimelerde sonunda ünsüz olmayan orta hece ünlüsünün düşmesi şeklinde görülmektedir (Durgut, 2019: 145). Örnekler: agızı > agzı (MSD 512); boyunı > boynı (LD 475); köñülüm > köñlüm (HBD XXI/2)

## Ünsüzler

### Ünsüz Uyumları

Türkçe sözcüklerin kök veya gövdeler ile ekler arasında görünen bir ses olayıdır. Çağatay Türkçesinde bu uyum tam olarak bulunmamaktadır. Fakat bazı eklerde uyum dışı kullanılışına da rastlanmaktadır (Durgut, 2019: 145).

Örneğin: *kamug-ga* (MSD 357), *tutaş-tı* (BV 433-2) vs.



-ğa yönelme hal eki, -dın ayrılma hal eki, -ğalı zarf fiil eki gibi ekler ünsüz uyumunda uyumsuzluk gösteren eklerdir (Durgut, 2019: 145).

Örneğin: *itmek-din* (FŞ XXXIX / 38), *baş-dın*(LT 1879), *yarut-ğay* (NŞ 187-3) vs.

### Ünsüz Değişmeleri

#### Ünsüz Ötümlüleşmesi

Ortaya çıkışlarında ses telleri titreşmeyen ötümsüz ünsüzlerin karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere dönüşmesi olayıdır (Durgut, 2019: 145). “p>b, t>d, v>f, g>k, ğ>k, ş>j, ç>c, s>z”

#### Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Ortaya çıkışlarında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Ünsüz Ötümsüzleşmesi Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerindedir. Bu ses olayı ile birlikte Çağatay Türkçesinde bazı eklerin sadece ötümsüz şekilleri yaygınlık göstermiştir: *-līg>lık*, *-maz>-mas* (Durgut, 2019: 145).

#### Ünsüz Sızıcılığı

Kapantılı ünsüzlerin çoğunlukla ünlülerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesidir (Durgut, 2019: 146).

*-ğ->-v*, *-g->-v*: *yaguk > yavuk* (MSD 662), *kağun > kavun* (ÇEK, 27),

*-b->-v*, *-b>-v*: *çab > çav* (LD 152), *sebmek > sivmek* (MSD 762), *tabışgan > tavışkan* (ÇEK 23).

*-p->-f* : *toprak > tofrak* (LT 1733), *yaprak > yafrak* (FŞ, 168-78) vs.

#### Ünsüz Akıcılığı

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle akıcı ünsüzlere dönüşmesidir (Durgut, 2019: 146).

*-d->-y*, *-d>-y*: *adak > ayak* (MSD 695); *adır-> ayır-* (ÇEK 25) vs.

### **Ünsüz İkizleşmesi**

İki ünlü arasında kalan ünsüzün türemesiyle meydana gelen ses olayıdır. İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Daha çok isimlerinde rastlanır.

Örneğin: *iki > ikki* ( LT 1805), *yeti > yitti* (ML T774b-19), *tokuz > tokkuz* (LD 489) vs.

### **1.2.3. Şekil Bilgisi Özellikleri**

#### **Çekim Ekleri**

Gerek isim gerek de fiil soylu sözcüklere eklenen, sözcüklerin anlamını değiştirmeyen, sözcüğün kök ve gövdesine işlevlik katan, cümle içindeki diğer sözlerle ve söz grupları ile arasında anlamsal bağlantı kuran eklerdir.

#### **İsim Çekim Eki**

İsim ve isim soylu sözcüklere eklenen onları diğer diğer isimlere bağlamakla görevli olup cümle içinde sözcüğün görevini belirleyen eklerdir. İsim çekimi çokluk, iyelik ve hal çekimlerinden oluşur.

#### **Çokluk Çekimi**

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış eserlerde isimler genellikle *-lar* çekim eki kullanılarak çoğul yapılmıştır ((Durgut, 2019: 153; Eckmann, 2013: 65).

Örneğin: *yıllar* (MSD 726), *közler* (LD 590), *tiler* (MLT775a/12), *müslmānlar* (BV 470-1) vs.

#### **İyelik Eki**

Eklenen ismin kime yahut neye ait olduğunu ve iyenin şahsını ve sayısını belirtir. Çağatay Türkçesinde iyelik ekleri, ünlü ile biten kök ve gövdelere doğrudan gelirken ünsüz ile bitenlere yardımcı ünlükle eklenirler (Durgut, 2019: 153; Eckmann, 2013: 66).

Çağatay Türkçesindeki iyelik ekleri şunlardır:

<b>İyelik Ekleri</b>	<b>Teklik</b>	<b>Çokluk</b>
<b>I. KİŞİ</b>	-(1)m / - (u)m	-1(m)mız / -(u)muz
<b>II. KİŞİ</b>	-(1)ñ / -(u)ñ	-(1)ñız / -(u)ñuz
<b>III. KİŞİ</b>	-1; -s1	-1; -s1; -ları

### **Haller**

Çağatay Türkçesinde dokuz hal çekimi vardır (Durgut, 2019: 154).

#### **Yalın Hal**

Ek almadan kullanılan ve ismin hiçbir unsurlarla bağlı olmayan asıl halidir (Durgut, 2019: 154; Eckmann, 2013: 68).

#### **İlgi (genitif) Hali**

İsmin başka bir isimle ilişkisi olduğunu belirten ektir. Çağatay Türkçesinde genellikle *-niñ / -nuñ* şeklindedir (Durgut, 2019: 154; Eckmann, 2013: 69).

Örneğin: *Téngri-niñ* “Tanrının”, *su-niñ* “suyun”, *közümüz-niñ* “gözümüzün” (ÇEK 69) vs.

#### **Yükleme (akuzatif) Hali**

Sözlerde ve söz gruplarında fiilin yaptığı işten etkilenen ismin bulunduğu hal ekidir. Çağatay Türkçesinde *-nı / -ni* şeklinde kullanılır (Durgut, 2019: 154; Eckmann, 2013: 74). Örneğin: *başnı*, *boğzumı*, *köñlüñni* (ÇEK 74) vs.

#### **Yönelme (datif) Hali**

İsmin bağlı olduğu fiile yaklaşma anlamı katar. Çağatay türkçesinde genellikle *-ga/-ka* eki kullanılır (Durgut, 2019: 154; Eckmann, 2013: 71).

Örneğin: *kişiğe*, *sakiğa*, *yolğa*, *közge* (ÇEK 71) vs.

#### **Bulunma (lokatif) Hali**

Fiiller ile ilişkisi bulunan ismin bulunduğu yeri ifade eder. Çağatay Türkçesinde *-da/-de* ekleriyle yapılır (Durgut, 2019: 155; Eckmann, 2013: 76).

Örneğin: keçe*de*, âlem*de*, könlüm*de*, yol*da*, suyu*da* (ÇEK 76) vs.

### **Ayrılma (ablatif) Hali**

Fiilin gösterdiği eylemin kendisinden uzaklaştığını ifade eden ektir. Çağatay türkçesinde ayrılma hali *-dın/-din*, *-tın/-tin* şeklindedir (Durgut, 2019: 154; Eckmann, 2013: 77).

Örneğin: yüz*idin*, yardın, atdın, ottın, meyhānedin (ÇEK 77-78) vs.

### **Eşitlik Hali**

İsimlerde eşitlik, benzerlik, gibilik, kadarlık gösteren hal ekidir. Çağatay Türkçesinde *-ça/-çe* şeklindedir (Durgut, 2019: 155; Eckmann, 2013: 82).

Örneğin: tofrağ*ça*, it*çe*, yarım küng*çe* (ÇEK 82) vs.

### **Vasıta Hali**

Söz gruplarında ve cümlede isimle fiil arasındaki vasıta ilişkisini gösteren haldir. Fiilin kim tarafından ne ile ne zaman ve ne şekilde yapıldığını ifade eden hal ekidir. Çağatay türkçesinde *-n*, *-ın/-in*, *-un/-ün* ekleri kullanılır (Durgut, 2019: 156; Eckmann, 2013: 83).

Örneğin: nāzüklük ile aldın könlümni bakıp ogrın (LD 961); Sinsizin bezm içre kat kat kan köñül bi-tāb idi (GS 606-1); Ansızın yok sabr ile tākat mana (LT 649) vs.

### **Yön Hali**

İsimle fiil arasındaki yön ilişkisini belirtmek için isim yön gösterme çekimine girer. Yön hal eki Çağatay Türkçesinde *-ra/-re*, *-ğ/ğarı*, *-g/keri* şekilleriyle kullanılmıştır (Durgut, 2019: 156; Eckmann, 2013: 83).

Örneğin: sonra, ilgeri, taşra, yokkarı (ÇEK 83) vs.

### **Aitlik Hali**

Aitlik ifade eden sıfatlar yaparak bir yandan yapım eki özelliği taşıyan bu ek, diğer yandan çekim eklerinden sonra kullanılabilir ve iyelik işlevi taşımak bakımlarından çekim eki özelliği gösterir. Çağatay Türkçesinde *-kı* eki ile karşılanmıştır (Durgut, 2019: 156).

Örneğin: Her kim ozakı ka'besi icre kılur makām (MSD 64).

## Fiil Çekimi

Belirli bir zaman veya dileği bir kişiyle ilişkilendirerek kullanım alanına çıkmasına fiil çekimi denir. Çağatay türkçesinde karşımıza çıkan fiil çekimleri şu şekildedir:

Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri

Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, bir şekle veya zamana bağlanarak kullanım alanına çıkmış olan fiilleri gerçekleştiren kişi ya da varlıkları ifade eder. Türkçede kişi ekleri genel olarak iki grupta incelenmektedir (Durgut, 2019: 156).

### I. Tipteki Kişi Ekleri

I. tipteki kişi ekleri zamirlerden oluşan kişi ekleridir. Çağatay Türkçesinde I. tipteki kişi ekleri zamanların çekimlenmesinde kullanılır (Durgut, 2019: 156). Çağatay Türkçesinde I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

<u>I. Tip</u>	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. Kişi	min	biz
II. Kişi	sin	siz
III. Kişi	O	-lar

### II. Tipteki Kişi Ekleri

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman, kesin gelecek zaman ve şart kipinde kullanılır (Durgut, 2019: 156). I. tipteki kişi ekleri şu şekildedir:

<u>II. Tip</u>	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I. Kişi	-m	-K; -mız
II. Kişi	-n	-nız
III. Kişi	O	-lar

## Zamanlar

### Öğrenilen Geçmiş Zaman

Eylemin anlatan kişinin gözünün önünde gerçekleştirmiş olduğunu ifade eden zamandır. Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi için *-dı/du* eki kullanılmaktadır.

Örneğin: sözniñ ma'nāsın bildim, herni kiyip irdim, cıkardım ve iligimni kögsümge koydum. (NM 472-12, 13)

### Öğrenilen Geçmiş Zaman

Eylemin bir başkası tarafından duyulup öğrenildiğini ya da sonrada fark edildiği bilgisine dayanan zamandır (Durgut, 2019: 157). Öğrenilen geçmiş zaman Çağatay Türkçesinde üç farklı ekle çekimlenir: *-miş*, *-p turur/-pdur/-p* ve *-ğan/-ğandur/-ğan turur*.

#### -Miş

Türkçenin en yaygın geçmiş zaman ekidir. Fakat Çağatay Türkçesinde daha az kullanılmıştır (Durgut, 2019: 157).

#### -P Turur/-Pdur/-P

Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan öğrenilen geçmiş zaman çekimi bu şekilde yapılmaktadır (Durgut, 2019: 158).

Örneğin:

Hak ol kün kim acunı yaratıptur / cihān hüsünin barın sizge biriptur (LD 454), közümni dur tişin deryā kılıptur, kil teferrücka (MSD 683); şivedin başka cemālîñdın körüp min anı (LD 1369), Min uykudın töñülüp min ki yār kitse uçar (NŞ 518-2).

#### -Gan / -Gandur / -Gan Turur

Etkileri devam eden tamamlanmış bir hareketin zaman ifade eden zaman çekimidir (Durgut, 2019: 158). Örneğin: Timur Big bile Rum ve Şām çirigige bargandur (NM 694-2), baş ve yüzi zahmlık kanga bulgan. (NM 697-27), Baba öz yiridin kopup maktül kaşığa kilip kop yıglap nedbeler kılıp digendür ki Tinri sinin cezānı birgey (NM 701-20).

### Şimdiki Zaman

Eylemin, içinde bulunduğu, şu anki zaman diliminde ortaya çıktığını ifade eden *şimdiki zaman* çekimi için eski Türkçede geniş zaman ekleri kullanılmıştır. Şimdiki zaman için ayrı bir ek kullanılması Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde başlamış ve bu ek Çağatay Türkçesinde yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman ekleri *-adur / -ydur; -a / -y* şeklindedir (Durgut, 2019: 158). Örneğin: Tüz cādde içre yolıdın *aza durur* (NC 33B/3), başın *köredür min*koyı igriliki çındur (LD 626).

### Gelecek Zaman

Eylemin henüz gerçekleşmediğini fakat gelecekte yapılacağını bildiren gelecek zaman ifadesi için Çağatay Türkçesinde iki şekilde kullanılmıştır (Durgut, 2019: 158):

#### -Gay / -Ga

Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan gelecek zaman kipidir. Bu kip zaman zaman yerine göre Çağatay Türkçesi içerisinde istek kipi olarak kullanılır (Durgut, 2019: 159).

Örneğin: Tā zamānī tınga *min* ‘ālem ili gavgāsıdın (FK 488-1), Ehl-i ‘akl allıda cāhil bolga *sin* (LT 1723).

#### -Gu+İyelik Ekleri+Turur / -Gu +İyelik Ekleri+Dur / -Gu

Çağatay Türkçesinde kesin gelecek zamanı ifade eden bir şekildir. Gelecek zamanın bu türünde kişi ifadesi için iyelik ekleri kullanılmaktadır (Durgut, 2019: 159).

Örneğin: Min sini dip kılmağum*dur* çün hacil (LT 2279); Turmağum*dur* bakıban ança ki imkân talaşur min (BV 474-5).

### Geniş Zaman

Çağatay Türkçesinde geniş zamanı ifade etmek için ünsüzle biten fiillere *-ur* ve *-ar*, ünlü ile biten fiillere ise *-r* eki getirilir (Durgut, 2019: 159).

Örneğin: Örtənip könlüm *töker min* dürr-i galtān her gice (GS 546-3); Tiler *min* muztar itse āfeti āsude cānımmı (GS 607-1).

## Kipler

### Emir Kipi

Çağatay Türkçesinde emir kipi için kullanılan ekler şunlardır (Durgut, 2019: 159):

<b>Emir Kipi</b>	<b>Teklik</b>	<b>Çokluk</b>
<b>I. Kişi</b>	-AyIn; -yIn; -Ay	-AlIn; -Allm; -All
<b>II. Kişi</b>	O; -GII; -GIn	-(I)n/-(U)n; -(I)nIz-(U)nUz, (I)nIAr
<b>III. Kişi</b>	-sIn / -sUn; -sU; -dik	-sInIAr / -sUnIAr; -dikler

### Şart Kipi

Çağatay Türkçesinde *-sa* eki ile çekimlenir (Durgut, 2019: 160).

Örneğin: Ger cevâbı dimesem yazgurmanız (LT 2305); kim hasebi şerhiden kalem ursam, ... muhakkar evrâkda sığıştursa mu bolur? (MN 461-27).

### Gereklilik Kipi

Gereklilik ifadesi için Çağatay Türkçesi metinlerinde *-sa + kerek* yapısı kullanılır (Durgut, 2019: 160).

Örneğin: kiçe kündüz kirek kılsak çemen sahnıda me'vânı (MSD 264); 'Âlem tig barca biglerniñ başı kökke kirek tigse (MSD 71).

### İstek Kipi

Çağatay Türkçesi metinlerinde istek ifadesi için özel bir kip eki bulunmamaktadır.

İstek ifadesi için özellikle *-gay / -ga* gelecek zaman ekinden yararlanılır (Durgut, 2019: 160). Örneğin: İsterem yüz menzil ötkey min 'adem sahrâsıdın (FK 488-1), Koymaga sin ilgiñdin sâgarnı meger hergiz (GS 216-7).

### Zamanların Birleşik Çekimi

Çağatay Türkçesinde birleşik çekimler *ir- / i-* yardımcı fiili ile yapılır (Durgut, 2019: 160).



## Hikâye

Çağatay Türkçesinde hikâye birleşik çekimi, zaman veya kip eki almış asıl fiilden sonra *ir-/i-* yardımcı fiiline görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır (Durgut, 2019: 160).

Örneğin: *anlap idi köñliniñ safāsın* (LM 1939), *Babanıñ nazarıdın behremend bolup irdim* (NM 471-12).

## Rivayet

Çağatay Türkçesinde rivayet birleşik çekimi, zaman veya kip eki almış asıl fiilden sonra *-ir / -i* yardımcı fiiline *-miş* ve *-ken* öğrenilen geçmiş zaman eklerrinin eklenmesiyle yapılmaktadır (Durgut, 2019: 160).

Örneğin: *Bolmas ırmış sin çü ölmekdin yırak* (LT 1698), *Berg ivürmey reng gül solmay töker ırmış hazān* (GS 551-6).

## Şart

Zaman almış asıl fiilden sonra *-ir/-i* yardımcı fiiline şart kipi eki getirilerek yapılır (Durgut, 2019: 161).

Örneğin: *er körmedin irse kökdeki ay* (LD 2743), *Çıktı irse milletiñ mensüh boldı dñ* (LD 10).

## Fiilimsiler

### İsim Fiil Ekleri

Çağatay Türkçesinde fiillerin hareketlerini ifade etmek için *-mak* ve *-ış* ekleri kullanılmıştır (Durgut, 2019: 162).

*-Mak*: *munı kuçmak anı öpmek kaçan imkān irür* (FK 170-1).

*-İş*: *‘āşıkka cān bağışlar uşol koz bakış bile* (LD 864).

### Sıfat Fiil Ekleri

Fiillerin üzerine gelrek varlıkları zaman ve ifadelerine göre geçici olarak karşılama görevinde kullanılan sıfatlar türetir (Durgut, 2019: 162). Çağatay Türkçesindeki sıfat fiil ekleri şu şekildedir:

-Ar/-Ur/-r: geniş zamanı ifade eden sıfat fiil ekidir.

Örneğin: ol cādūlar ki bağlar akar sunı sihr ile (LD 189).

-Gan: çağatay türkçesinde hem geniş zaman hem de geçmiş zamanı ifade eden sıfat fiiller yapar.

Örneğin: Kılgalı kiygen libāsın ol büt-i zibā benefş (GS 278-1).

-Gu: gelecek zaman ifadeli sıfat fiiller türetir.

Örneğin: Ki kıldı kahkaha birle garib hālime kulgu (NŞ 511-2).

-Mas: olumsuz geniş zaman ifadeli sıfat fiil ekidir.

Örneğin: Vasl tapman veh tükenmes derd imiş derd-i firāk (MN 689a-18).

-Miş: geçmiş zaman sıfat fiil ekidir. Çağatay türkçesinde sık kullanılmamıştır.

### Zarf Fiil Ekleri

Zarf fiil ekleri fiillere eklenerek onların hareket hallerini ifade eden eklerdir. Eklendikleri fiilleri cümlede zarf yaparlar ya da yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil yaparlar (Durgut, 2019: 163-164). Çağatay Türkçesindeki zarf fiil ekleri şu şekildedir:

-A; -yu/-y: cümlede durum zarfı olarak kullanılan zarf fiil yapımında kullanılırlar.

Örneğin: her seher yā rab dip ilgimni kötersem yıglayu (LD 846).

-Arda/-urda/-rda: bu ekle yapılan zarf fiil şekilleri cümle içerisinde zaman zarfı olarak kullanılır.

Örneğin: Külerde körse agzı birle tişin (MSD 512).

-Arga/-urga/-rga: amaç ve sebep ifade eden zarflar oluşturur.

Örneğin: ‘āşık kişilerni öltürürge / tinri sini müntehā yarattı (LD 2202).

-Gaç: Zaman işlevine sahip zarf fiil ekidir.

Örneğin: Mihr yüz körmey uçaştı perdedin çıkkaç yüzün (GS 77-5).

-Galı: Zaman ve sebep olmak üzere iki farklı işlevi bulunmaktadır.

Örneğin: Zahmlarım fetilesi cān otıdın tutuşkalı (FK 199).

-Gança: Zaman işleviyle kullanılarak cümlede zaman zarfı yapar.

Örneğin: Cihānda bākī tutkança bu tortum yitti ābāmı (MSD 315).

-Ganda: Zaman işlevi bulunmaktadır.

Örneğin: Tirildim la‘lidin oldum digende (GS 543-1).

Gınça/-gunça: Zaman işlevi bulunmaktadır.

Örneğin: Şeyh tilemegünçe kişi kirmes irdi. (NM 658- 8); Urup gül-gün yaka cāk eylegünçe/ Bolup zāhir gul icre ikki gonca (FŞ 44-66).

-(I)p/-(U)p; -(I)ban / -(U)ban: Bu zarf fiil eklerinin asıl işlevi bağlamadır.

Örneğin: köp gam Yidi sūg-vār yıglap / ikkisige zār zār yıglap (LM 1147).

## Yapım Ekleri

Kelime kok veya gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir anlam kazanmasını sağlayan eklerle

*Yapım eki* denir. Çağatay Türkçesinde kullanılan yapım ekleri şunlardır:

## İsimden İsim Yapan Ekler

-**Aç**: Yalañ+aç;

-**Ak**: Baş+ak;

-**Ar / Şar**: üç+er, altı+şar;

-**Av**: bir+ev, üç+ev;

-**Ca**: bilek+çe, kasaba+ca;

-**Çak**: çukur+çak, bik+çek;

-**Çı**: ayak+çı, bitik+çi;

-**Çuk**: tagar+çuk, yarım+çuk;

-**Daş**: boy+daş, kökel+deş;

-**Dırık / -Duruk**: boyun+duruk, ağız+dırık;

-**Ga**: baş+ka, öz+ge;

-**Gına**: az+gına, esrük+kine;

-**Lak**: av+lak, tuz+lak;

-**Lıg / +Lug**: at+lıg, kaygu+lug, ot+luk, semerkand+lık;

-**Lık/+Luk**: yahşı+lık, kurug+luk, tirig+lik;

-**Mtul**: kara+mtul, kök+ümtül;

-**Nçı**. ikki+nci, üç+ünçi;

-**Rak**: az+rak, kiçig+rek;

-**Sı**: ağır+sı, artuk+sı;

-**Suk**: tañ+suk;

-**Sız**: küç+siz, ruh+sız, yüz+siz, yürek+siz (Durgut, 2019: 164; Eckmann, 2013: 45-50).

## **Fiilden İsim Yapan Ekler**

- A**: koş-a, tol-a;
- Ak**: yat-ak, böl-ek;
- Ç**: ökün-ç, kılın-ç, tın-ç;
- Çak**: avun-çak, bürün-çek;
- Çı**: tilen-çi;
- G** / -(**I**)**G** / -(**U**)**G**: aç-ı-g, öl-üg, kuru-g;
- Ga** / -**Ka**: kıs-ka, yumurt-ka;
- Gak** / -**Kak**: ay-gak, bat-kak, kaç-kak;
- Gıç** / -**Guç**: tal-gıç, süz-güc, ör-güç;
- GU** / -**KU**: yar-gu, iç-kü, al-gu bir-gü;
- Guçı** / -**Kuçı**: oku-guçı, sat-kuçı, kez-güçi;
- Gun** / -**Kun**: az-gun, cap-gun, tut-kun;
- Gur** / -**Kur**: toy-gur, öt-gür, tınma-gur, toyma-gur;
- K** / -(**U**)**k**: emge-k, kara-k, tufur-uk, buyur-uk;
- L**: kaba-l, soyurga-l, tüke-l, yasa-l;
- M** / -(**I**)**M** / -(**U**)**M**: at-ım, bil-im, öl-üm;
- Ma**: as-ma, kavur-ma, suz-me;
- Maç**: bula-maç, tut-maç;
- Mak**: tokuş-mak, iç-mek;
- Maklık**: di-meklik, bol-maklık;
- Mur**: yamgur (< yag-mur);
- N** / -(**I**)**N** / -(**U**)**N**: cak-ın, büt-ün, tol-un, tüg-ün;
- Si**: kavur-sı, tüt-si;
- Ş** / -(**I**)**Ş** / -(**U**)**Ş**: bak-ış, oku-ş, ur-uş;
- T** / -(**I**)**T** / -(**U**)**T**: ög-üt, kiç-it, kuru-t;
- Tu**: yak-tu;
- V** / -**Av**: bile-v, büt-ev, yasa-v;
- Vul** / -**Avul**: çap-avul, kara-vul, yort-avul;
- Z** / -(**U**)**Z**: bog-uz, tük-üz, söz-z (Durgut, 2019: 164-165; Eckmann, 2013: 50-56).

## İsimden Fiil Yapan Ekler

- A-**: aş+a-, at+a-, til+e-;
- Al-**: az+al-, oñ+al-, sag+al-;
- Ar-**: oñ+ar-, kök+er-, yaş+ar-;
- Ay-**: körk+ey-, mun+ay-;
- Da-**: al+da-, ün+de-;
- Ga-**: say+ga-;
- Gar-** -**Kar-**: baş+kar-, kut+kar-;
- I** / -**U-**: ağır+ı-, bay+ı-, berk+i-;
- K** / -**(I)K-** / -**(U)K-**: at+ık-, bir+ik-, tar+ık-, yağ+ık-;
- La-**: ağır+la-, boguz+la-, söz+le-, iye+le-;
- R-**: belgü+r-, iski+r-, kaygu+r-;
- Ra-**: muñ+ra-, tilbe+re-;
- Rga-** / -**(I)Rga-** / -**(U)Rga-**: muñ+urğa-, az+ırga-, tañ+ırga-;
- Sa-**: su+sa- (Durgut, 2019: 165; Eckmann, 2013: 56-58).

## Fülden Fiil Yapan Ekler

- Ar-**: çık-ar-, kayt-ar-, kit-er-;
- Dir-** / -**Dur-**: ak-tur-, atlan-dur-, kil-tür-, öl-tür-;
- Gar-** / -**Kar-**: büt-ker-, toy-gar-;
- Gula-** / -**Kula-**: at-kula-, çap-kula-;
- Gur-** / -**Kur-**: az-gur-, yit-kür-;
- Guz-** / -**Kuz-**: oltur-guz-, tir-güz-, kor-güz-;
- K-** / -**(I)K-**: az-ık-, kaç-ık-;
- L-** / -**(I)L-** / -**(U)L-**: biti-l-, boya-l-, kıl-ıl-, oku-l-;
- Ma-**: al-ma-, bol-ma-, kör-me-;
- N-** / -**(I)N-** / -**(U)N-**: tile-n-, kör-ün-, yasa-n-, çal-ın-;
- R-** / -**(U)R-**: aş-ur-, iç-ur-, kaç-ur-, yit-ür-;
- Ş-** / -**(I)Ş-** / -**(U)Ş-**: bir-iş-, kör-üş-, sözle-ş-, ur-uş-;
- T-**: meñze-t-, oku-t-, yalbar-t-, yügür-t-;
- Y-**: ko-y-, to-y-;
- Z-** / -**(I)Z-** / -**(U)Z-**: ak-ız-, em-iz-, öt-üz-, tam-ız- (Durgut, 2019: 165; Eckmann, 2013: 58-61).

## İKİNCİ BÖLÜM

### ÇAĞATAYCA ESERLER HAKKINDA GENEL BİLGİ

15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar Türkistan sahasının ortak yazı dili Çağatay Türkçesidir (Eckmann, 2013: 9). Günümüzde Uygur Özerk Bölgesi adı verilen coğrafyada yaşayan Uygur Türklerinin Çağatay Türkçesiyle risale, falname, menakıbnâme, muska kitapları gibi çok sayıda eser verdikleri bilinmektedir. Uygur Türklerinin yüzyıllarca sözlü gelenek aracılığı ile yaşattıkları folklorik bilgi ve deneyimleri özellikle 18-20. yüzyıllarda Çağatay Türkçesiyle yazıya geçirilmiştir.

#### 2.1. Klasik Eserler

15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönem, Çağatay Türkçesinin klasik hale geldiği dönemdir. Timur'un oğlu Şahruh Mirza'nı 1447 yılındaki vefatından sonra iktidar mücadelelerinden ötürü imparatorluk zayıflamıştır. Şehzadeler arasında başlayan taht mücadelelerinden Hüseyin Baykara başarıyla çıkmıştır. Hüseyin Baykara döneminde Herat Siyasî merkez olmakla birlikte aynı zamanda dönemin kültür-sanat merkezi haline getirilmiştir. 1496-1506 yılları arasında uzun bir iktidar süren Baykara, kültür sanat insanı olan Ali Şir Nevâyî'yi himayesine alarak yakın bir arkadaşlık bağı kurmuş ve Nevayî birlikte buldukları coğrafyada klasik bir edebiyat gelişmesine ve yayılmasına öncülük etmişlerdir. Bu sebeple bu "Nevayî-Baykara Dönemi" olarak da anılmaktadır. Sarayda resmi dil olarak Farsça kullanılmışsa da Baykara döneminde Türkçe şiir yazma eğilimi de ciddi artış göstermiştir. Bu dönem sanatçıları: Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevayî, Hamidî, Muhammed Salih, Şeybanî, Ubeydî ve Babür olarak sıralanabilir (Ölmez, 2007: 187).

Bu dönemde verilen eserler şu şekildedir: divanlar, hamseler, mesneviler, kasideler ve bunlara ek Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan Kur'an tefsirleri de dâhil edilebilir (Argunşah, 2015: 44-78; Ölmez, 2007: 187-204).

## 2.2. Risaleler

Türkçe sözlükte “Birkaç yapraktan veya nihayet bir iki formadan ibaret küçük kitap, kitapçık” (<https://sozluk.gov.tr>) anlamına gelen risale, Uygurların kültür ve edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Sözlü gelenek ve kaynaklardan beslenen risale yazma geleneğinin çok yaygın olduğu Uygurlarda, geleneksel meslekler ve bunların yasası olarak tanımlanabilecek risalelerin sayısı belli değildir. Risaleler; genellikle 13 cm uzunluğunda, 9 cm genişliğinin olup cepte taşınabilecek nitelikteki el yazması eserlerdir. Bu eserler çiftçilik, tüccarlık, çobanlık, demircilik, bakırcılık, dericilik gibi mesleklerin ortaya çıkışını, mesleğin pirlarını, mesleği icra edenlerin uyması gerekenler birtakım kuralları ve mesleği icra ederken okunacak ayet ve duaları içermektedir (Öger, 2016: 9).

Her bir risale birbirinden farklı bir mesleği konu almakla birlikte yapısal olarak aynı kurguya sahip olduğu söylenebilir. Risaleler, “Besmele”, “Hamdele”, ve “Salveler” ile başlamaktadır. Tanrı’nın Cebrail isimli melek aracılığı ile mesleği bir peygambere nasıl öğrettiğinden bahsedilir. Peygamberden sonra da mesleği icra eden pirlar hakkında bilgi verilir. Sonrasında mesleğin icrasında okunması gereken ayet ve dualar belirtilir (Öger, 2016: 9).

Türk inanç ve düşünüş dünyasında önemli bir yeri olan “kültür-medeniyet kahramanı” risalelerde de dikkat çeken özelliklerden biridir. Türk kozmogoni mitlerinde anlatılan Tanrı, yardımcıları (melekleri) vasıtasıyla insanlara nasıl yaşayacaklarını (nasıl avlanacaklarını, nasıl yemek yapacaklarını, nasıl ateş yakacaklarını vs.) öğretmektedir. Mitolojide karşımıza çıkan ve insana ilk eylemlerini öğreterek onun hayatını kolaylaştıran bu olağanüstü-tanrısal kahramanlar bilimsel literatürde “kültür-medeniyet kahramanı” ya da “medenileştirici kahraman” olarak tanımlanmaktadır. İnsanlar böylelikle, yaşamlarına dair temel bilgi ve becerilerini ilk kez bu olağanüstü-tanrısal yardımcıları aracılığıyla öğrenmektedir (Aça, 2000: 43).

İslamiyet öncesinde mitolojideki bu olağanüstü-tanrısal yardımcıların yerini İslamiyet’in kabulüyle birlikte aynı işlevle peygamberlerin üstlendiği görülmektedir. Özellikle geleneksel meslekleri konu alan risalelerde, her peygamber bir mesleğin piri yani o mesleği insanlara öğreten ilk kişi, kılavuz olarak yer almaktadır. Örneğin Hz.

Âdem çiftçilerin piri, Hz. Davut demircilerin piri, Hz. Muhammet ise tüccarların piri olarak ifade edilir. Uygurların risalecilik geleneğinde peygamberlerin mesleklerin piri olması, Uygurların geleneksel dünya görüşlerinde kültür-medeniyet kahramanlarının önemli bir yer tuttuğunu göstermesi bakımından önemlidir (Öger, 2016: 11).

Aynı zamanda Uygurların geleneksel meslekleri konu alan risalelerinde, İmam Cafer-i Sadık ile İmam Hüseyin önemli bir yer tutmaktadır. Çoğu risalede, asıl olay ve öğütler İmam Cafer-i Sadık ağzından anlatılırken; İmam Hasan ile İmam Hüseyin'e ise kıyamet günü için gönderme yapılmaktadır. Risalelerde, mesleğin el kitabı mahiyetindeki risalenin; saklanması gerektiği, haftada, ayda veya yılda bir kez okunması ve pirlere dua edilmesi gerektiği sık sık vurgulanan hususlardandır (Öger: 2016: 11).

### **2.3. Tezkireler**

“Anmak, hatırlamak” manasına gelip zikir kökünden türeyen tezkire, *hatırlamaya vesilen olan şey* demektir (Öz, 2012: 68). Sözlük anlamına dayanılarak zaman zaman çeşitli manalarda kullanılmıştır. Bir haberi bildirmeye yarayan kısa pusula; herhangi bir iş için hükümetten izin alındığını bildiren evrak; askerin terhis olduğunu gösteren belge, bunların başlıcalarıdır (İsen, 1997: 28). Terim olarak eski dönemlerde yazılan biyografik-otobiyografik eserleri ifade etmektedir.

Halkbilim, edebiyat, tarih, dilbilim gibi bilim dallarının araştırmalarında başvuru kaynağı olan tezkireler, Uygur Türkleri arasında oldukça gelişmiş, çeşitlenmiş ve birçok eser ortaya konulmuştur. Ali Şir Nevâyî'nin Çağatay edebiyatında verdiği ürünlerin devamında özellikle Doğu Türkistan ve Özbekistan coğrafyasında tezkirecilik geleneğinin 20. Yüzyıl ortalarına kadar farklı konuları da içine alarak devam ettiği görülmektedir. Uygur edebiyatının gelişiminde sözlü anlatıların Çağatay Türkçesi ile kaleme alınarak yazıya aktarılmasında, şehir tarihlerinin yazımında, edebî, tarihî, dinî şahsiyetlerin hayatının sonraki kuşaklara aktarımında önemli bir yere sahip olan tezkireler, yazıldığı dönemin sosyokültürel yapısından, tarihî olaylarını aydınlatacak nitelikte bilgileri de içermektedir (Öger, 2011: 533-544).



Doğu Türkistan sahasında Uygur Türkleri tarafından yazılan tezkirelerin bazıları, içerik bakımından “şecere”, bazıları “biyografi”, bazıları “destan” bazıları “şehir tarihi”, bazıları da “menakıbnâme” özelliği taşımaktadır ve tezkire kavramının karşılığı olarak bu terimlerin hepsi kullanılmaktadır (Öger, 2020: 90). Bir başka ifadeyle tezkire kavramı muhtevası geniş bir kullanım alanına sahip, bazen birkaç türün özelliklerini de kapsayacak mahiyettedir.

Uygur Türkleri arasında en yaygın olan tezkire, “menakıbnâme” türündeki dinî şahısların yaşamlarını ve eserlerini konu alanlardır. Bir yerleşim yerinin tarihini konu alan eserler de “tezkire” olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan sahasında yazılan veya yazıya geçirilmiş olan menakıbnâme tarzındaki tezkirelerin dikkat çeken özelliklerinden biri, tezkirelerin mezar/ziyaret yeri/türbe gibi mekânlarla olan ilişkisidir. Uygur folklorunda mezar kültürü, mezara tapınım çok yaygın inanç uygulamalarındandır. Özellikle Doğu Türkistan’ın güneyinde ve kırsal bölgelerde mezarlara, türbelere gelerek çeşitli sıkıntılarından kurtulmak, hayır dualarında bulunmak üzere bu mezarlar/türbelerin etrafında tavaf etmektedirler (Ablet, 2010: 90-92; akt. Öger, 2020: 91). Aynı zamanda Uygurlarda “kebre tezkiresi” (mezar tezkiresi) adıyla bilinen bir tezkire türü de mevcuttur. Önemli şahısların mezarı, mezar taşı vs. üzerine yazılan bu tezkireler, mezarda yatan kişinin yaşamını ve yaşamı boyunca sürdürdüğü faaliyetlerinden bahsetmektedir (Eysa, 2007: 54; Zeyli ve Dugayli, 1988: 156-157; akt. Öger, 2020: 91).

İslamiyet ve Orta Asya üzerine çeşitli araştırmaları bulunan *Thierry Zarcone*, Uygur sahasında yazılan tezkire ve Budistlerle mücadele içinde olan kahramanların anlatıldığı bu eserlerin iki amaca hizmet ettiğini ifade eder: birincisi tarihi bir gerçekliği hikâyeye şeklinde aktarmak, ikincisi ise İslam’ı yüceltmek için sufilerin kahramanlıklarını sunmaktır (Zarcone, 2011: 291; akt. Öger, 2020: 93). Bu bağlamda birer folklor unsuru olan tezkirelerin içerdiği işlevlere bakacak olursak değerlere, toplum kurumlarına destek olma ve kültürel mirası koruma ve aktarma işlevlerine sahip olduğu söylenebilir.

19. yüzyıl Uygur Sahasında tezkirecilik geleneğinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bu yüzyılda kaleme alınan tezkireler önceki yüzyılların yazılan tezkirelerine göre daha hacimli ve şekil itibarıyla da çeşitlilik göstermektedir. Olaylar, tipler daha başarılı tasvir edilmiş, akıcı bir dil ve üslup kullanılmıştır.

18. ve 19. yüzyılda Uygur sahasında yazılan tezkirelerin sayı bakımından artmasını ve bir tür olarak öne çıkmasını Krzysztof Kościelniak şöyle açıklamaktadır: “Doğu Türkistan’da 18. ve 19. yüzyılda her türbenin bir tezkiresi olması gerektiği inancının var olduğunu ve böylece türbeyi destekleyici bir metin ile türbede yatan kişiyle ilgili toplumsal hafızanın bu metin aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarılmasının garanti altına alınması istendiğini ifade eder.” (Kościelniak, 2017: 267; akt. Öger, 2020: 94).

Doğu Türkistan sahasında Uygurlara ait Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış olan çok sayıda tezkire olduğu bilinmektedir. Fakat Doğu Türkistan’da bulunanların Çin’in siyasî, dinî ve kültürel baskılarıyla büyük bir çoğunluğu yok edilmekte olup mevcuttakilerin de erişimlerine izin verilmemektedir. Günümüzde St. Petersburg, Lund, Berlin, Londra gibi şehirlerdeki kütüphanelerde mevcut olan eserlere erişim mümkündür.

#### **2.4. Rüya Tabirleri**

Rüya sözlükte “1. Düş, 2. mec. Gerçekleşmesi imkânsız durum, hayal, 3. mec. Gerçekleşmesi beklenen ve istenen şey, umut” şeklinde tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr>). Rüya, Arapça bir kelime olup Türkçede “düş” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Kelime, tarihsel süreç içerisinde halk edebiyatı metinlerinde; dinî, tasavvufi, folklorik vd. metinlerde farklı şekillerde ele alınmıştır (Baştürk, 2008: 1). Örneğin, *Dîvânü Lügati’t-Türk* ve *Kutadgu Bilig* gibi eserlerde “tüş” şeklinde yer almıştır (Atalay, 1986: 677).

İnsanın geleceği bilme arzusu, bazı tahmin, yorum ve fallara, rüya ile yaşanan veya gelecek hakkında bağ kurmaya ve buna göre hareket etmeye yöneltmiştir. Sözlü bir

geleneğe olan rüya yorumlama yazısı ile birlikte edebiyata da taşınmıştır ve *tabir-nâme*, *fal-nâme* ve *seğir-nâme* şeklinde adlandırılmıştır (Tören, 1997: 415).

Rüya tabirleri, bazıları başlı başına müstakil bir eser iken bazıları da mecmuaların içinde bir bölüm, bazıları da der-kenar olarak yazılmıştır. Dili oldukça açık ve sadedir. Genellikle iki bölüm halinde yazılmışlardır. Birinci bölümde rüya kavramı, rüyanın önemi ve çeşitleri üzerinde durulur. Rüya tabirlerinin çoğunun girişinde rüyaların tabirine geçilmeden önce, Tanrı'ya hamd ve övgü sözleri yer alır, rüyanın keyfiyeti, rüyanın kuvveti, rüyanın türleri, rüyanın görüldüğü ve tabir edileceği zamanların önemi, rüyasını yorduran kişinin adabı gibi konularda bilgi verilmektedir. İkinci bölümde ise rüyaların tabirleri yapılmaktadır (Balaban, 2011: 8).

Bütün Türk dünyasında olduğu gibi Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamlarında rüyalara yüklenen anlamlar önemli bir yere sahiptir. Yüzlerce yıldır sözlü geleneğin içerisinde devam eden ve kalıplaşan rüya yorumları, yazıya geçirilmiştir. Uygurlara ait birçok rüya tabirinde İslam dinine ilişkin referanslar ve Hz. Yusuf ön plana çıkmaktadır. Peygamberler, evliyalara, din adamlarına, meleklerle vs. İslam dinine ilişkin çeşitli kaynaklara göndermeler yapılması bu metinlerin halk arasında kabulünü ve sürekliliğini sağlamasında önemli etkenler arasındadır. Günlük yaşamdan idari kadrolara, halk tababetinden çeşitli anlatılara kadar oldukça geniş bir etkiye sahip olan rüya ve günlere ilişkin inanışlar, Doğu Türkistan sahasında geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmektedir. Bu konuda, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Çağatay Türkçesi ile sayısız eser kaleme alınmıştır (Öger, 2019: 502-521).

## **2.5. Muska Kitapları**

Muska sözlükte, “1. İçinde dinsel veya büyüleyici bir gücün saklı olduğu sanılan, taşıyanı, takanı veya sahip olanı zararlı etkilerden koruyup iyilik getirdiğine inanılan bir nesne, yazılı kâğıt vb., hamaylı, 2. Üçgen biçiminde katlanmış olan şey” (<https://www.tdk.gov.tr/tdk>) anlamına gelmektedir. Uygur Türklerinde muska için *tumar* kelimesi kullanılmakta olup “Eski adet gereği göz değmesinden, beladan ve cinden koruduğuna inanılan, içine dua yazılı kâğıt konulan üçgen şeklindeki kumaş.

İnsanlar boynuna, saçına asar ya da elbisesinin içine diker.” şeklinde tanımlanmaktadır (Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti 1991: 344; akt. Öger, 2017: 56).

Uygurlar arasında sözlü geleneğin içinde yaygın olan muska, buna bağlı inanç ve uygulamalar 15. Yüzyıldan sonraki dönemlerde Çağatay Türkçesi ile yazıya aktarılmıştır. Muska kitapları genellikle besleme ile başlamaktadır. Muska metni için *şekil, tılsım, dua, ayet, mahluknâme, nurnâme* gibi farklı ifadeler kullanılmıştır. Bu eserlerde metinler nakledilirken Hz. Muhammed, İmam Cafer-i Sadık, İbn Abbas, Sultan Mahmud Gaznevi gibi kişilere gönderme yapılmaktadır. Aynı zamanda muskadan ya da yazılış amacından şüphe duyan birinin mutlak kâfir olacağı ve kıyamet günü yüzü kararanlardan olacağı metin içerisinde sürekli tekrarlanmaktadır. Muska yazımı sözlü gelenekten beslenmektedir. 15. Yüzyıldan sonra yazılı hale getirilerek saklanmış ve “tumarnâme” adında eserler ortaya çıkmıştır. Kaşgar, Turfan, Hoten, Yarkent gibi şehirlerde el yazması eserlerin nüshaları çoğalmış ve büyük bir kısmı 19.-20. Yüzyıllarda seyyah, araştırmacı ve misyonerler tarafından dünyanın farklı ülkelerine taşınmıştır (Öger, 2017: 55-88).

## 2.6. Falnâmeler

Falnâmeler, “fala bakmanın inceliklerini ve yorumlama özelliklerini anlatan kitap” (TDK) Falnâme, fal kitaplarına verilen ad (Pala, 1995: 179); “fal bakmaya yarayan, mistik folklorun gereği olarak anlaşılması kolay bir dille yazılmış resimli ve resimsiz, tıbbî folklorla ait telkine dayalı kitaplar” (Karataş, 2001: 141); “falın nasıl bakılacağını, nasıl yorumlanacağını anlatan ya da özel fal formülleri veren kitaplar” (Sezer, 1998: 15) çeşitli sözlük ve kaynaklarda bu şekilde tanımlamalara gidilmiştir.

Köklü bir geçmişe sahip olan Türklerde fal ve falcılık ile ilgili ilk uygulamalar çok eski devirlere dayandırılmaktadır. Bu bağlamda elimizde bulunan en eski belgelerden biri olan 9. Yüzyılda Köktürkçe kaleme alınmış, ilk belge olma özelliği taşıyan *İrk Bitig* adlı eser bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Uygurcada *ırkla-* fiili falcıdan sormak anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 87). *Dîvânü Lügati't-Türk'te ırk* kelimesi; falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek anlamında kullanılmıştır (Atalay, 1986: 216).

Falnâmeler, manzum mensur karışık olarak ya da sadece manzum, sadece mensur olarak kaleme alınmış eserlerdir. Yalın bir dil ile yazılmışlardır. Genel bir hususiyet olarak fala başlanmadan önce abdest almak, iki rekât namaz kılmak, bazı ayetleri veya duaların okunması şeklinde birtakım uygulamalardan bahsedilir. Bu metinlerin girişinde “gaybı yalnızca Allah bilir.” hükmü gibi fal bakmak için yapılacak işlerin olayların hayra yorulmaktan ibaret olduğu özellikle vurgulanmaktadır (Uzun, 1995: 141). Falnameler genellikle Hz. Ali’ye, İmam Cafer-i Sadık’a, Muhyiddin Arabi’ye kimi zaman da Hz. Fatıma’ya dayandırıldığı görülmektedir (Uzun, 1995: 142). Müstakil eserlerin dışında çeşitli yazma eserlerin bir bölümü içerisinde yer alan falnamelere de sıklıkla rastlanmaktadır (Duvarcı, 1987).

Bütün Türk dünyasında olduğu gibi Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamlarında fal ve falcılık ile ilgili inanç ve uygulamalar önemli bir yere sahiptir. Uygur sözlü geleneği içerisinde yaygın olan fal ve falcılık, Uygur Şamanları tarafından İslami öğelerin de içinde bulunduğu çeşitli faaliyetlerle sürdürülmektedir (Gönel, 2011: 70). Falnâmeler 15. Yüzyıldan sonra yazılı hale getirilerek saklanmıştır. Doğu Türkistan sahasının çeşitli şehirlerinde bu el yazması eserlerin nüshaları çoğaltılmıştır. Böylelikle falnameler için; yüzyıllardır sözlü gelenekte oluşmuş, kuşaktan kuşağa aktarılmış bilgi ve deneyimlerin bir kalıba yani yazıya aktarılmış halidir denilebilir.

Doğu Türkistan sahasında Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan bu eserler, Uygurların geleneksel dünya görüşlerine dair bilgiler veren metinler olarak değerlendirilebilir. Uygur Türkleri, Türk kültür tarihindeki diğer Türk boylarına göre yazıyı daha erken kanıksamış bir boy oldukları için sözlü gelenekteki bilgi ve deneyimler çok geç kalınmadan yazıya aktarılmıştır. Böylelikle de kültürel mirasın korunması ve kuşaktan kuşağa aktarımı sağlanmıştır. Başka bir ifadeyle kültürel bellek olan adlandırılan toplumsal yaratımın bireyler tarafından yazıya aktarılmış şeklidir denebilir.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### İNCELEME VE DEĞERLENDİRME

#### 3.1. Dil ve Edebiyat

Dil, bir milleti millet yapan birleştirici bir unsurdur. Dil ile kültür bir etkileşim halindedir. Kültürün oluşumu ve nesillere aktarımı konusunda büyük bir öneme sahiptir. Kültürün bilinçli ve sistemli bir biçimde işlenip medeniyet teşkil etmesinde ise edebiyatın işlevinin öneminin arttığı görülmektedir.

Edebiyat, bir dilin sanatsal işlevinin daha ön planda kullanıldığı ve birden fazla alımlama duygusuna yönelik olan dolaylı bir kitle iletişim aracı olarak değerlendirilmektedir. Alman düşünürlerden J. G. Fichte, edebiyat disiplini *“her türlü anlaşmanın sanatsal aracı”* şeklinde tanımlamaktadır (Aytaç, 2005: 12). Bu yönüyle edebiyat, tarih boyunca kitlelerin iletişimi noktasında toplumsal değişimde önemli bir role sahiptir. Toplum düzeni, bireylerin toplum içindeki konumunun nasıl olması gerektiği konusu kurgusal bir zeminde biçimlenmiştir. Bu biçimlenmeyi toplumların ihtiyaçları belirlemiştir. Böylelikle edebiyat sadece bir sanat şubesi olarak var olmayıp aynı zamanda faydacı bir tutumla kültürlenme aracı olarak informal bir eğitim şubesi olarak süregelmektedir.

Edebiyat, dil ile düşüncenin somutlaştığı bir disiplindir. Edebî ürünler dilin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Toplumlar dillerinin gelişmişliği ile çeşitli yaşamsal, kültürel faaliyetlerde diğer toplumlardan farklılıklar gösterebilmektedirler. Kuşkusuz milli kimliğin inşasında edebiyat büyük öneme sahiptir. Bir milletin maddi ve manevi değerlerinin ifade edilmesinde geçmiş ile bugüne, bugün ile yarına uzanan bir köprü işlevi görmektedir. Türk dili, Türk

kültürünün yayılım sahası ve tarihî derinlikleri ile dünya dilleri arasında öne çıkmaktadır. Türk dil ve kültür evreni içerisinde Uygur Türkleri, yüksek bir dil ve edebiyat düzeyine sahip Türk boylarının başında yer almaktadır (Çandarlıoğlu, 2012: 243). Uygur Türklerinin geliştirmiş olduğu dil ve edebiyat diğer Türk boylarının lehçelerindeki edebî yazı dili ve edebiyatlarının şekillenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Kaşgarlı, 2004: 80).

Turfan Uygurları, yerleşik kültür temsilcileri arasında gösterilmektedirler. Uygur Türklerinde zengin bir edebî hayat vardır. Uygur Türkçesi, bir edebiyat ve kültür dili olmuştur. Uygur medeniyeti, diğer sahalarda olduğu gibi dil ve edebiyat sahasında da ileri konumda yer almış ve birçok yeni kavramı karşılayabilecek bir yazı dilini vücuda getirmiştir (Ögel, 1991: 348).

Kültür ve medeniyet seviyesi bakımından tarihte çağdaş milletlere örnek olan Uygur Türkleri, hareketli harfli matbaanın keşfi ve uygulanmasında yeterli ilim, bilgi ve okuma zemininin bulunduğu bir kültür birikimine sahiptiler. Turfan'da sert ağaçtan yapılmış Uygur Türkçesi'ne ait yüzlerce harf bulunmuştur (Binark, 2002: 798-800). Böylelikle yazıyı erken kanıksayan Uygur Türkleri, zengin bir dil ve edebiyata sahip okuryazar bir toplum olarak insanlık tarihinde yerini almaktadır.

Uygur Türkleri, 5. yüzyıldan başlayarak önceleri kendi boyları arasında daha sonra diğer Türk boyları arasında siyasî bir birlik meydana getirerek Türkistan sahasının dili ve kültürünün gelişmesinde büyük rol üstlenmişlerdir. Uygur Türkleri fikir hayatı bakımından diğer Türk boylarına göre daha ileri seviyede konumlanmaktadır. Uygur kağanları saraylarında sanatkarlar, tarihçiler ve dahi ilim ehlini himaye etmişlerdir. Böylelikle var olan Uygur dili ve edebiyatını daha ileriye taşımaya muvaffak olmuşlardır (Caferoğlu, 1984: 143-144).

Uygur Türklerinin dili, Köktürk ve Uygur Kağanlıkları devrinde edebî yazı dili olarak şekillenmiştir. Karahanlılar döneminde ise Hakaniye şivesine dayalı bir yazı dili olarak

tekâmülleşmiş edebî yazı dili olmuştur. Bu yazı dili 15-19. yüzyıllar arasında Türkistan sahasında kullanılan ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi'nin temelini oluşturmuştur (Kaşgarlı, 2004: 82). Uygur Türkleri, geçmişten günümüze kadar değişen gelişen edebî yazı diliyle çeşitli edebî eserler yaratmışlardır.

Uygur edebiyatı, yazılı ve sözlü olmak üzere iki kola ayrılmaktadır. Uygur sözlü edebiyatı; dinî inançları, dünya görüşleri ve estetik zevkleri aksettiren mitler, halk koşakları, destanlar, masallar, rivayetler, fıkralar, temsiller, halk hikâyeleri gibi türlerden meydana gelmektedir. Bu eserler Uygur Türklerinin tarihî terakkisîsi, sosyokültürel yapısı, aneleri hakkında bilgiler barındırmaktadır. Aynı zaman da bu ürünler, kültürel bellek olarak adlandırılan toplumsal yaratımın ürünleridir.

Uygur Türklerinin sözlü anlatıları arasında Oğuz Kağan Destanı ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Bu destan, Uygur Türklerinin İslam dinini kabul etmeden önceki yaşayış biçimlerini, örf adetlerini, anelerini aktaran bir sözlü edebiyat ürünü ve kültürel miras olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygur Türklerinin tarihi, dili ve edebiyatı açısından önemli bir anlatıdır.

Uygur sözlü edebiyatında karşımıza çıkan “Garip-Senem”, “Tahir ile Zühre”, “Yusuf ile Züleyha”, “Seyyat Noçi” “Abdurrahman Hocam” gibi ürünler aynı zaman da diğer Türk boyları arasında da karşımıza çıkan sözlü edebiyat ürünleridir (Kaşgarlı, 2004: 81). Halk hikâyeleri arasında “Ağaç At”, “Dut Gölgesinde”, “Uçan Halı”, “Temir Batur” yaygın anlatılardır.

Türklerin evren ve doğa tasarımları, evreni ve doğayı algılayış biçimleri efsaneler sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Türklerde evren anlayışı dikotomik bir yapı üzerinde şekillenmiştir. Bu yapı gök ve yer ikililiğinde temsil edilmektedir. Gök ve yer birbirine zıt ve aynı zamanda birbirinin tamamlayıcısı iki evrensel yapı olarak görülmektedir (Türkmen, 2011: 11). Dikotomik yapıyı oluşturan yapılardan biri olan “gök” her zaman merak edilen olmuş ve Türklerin ilksel inançlarından günümüze



kadar gelen inançlarında gök ve göğe ait unsurlar her zaman yer almıştır. Gök, Türkler gibi birçok toplumda ulaşılması güç ve sonsuz olarak görüldüğü için kutsal bir yer olarak kabul edilmiştir. Bu konuda din tarihçilerinden Eliade, “Gök, insanın ve yaşam gücünün temsil edemediği ‘bambaşka bir şeyi’ mükemmel bir biçimde temsil eder. ‘En yüksek’ olmak, doğal olarak tanrılara özgü bir niteliktir. İnsanın ulaşamadığı yukarı bölgeler, yıldızlı gök, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik, sonsuzluk gibi ayrıcalıklara sahiptir. Gök aşkınlığı, gücü ve değişmezliği simgeler. Gök vardır; çünkü yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır, güçlüdür. Çünkü yalnızca ‘yüce’ olmak, ‘yükseklerde’ bulunmak (dinsel anlamda) ‘kudretli’ ve ‘kutsal’ olmakla eşdeğerdir” şeklinde göğün kutsallığını ve işlevlerini anlatmaktadır (Eliade, 2003: 61-62).

Göksel unsurlardan biri olan yıldızlar ise Türk mitik düşünce sisteminde önemli bir yere sahiptir. Yıldız kültürü Türk boylarının hemen hemen hepsinde görülmektedir. “Yıldız kültürü, ister bozkır çobanlarında, isterse avcı toplayıcı Altay topluluklarında ve ren geyiği besleyen Altay ve Sibiryaya Türklerinde antropomorfik özellik kazanarak eski Türklerin kozmik görüşlerini ve kısmen de olsa kozmik bilgisini yansıtmaktadır” (Bayat, 2007: 279-280).

Çalışmamızda ele alıp incelediğimiz yazmada tespit ettiğimiz, hikâyeye olarak adlandırılmış fakat efsane türünün bir ürünü olan “Çolfañ Yulduzñıñ ÓikÀyesi” başlığını taşıyan efsane, Uygur Türkleri arasında yaygın bir sözlü anlatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu efsane, yalnızca Uygur Türkleri arasında değil, Türk dünyasında Çolpan Yıldız/Çoban Yıldızı/Solbon gibi isimlerle yaygın olarak anlatılmaktadır. Türk dünyasında bu yıldızla ilgili anlatıların yaygın olması, bu yıldızın Türk mitik düşünce sistemindeki yeri ve öneminden kaynaklanmaktadır. “Türk astral mitlerinin konar-göçer sosyokültürel yaşamı ile birebir bağlantılı anlayışı Çolpan/Çoban yıldızı mitinde korunmuştur. Nitekim kozmik bilgilerde Çoban yıldızı bilgelik kaynağı olarak bilindiği içindir ki Türkler onu yol gösteren yıldız olarak algılamışlardır” (Bayat, 2007: 292).

Yazmada yer alan efsane kısaca şöyledir:

*Eski zamanlarda Babil’de Çolfan adında bir hatun yaşarmış. Günlerden bir gün Harut ile Marut adındaki iki melek Tanrı’ya, “insanlar günah işler biz hiç günah işlemeyiz” diye böbürlenirler. Tanrı da onlara, “ben insanlara nefis ve şehvet verdim size vermedim” diye cevap verir. Bunun üzerine bu iki melek “bize nefis ve şehvet ver biz yine günah işlemeyiz” diye cevap verirler. Bu arzularına karşılık Tanrı onlara nefis ve şehvet vererek yeryüzüne, Babil’e gönderir. Harut ve Marut insanların arasına girmeye onlarla kaynaşmaya başlarlar. Günlerden bir gün Harut ve Marut Çolfan adlı bir hatunla karşılaşır, Çolfan’ın güzelliği karşısında gözleri dönen bu iki melek, ona zorla sahip olmak isterler. Çolfan, onların elinden kendisini kurtarması için el açıp Tanrı’ya yalvarır. Tanrı bu yakarışı karşılıksız bırakmaz, Çolfan’ı gökyüzüne bir yıldız olarak çıkarır ve onu çolfan/çoban yıldızına dönüştürür.*

*Efsanenin devamında ise yine bir zaman, bir hatun Harut ve Marut’un karşısına gelip gökyüzüne çıkmak istediğini söyler. Harut ve Marut hatuna zina teklifinde bulunurlar ve kadınla zina ederler. Tanrı bu kadını da gökyüzüne bir yıldız olarak çıkarır ve şihap (kuyruklu yıldız) yıldızına dönüştürür. Harut ve Marut’un ise kıyamete kadar bir kuyuda ayaklarından asılı kalacağı aktarılmaktadır.*

Aktarılan bu iki efsanede de şekil değiştirme motifi görülmektedir. Eğitici bir işleve sahip olan efsanede, namusun yüceliği vurgulanmıştır. Efsanelerde geçen Harut ve Marut isimli melekler, Kur’an-ı Kerim’in Bakara Suresi’nin 112. ayetinde geçen iki melek adıdır ve olaylar, efsanede geçen olaylarla paraleldir. Burada, Türk mitik düşünce sisteminde farklı anlamlar yüklenen Çolpan Yıldız’ı ile ilgili anlatının, zamanla dairesine girilen İslam dininin unsurları ile beslendiği görülmektedir. Gök cisimlerinin oluşumunu konu alan efsaneler, Türk mitik inanış ve düşünce sisteminin izlerini taşıması bakımından önemlidir.

Uygur Türklerinin sözlü edebiyatında geçmişten günümüze anlatılagelen sözlü edebiyat ürünlerinin yanı sıra yine bu ürünleri yazıya geçirirken kullandıkları

hatlardan ve dönemin kâtiplerinin yazmak için kullandıkları çeşitli araç gereçlerden bahsedilmektedir. Yazmada yer alan “Pitügüçiniñ Zorur LÄzımlık Nerseleri” ismini taşıyan başlıkta şu bilgiler aktarılmaktadır:

*Qalem yağni pişik komuş kalemıraş bilen qalem kırıp uçını yarmaq siyah yağni çerağ isi bilen veya güürüncni qurutub köydürüb qılınur. Devat siyah çılaydurğan qaça misdin ya hamur ya çınır veya sefaların devatge saladurğan yifikni soqub yumşatıb siyah bilen devatge salıbtur siyahni çilab veya bir şişege salıb pitün siyahni şişege salğandıkin çalgütub ta ki çalgülmağdın ayırıp pitün siyah qalmay su birle bir bolğanda devat qoymaq kerek. Yağşi kağıō pahte cümlesidin yasalur şundağ ki Urusge kağıō Úoqand kağıō veya Òoten kağıō Òoten kağıōnı üçme dırahtını ıldızınıñ qobzakını soyub soqub yumşatıb yiğaçdın qalıbnı çeğar su qılıb qalıb tegige ham bereketib toykun su üstide qoyğanda sunı çalgütub berkende tekşe bolur andın qalıb bilen AftÁbda qoyğanda qurutub kağıō bolur. kağıōnı yağşi qılay dise güürüncni qaynatıb güürünc suynı yine qaynatıb kıvam qılğanı ta ki bir qaymaq veya misk dik yumşaq bolur anı kağıō üstide qoyub qolığa bir ħalta kiyib ħalta bilen tekşe kağıōge suvab kağıōnı alar küneş yerde qoymaq kerek qurğanda alıb şundağ tortu yüzge hem suvab qurutub alğanda zirtaş yağni salıq bir taş bilen sürkende şişedik salıq kağıō bolur ħağ kılğalı yağşi Qouand kağıōnı dik salıq bolur kitÁbet qılğanda kağıō tegide cüzkir yağni qarım veya kündin qılğan nersenı ayturmiz ol cüzkirdür(...)*

Yukarıdaki ifadeleri açıklayacak olursak yazmada yer alan bu bilgiler, Uygur Türklerinin yazıyı sadece sosyal bir amaç için kullanmayıp aynı zamanda yazı etrafında geleneksel bilgi oluşturdıkları görülmektedir. Yazmak için evvela kalem ve kâğıdın olması gerektiği bilgisi, yazı ile tanışmış olan tüm toplumların belleğinde yer alan salt bir bilgidir. Uygur Türkleri yaşamsal, kültürel birçok faaliyetlerinde olduğu gibi yazı gibi insanlık tarihi içinde önemli kırılma noktalarından biri olan bu sosyal olayı da daha ileriye taşıma gayretini göstermişlerdir. Yazı yazılacak kalemin yapımında kullanılan ürünlerden, kalemin mürekkebinin hangi ürünlerden ve nasıl elde edileceğine ve nasıl kullanılacağına dair bilgilere yer verilmiştir. Aynı zamanda özellikle *Urusge kağıō*, *Úoqand kağıō* veya *Òoten kağıō* adını verdikleri kâğıt türlerinin yazı için en çok tercih edilen kâğıt türleri olduğu ve bu kâğıtların da nasıl

elde edildiği bilgileri aktarılmaktadır. Yazı etrafında oluşturdukları bu geleneksel bilgi, bugün hâlâ Uygur Türklerinin sözlü geleneğinde yaşatılmaktadır.

Yazmada kullanılan bazı yazı (hat) türlerinden de söz edilmektedir: *molla haṭı*, *netaliḳ òaṭ*, *neò òaṭ*, *küfi òaù/haṭ-ı âülüâ* ve *şikest-Âmiz òaù* adını verdikleri farklı yazı tiplerini farklı türleri yazmak için kullanmışlardır. Kitapların birçoğunun *molla haṭı* adı verilen yazı türü ile bir kısmının ise *netaliḳ òaṭ* ile yazılmaktadır. Kur'an-ı Kerim ve İncil gibi dinî metinlerin ise *neò òaṭ*, *küfi òaù/haṭ-ı âülüâ* türleri ile kaleme alındığından bahsedilmektedir. Kaşgar ve Altışehir (Kaşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Karaşar, Küçar) olarak adlandırılan günümüzdeki adı ile Tarım Havzası'nda dinî ve sosyokültürel metinlerde kullanılan yazı türünün daha çok *netaliú òaù* olduğu ifade edilmektedir. Yazı kültürünün ne derece ileri seviyede olduğunu, Uygur Türklerinin her türden metin için ayrı ayrı yazı türlerini kullanmalarından anlaşılmaktadır.

Yazı kültürünün kanıksandığı toplumlarda beraberinde okuma kültürünün de gelişme gösterdiği görülmektedir. Okuryazar bir toplum olan Uygur Türkleri de sadece yazı yazmakla kalmayıp aynı zamanda okuma kültürlerini de geliştirmişlerdir. Dinî ve sosyokültürel birçok konudaki okumalar, Uygur Türklerinin yaşamlarının merkezinde olmuştur. Yazmadaki bilgilerden hareketle bir metnin nasıl okunması gerektiği ve okumanın bir gönül meselesi olduğu bilgileri aktarılmıştır:

*Oḳumaḳda hemmedin çoñ iş şubu ki könül ḳoymak ceñ könül birle oḳumaḳ yalguz köziniñ küçi Âz keledür tola vaḳt Âdemniñ könkli başḳa ṭarafda bolsa közi haṭde bolḡanı birle ağızdın başḳa söz çıkıḳ ketedür.*

*haṭ oúumaınıñ şartları òaṭ oúḡanda bek haṭnı közige yaḳın keltürüb oḳuşnı özige èÂdet ḳılmaḡay kiyin neri tutub oḳuyay dise oḳuyalmas ve hem başını midirletib haṭ oḳumaḳnı özike èÂdet ḳılmaḡay bir èÂyet dΨk körenür evvel ḳaydaḡ oḳub èÂdet ḳılsa şundaḡ örgünür ve yine bir şart şı ki bir söz niñ ayaḡını yine bir sözge ḳatıḳ iliştirüb oḳumaḡay bir sözni tüketib bir nefes alıb yine bir sözniñ aydasını başlaḡay sözni okuḡanda çala çaynab sözni taşlamaḡay okuḡanda molla haṭı bilen oḳuḡay.*

Yazmanın *Şiër Oúumaúniñ BeyÁnı* başlıklı bölümünde ise şiir okuma sanatı üzerine bilgilere yer verilmektedir. Bu bölümde şiirde birinci ve ikinci mısralarının vezinlerinin aynı olduğu, daha doğru ve güzel şiirin nasıl okunması gerektiği hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir.

Çağatayca yazmada *naúl úlma* geleneğinden bahsedilmektedir. Bu gelenek, bir sözün bir olayın ağızdan ağıza sözlü bir şekilde veya yazı ile nakledilmesidir. Toplumda bu işi yapan kişilere *naúúÁl* adı verilmektedir. Uygur Türkleri yerleşik hayata geçtikleri için bu geleneği daha çok yazı ile devam ettirmişlerse de sözlü gelenekten kopmamışlardır. Uygur Türkleri ile siyasî ve kültürel yakınlıkta bulunan ve günümüzde bile hâlâ konargöçer kültürün izlerini rahatlıkla görebileceğimiz Kırgız Türklerinde ise bu geleneğin daha çok söz ile *naúl* şeklindedir. Yazmada Kırgız Türkleri ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir: *bir kişi olturğan öyidin köçüb yene bir öyge çúarlar bu sözniñ istièmÁli ve naúl dΨgen sözniñ isúulÁóı köçmek ve köçürmek maèniside bolur bir kişi bir yerdinköçürüb alıb kelse ol kişini köçmel dΨb atarlar baèzi Úırgızlar atlarını köçkünçi dΨb at úoyarlar*

*Naúl úlma* geleneği etrafında rivayetlerin anlatıldığı da tespit edilmektedir: *bir rivÁyetde pütülbüdür ki ÓüüÁ-yı TeèÁlÁnıñ bir güruh ferishteleri bardur ularnı naúúÁl ferishteleri ayturlar ularnıñ úladurğan işileri bir muúaddesi cÁyda muúaddes Ψmes Ádem ðemin úulingan bolsa muúaddes Ψmes Ádemni pütkaab atıb bir muúaddes kişini úoyarlar ularnıñ ðiðmeti müüÁm şudur dΨb pütülbüdür naúúalınıñ maènisi tola köçergüçi dΨgen bulur bu ism-i áıga mübÁlağa bilen aytıbdur.*

Zengin bir yazılı kültüre sahip olan Uygur Türklerinin çeviri faaliyetlerinde de bulunduğu aktarılmaktadır. Çeviri faaliyetleri, Uygur Türklerinin siyasî, kültürel, edebî ilişkiler içinde olduğu komşu ülkelerin kullandıkları diller olan Arapça ve Farsça metinlerin tercüme edilmesi ile olmuştur. Çeviri yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlara yer verilmiş ve mütercimmin çevirideki sorumluluklarını yanlış yerine getirmesi durumunda günahkâr olduğu ve yaptığı işin ayıp olduğu aktarılmıştır.

Böylelikle yapılan işin ciddiyeti dinî ve toplumsal boyut kazanmış olup çeviri faaliyetlerinin Uygur Türklerinde ciddi bir iş olduğu görülmektedir.

İnsanların *söz talaşganda* yani münakaşada bulunması ilim irfan için yapılıyorsa takdir edilmiş, faydalı bulunmuştur fakat tam tersi bahis, siyaset ve ticaret konularında birbirleri ile münakaşada bulunan kişiler toplum tarafından ayıplanmış olup yapılan bu işin kişiye pişmanlık getireceği şu şekilde “Şundağ ki gülistan dΨgende aytıbdur üç nemerseniñ hiçbir fÀéidesi bolmas belki pişmanlıú keltürür (èilm bí-baóâ mülk bí-siyÀset mal bí-ticÀret) yaèni bir kemerse baóâ úılmay èilm örkense yurtnı úorúutmay tutsa veya bir kemerse işlemey mal ğanimet dΨk pul tapsa bolarnıñ çıdaşlık istiókÀmı bolmas.” ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu davranışın cahillik olduğu belirtilmiş ve bu durum Türklerin edebiyat ve kültür hayatında önemli bir yere sahip olan Hoca Ahmed Yesevi’nin Divan-ı Hikmet’inde yer alan: *Behişt aytur men artuk mü’min kullar mende bar*” (*Cennet der ben üstünüm mü’min kullar bende var*), “*duzah aytur men artuk cahil kullar mende bar*” (*Cehennem der ben üstünüm cahil kullar bende var*) hikmetleri ile desteklenmiştir. Yüzyıllardır sözlü ve yazılı gelenekle sonraki kuşaklara aktarılan Hoca Ahmed Yesevi’nin hikmetleri, Uygur Türklerinin dinî ve sosyokültürel yaşamlarında önemli bir yere sahiptir.

Beyitler şeklinde söylenmiş at ve deve arasında geçen bir atışma (*Aú Birle Tiveniñ Sözleşkeni*) kaleme alınıp aktarılmıştır. Beyitler şu şekildedir:

*Bir küni Öazret-i Süleymanı  
Yıǵılıb cemèa boldı barça óayvanı*

*Ol küni boldı bir èacÀyib cenk  
Sözleşib úarafa hayı rengarenk*

*Tüge dΨdi ay àú küni úaú  
bugün minin şÀéne şevketimge bau*

*Her úaçan çoñ turur men sendin  
Yuúarı olturmakiñ ne óad mendin*

*Fark úlmas seni p`Adiř`Ahı úuvve  
Atúuçu ya pataçi veya turğa*

*Her kişi ursalar uçañğa tayaú  
Çapa sen Rum Ψle Şam u Iraú*

*Seni min`Adür úoyçılar birle elgeúçi  
Her úademde oradur uçañğa on úamçı*

*Úariğanda seni ehl baúmaydur  
Bir münib baúay dΨb bir nemerseni uçañğa baúmaydur*

*Ψgeriñni yürüb yürür sen Ψgerçi mev`Aydiñ  
Ol nemniñ úúradur kümüçi mev`Aydiñ*

*äüretiñdür veí mi`aal Ψşek  
Kuşamaydur sen küşengde bardur şek*

*úariğanda aladur seni `Abd`Al  
Köb cef`A bilen uçañğa uradur dümbal*

*Òürr cin artıb min`Adür seni úalenderler  
Yurgulab yanma úiñni Òü`Ay dΨrler*

*Bedikler baúadur tişinkni açıb  
Almasa yürür sen yütañğa çıpıb*

*Tüge úıldı özini küb ta`erif  
Başúúalardın özini ayrib*

*Mendür men bu cihÀnda bir şÀhî  
Bî-úuãür ve çΨraylıú ve mÀhî*

*Küçüm bardur Rüstem-i dÀstÀndΨk  
Taiúúu türüúum sam ve nerimÀndΨk*

*Bir atım tivedür yene biri uştar  
Şehertim òalú ara Ψmes mestür*

*Òoş çıraylıúdur meniñ mañlış turuşum  
Yükünüb olturub dukan úuruşum*

*Mest bolsam belimni mükpe itib  
Gazel okuymen közlerim çakçaytib*

*Úız cevÀnlar mence naôare úulur  
Miniñ üçün yuğlab yürakini ãad-pÀre úulur*

*Nur ulaşturkanda men tola alğan  
Parçalarğa kelmey bang baúub úalğan*

*İmdi tüge úıldı taèrif aytıb  
neveti keldi imdi atğa itib*

*Aù dΨdi ki imdi sūzamni úıldı  
Yene mū sūzeñ úaldı mu añlası*

*Taèrif etiñ özüñni düge banklası  
Mina imdi taèrif aytıb özümde neklası*

*Bî- óayÀ sen úara yüz ÒüdÀ urğan  
Tengriniñ düşmeni leb çÀk urğan*



*YΨsiñ peçan ve yayantaú  
TefrÁúñ Hùay veya úalmaú*

*Çaba darlar seni otanğa salur  
Mañma sañ paltu birle yutanğa salur*

*Yutalaydur seni çaruú bağıda  
VÀúr isen yene urar çağıda*

*Sende köç bar 'aúul birle danış youú  
Úurãaúında bardur on altı zembil youú*

*Ussağanda úatıb úalur maya kiñ  
Künde bardur senga yigirmi beş teyaúınıñ*

*KÁcluúñdın seyyÁr sen arkañğa  
Úaldı miras seniñ bala bar kañğa*

*Tengri TeèÀÀ seni mÀl dΨb pür etúÀn Ψmes  
Bed maúamdur dΨb ãaffet úilğan Ψmes*

*Koçalarda seni beleler úonmalar  
ÒÀdÀ birlen çoúalarıñğa urub oñlar*

*Yük úoyarlar uçañğa besi ağır  
Küb meşauúatler bilen úulurlar yağır*

*Teñri TeèÀÀ bizlerni èazíz yaratúandur  
PÀdişÁh bΨglerge taratúandur*

*Pür aytıbdur tuófe úilındı pÀdişÁhlargá  
Bir maddi faúir miskin gedÁlargá*

*İrgımaú kelse eger bu diyÁrlarğa  
kim tayar úadir úıymet behÁlarğa*

*Murtezaga bolub aydım dilde  
Merkeb aradur men gonçeé-i mÁnend gül*

Kalenderîlik kelimesi 17. yüzyılın sonlarına kadar aykırı yaşayan, çıplak dolaşan, meczup tavırlar sergileyen, dünyevi gayelerden uzak kişilerden oluşan topluluğu ifade etmektedir. Dünyada mal mülk edinmekten sakınan, giyilen kıyafetlerin dahi kendilerine ait olmadığını çıplak dolaşarak göstermeye çalışan, bedenlerini bu dünyada bir emanet olarak görüp ona karşı her türlü eziyet, gösteriş ve riyadan kaçınmayı erdem olarak gören, toplum nizamını protesto eden bu tavır, Kalenderîliğin felsefesini oluşturmuştur. Kalenderiler kanaat anlayışına sahip bir topluluk olarak evde, şehirlerde, köylerde yaşamaya karşı olmuşlar seyyar yaşamayı sabit yaşamdan üstün görmüşlerdir (Ocak, 1992: 5-9).

Yazmada Kalenderîlerin yaşayış biçimlerinden bahsedilmektedir. Kalenderîlerin külâh ve ak veya kara yünden yapılmış olan bir çapan giyerek gezdikleri ve genelde sadece ekmek yediklerinden bahsedilmektedir. Kalenderînin dünyayı terk eden manasına sahip olduğu ifade edilmektedir. Gülistan adlı bir kitapta geçen şu kısma aktarılmaktadır:

“Bir gün bir padişah bir adakta bulunur ve bu adağını öz veziri, filozof kuluna verir ve bunu bir Kalenderiye vermesini söyler. Bunun üzerine vezir adağı alıp gündüz şehre akşam Sahra Çölü’ne gidip gelir ve padişahın adağını, padişahın önüne koyar. Padişah vezire, “neden vermeden geldin?” der. Vezir, “Kıble-i âleme yemin olsun ki Kalender bunu kabul etmedi ve ari, asıl Kalender, az olan rızka kanidir dedi.”

Kalenderî ismini bozan Kalenderîlerin olduğu, pazarlarda ve yol üstlerinde durup Sahra halkından “ben biçareyim, bu çölde yolum yok” diye para dilendiklerinden bahsedilmektedir. Kışları hamam-külhani adlı mekânlarda yattıkları anlatılır. Bazı

Kalenderîler ise on veya on kişi bir araya gelip gazeller okuyup Allah adını zikrederek sama ussulini<sup>2</sup> icra edip üstüne para dlenir. Bazıları da dutarlarını çalarak evden eve gezip ekmek isteyip ve kim onlara ekmek verirse “Tanrı sana uzun ömür versin, hanen Kâbe’ye yakın olsun.” şeklinde dua eder. Ramazan aylarında ise ramazanın yirminci gününden başlayıp zekât toplarlar. Eğer ki Kalenderîlere yardım edilmezse Tanrının onlara bela göndereceğine inanılır ve 14 veya 15 yıl önce Kaşgar’da bu yüzden bir depremin olduğundan bahsedilir. Bazı Kalenderîlerin, Çağatay edebiyatına mensup mutasavvıflardan asıl adı “Abdurrahim” olan “Şah Meşrep”in gazellerinden okuduğu; Sofî Kalenderî olarak adlandırılan Kalenderîlerin ise özellikle hatun kişilere ve çocuklara Ahmed Yesevi’nin eserlerinden okuyarak ölmüş olan atalarının ruhları için para dilendiklerinden bahsedilmektedir.

Tespit edilen bilgilerden hareketle Ahmet Yesevi ve hikmetlerinin etkisi Türk inanç ve düşünce sisteminin oluşum ve gelişiminde etkili olduğu görülmektedir. Yine yukarıdaki bilgilerden hareketle dinî tasavvufî dans ilişkisi bağlamında adı geçen “Uygur sama (sema) ussuli” Uygur Türklerinin eski Türk dini temelli bir ritüellerindedir. Yazılı kaynaklarda “raks u sema” şeklinde ifade edilen bu dans günümüzde Uygur Türkleri arasında hala devam etmektedir.

Eski Uygur başkenti olan Koço sonraki dönemlerdeki adıyla Kara-Hoca’da yaşamış olan Kalenderîler olduğu bilinmektedir. Koço ve çevresinde yaşamış olan bu Kalenderîlerin eski Budist kültürünün varisleri oldukları, arkeolojik verilere dayandırılarak ortaya konmuştur. Budist tapınaklarını zaviye olarak kullan Kalenderiler, XIII. yüzyılda Budist mistisizminin sembollerini İslamileştirerek devam ettirmişlerdir (Esin, 1985: 18-24; akt. Ocak, 1992: 52). Almalık, Beşbalık’a ve Doğu Türkistan-Çin sınırlarına kadar Kalenderîlerin olduğu bilinmektedir. Bu Kalenderîler, yukarıda tanımını verdiğimiz İslamiyet’i içselleştirmiş Kalenderîlerden farklı olarak yazmada da aktarıldığı gibi yüksek seviyede tasavvufî fikirler ortaya koyan kişiler olmayıp daha çok eski Uygur bakışlarını andıran, boyunlarında, kollarında ziller ve bileziklerle çeşitli müzik aletleri ile raks eden şahsiyetlerdir (Esin, 1985: 25-26; akt.

---

<sup>2</sup> dinî tasavvufî dans.

Ocak, 1992: 52). Yazmada aktarılan bilgilerden de hareketle Uygur Türkleri arasında İslamiyet'in yayılmış olmasına rağmen Budist ve Şamanist dönemlerden kalma birtakım uygulamaların İslamiyet çatısı altında çeşitli şekillerde devam ettiğini görmemiz Türk inanış ve düşünce sisteminin izlerini taşıması bakımından önemlidir.

Uygur Türkleri, Türk sözlü kültürünün yaşatılması ve aktarılmasında Türk kültür tarihi içinde önemli rol oynamışlardır. Bugün hâlâ Türkistan sahasında yazıya aktarılmış bazı çalışmalara ulaşıp gerek Uygurlar gerek diğer Türk boylarının edebiyatı, sanatı, folkloru hakkında bilgilere ulaşabiliyorsak bu, Uygur Türklerinin geliştirmiş oldukları yazı kültürü sayesinde.

### **3.2. Törenler ve Bayramlar**

Tüm dünya toplumlarında ortak bir uygulama olarak karşımıza çıkan tören ve bayramlar genellikle dinî ve kültürel/millî bayramlar şeklinde tasnif edilmektedir. “Törenler kendilerine mahsus resimlerle ya sırf dinî yahut gayri dinî olurlar. Birinci kategoriye eski tarikat törenleri, evliya ziyaretleri; ikinci kategoriye ise muayyen zamanlarda yapılan bayram, düğün vb. Törenler dâhildir” (Ülkütaşır, 1945: 8).

Törenlerin ayin ile bir ilişkisi olduğu bilinmektedir. Ayin, köken ve anlam bakımından olağanüstü olarak algılanan güçleri toplumsal fayda çerçevesinde etkilemeye yönelik kalıplaşmış ve tekrarlayan davranışlar bütünüdür. Tören ise tarihsel süreç içerisinde ayinin temel biçim ve motiflerini devralmakla birlikte kurumsallaşma sürecindeki veya kurumsallaşmış olan iktidarı pekiştiren bir işleve bürünmüştür. Ayinler daha kolektife bir oluşum iken törenler ise daha çok belli bir toplumsal grubun iradesini yansıtmaktadır (Özbudun, 1997: 14).

Toplumlar, inanç ve geleneklerine bağlı olarak oluşturdukları farklı tören ve bayramlara sahiptir. Türkler de doğaya bakış açılarına ve dünyayı algılayış biçimlerine göre eski dönemlerden beri çeşitli törenler ve bayramlar icra etmiştir. Tarihi kaynaklara göre Türkler, Hunlar döneminden beri çeşitli törenler ve bayramlar

kutlamışlardır. Göktürk kağanlıkları döneminde de çeşitli bayram ve festivallere rastlanmaktadır. Bu tören ve bayramlarda genellikle “Gök Tanrı” veya kutsal sayılan “yer” için kurbanlar kesilmektedir. Bu kurbanlar yine kutsal olarak kabul edilen hayvanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli müsabakaların yapıldığı geleneksel yemeklerin pişirilip hep birlikte şarkılar söyleyerek yendiği törenler, bayramlar bugün de hala bazı formları değişerek çeşitli Türk boyları arasında devam eden kültürel etkinliklerdir.

Uygur Türkleri tarih boyunca Şamanizm, Budizm, Manihaizm ve İslamiyet gibi birçok dinin dairesine girmiş olmaları ve yaşamış oldukları coğrafyanın da etkisiyle kendilerine özgü bir kültürel zemin oluşturmuşlardır. 450 yılında Uygur Türklerinden oluşan 5 grubun birleşerek Çin’in kuzeyinde büyük bir tören yaptıkları ve bu törende Gök Tanrı için kurban sunup daha sonra şarkılar söyleyerek eğlendikleri anlatılmaktadır (Koca, 2004: 25). Uygur Türklerinin bayram ve törenleri ile ilgili Divanü Lügati’t-Türk’te ise Kaşgarlı Mahmut, bayram kelimesini “bedhrem” verip ardından “Bayram halk arasında gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman ‘bedhrem yer’ denir ki ‘gönül açan yer’ demektedir. Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum; çünkü bu kelimeyi Farslardan dahi işittim. Bununla beraber Oğuzlar bayram gününe ‘beyrem’ derler. Bu, sevinç ve eğlence günüdür” şeklinde bir bilgiye yer vermektedir (Atalay, 1991: 484).

Uygur Türkleri arasında Eski Türk dini ve dünya algısına bağlı tören ve bayramlar, yeni işlevler ve anlamlar kazanarak günümüzde de devam etmektedir. İslam dini dairesine girmeleriyle birlikte Ramazan ve Kurban bayramları da bunlara eklenmiştir.

Uygur Türklerinde kutlanan bazı törenler ve bayramlar şu şekildedir: Dinî bayramlar; *Rozi Héyt (Ramazan Bayramı)*, *Kurban Héyt (Kurban Bayramı)*, Milli/kültürel bayramlar; *Noruz (Nevruz) Bayramı*, *Maysa Bayramı*, *Gül (Çiçek) Seylisi*, *Dala (Kır) Seylisi*, *Bağ Seylisi* gibi kutlanan bayramlarla birlikte; Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamında önemli yer tutan; *Dolan Meşrepleri*, *Ottuz Oğul (Otuz Oğul) Meşrebi*, *Kéyt (Yargılama) Meşrebi*, *Kök Meşrebi*, *Karlık Meşrebi* gibi içinde müzik, dans, yeme-

içme gibi eğlence unsurlarını barındıran törenler olan meşreplerle birlikte *Yağmur Duası (Su-Yamğur Tileş Murasimi/Zarahetme)*, *Su Yollarını Açma Töreni (Su Başlaş Murasimi)*, *Tohum Atma Töreni (Uruk Séliş Murasimi)*, *Ordam Töreni* gibi mevsimsel törenler de yılın belli dönemlerinde Uygur Türkleri arasında kutlanmaktadır.

Yazmada yalnızca Ramazan ve Kurban bayramları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ramazan ve Kurban bayramları Uygur Türklerinin İslam dinini kabul etmesiyle kutlanmaya başlamıştır. Bu bayramlar İslam kültürünün unsurları olsalar da Uygur Türkleri Ramazan ve Kurban bayramlarını kendi kültürel unsurları ile harmanlayarak geleneksel bir yapıya dönüştürmüşlerdir.

Uygur Türkleri Ramazan ayı için *rozi*, Oruç açmak için *ağız açamiz*, Ramazan Bayramı için ise *Rozi Iyd* ifadelerini kullanılmıştır. Otuz gün oruç tuttuktan sonra bayram namazı kılınmaktadır. Bayram namazı için yeni ve temiz kıyafetler giyilir. Bayram namazından sonra mezarlıktaki vefat etmiş olan akrabalara ziyaret ve dualar edilip Kur'an-ı Kerim okunmaktadır. Mezarlık ziyaretinden sonra ise ev ev gezilerek akraba, eş, dost ziyaret edilip birbirlerine “eyyamlarığa mübarek bolsun!” diyerek bayramlaşırlar. Mazlum, kimsesiz insanlar da bayramlarda unutulmaz onlarla da mutlaka bayramlaşırlar, gönülleri hoş tutulur. Bayram boyunca hiçbir iş yapılmaz. *Neqqare usul meşreb* adı verilen bir meşrep tertip edilir. Meşrepler Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamında önemli yer tutan kültürel etkinliklerdendir. Müzik, dans, yeme-içme, gibi eğlence unsurlarıyla birlikte kültürel mirası aktarımı, törelere destek olma, bireyin sosyalleşmesi ve eğitim işlevi gibi işlevleri bünyesinde barındıran kültürel bir eğlence olarak Uygur sosyal yaşamında yer almaktadır.

Özellikle Ramazan ve Kurban Bayramlarında daha çok erkek çocukları tarafından oynanan *yañak oyunu* adı verilen Anadolu sahasındaki adı “ceviz oyunu” olan bir oyun oynanır. Yine çocukların *Topgüç* adı verilen bir oyun oynadıkları da aktarılmıştır. Kumarbaz olarak adlandırılan insanlar arasında da kumar oyunları oynandığı ifade edilmektedir.

Uygur Türkleri, Ramazan bayramında olduğu gibi Kurban Bayramı için de çeşitli hazırlıklar yapmaktadırlar. Evler, sokaklar temizlenir, yeni ve temiz kıyafetler giyilir. Bayrama özel yemekler hazırlanır. Bayramda küsler barışır; aileler, akrabalar birbirini ziyaret etmektedir. Bayramda *héyt çayı* adı verilen özel çay içme merasimleri vardır ve bayram boyunca devam etmektedir (Rahman, Hemdulla ve Huştar, 1996: 138-139).

Bayramdan birkaç gün önce bayram sofrası için *sañza*<sup>3</sup>, *kéyikçe*<sup>4</sup>, *boğursak*<sup>5</sup>, *kuymak*<sup>6</sup>, *sambusa*<sup>7</sup>, *permude*<sup>8</sup> ve *nan (ekmek)* hazırlanmaktadır. Bu yemeklere ek olarak yine çeşitli çaylar ve kuruyemişleri bayram sofrasına konmaktadır. Bayramlaşmak için eve gelen misafirlere yemekten önce su ikram edilir. Misafirler yemeklerden yedikten sonra *barmak irade*, *yanmak icazet* (varmak bizim, dönmek ise izinle) şeklinde bir söz ile ev sahibinden müsaade isteyerek evden ayrılırlar (Ependi, 2007: 267-269; akt. Öger, 2013: 136).

Bayram namazından sonra meydanlarda toplanarak *sama ussulü* (sema dansı) yapılmaktadır. Davul zurna çalınarak meydanın eğlenceye hazır olduğu halka bildirilmektedir. Rengârenk elbiselerini giyen genç yaşlı, büyük küçük, kadın erkek her meydanda toplanıp sama dansını yapar. Sama dansı, Uygur Türklerinin geleneksel danslarından biri olup özellikle Kurban bayramında topluca icra edilir (Hebibulla, 2000: 363-365).

Kurban bayramı ile ilgili olarak Âdem peygamberin (burada İbrahim peygamberden bahsedildiği düşünülmektedir) iki oğlundan birinin Tanrı için kurban kılınıp daha sonra Âdem peygamberin Tanrı'ya göstermiş olduğu iman ve teslimiyet için Tanrı'nın gökyüzünden kurban indirdiği ve onun Tanrı için kurban edildiği ve o günden sonrada bunun artık tüm peygamberler içinde de devam ettiği aktarılmaktadır.

Zilhicce ayının on gününde Mekke'de hac ibadetinin yapılıp ihramdan çıkıldığında kurban kesilerek hac ibadetinin tamamlandığından bahsedilir. Altışehir'de genellikle

---

<sup>3</sup> Yağda kızartılmış hamur.

<sup>4</sup> Hamur tatlısı.

<sup>5</sup> Yağda kızartılmış haöür, lokma.

<sup>6</sup> Yağda pişirilen gözleme.

<sup>7</sup> Manti.

<sup>8</sup> Tandırda pişirilen gözleme.

koç kurban edilip koçun etinden çeşitli yemekler pişirilir. Bayram namazı kılındıktan sonra eş dost birbiri ile görüşüp evden eve gezerek “uluğ kün mübarek bolsun” diyerek bayramlaşırlar.

Hindistan Keşmir’den gelen saygın misafirlerin her biri için bir koç kurban kesildiği ve bu kurbanın bir kısmının gelen misafirlere bölüştürüldüğü ve misafirlerle kucaklaşıp birbirlerine *hacıyōĀn* (hacı, hacılar) ve *gaziĀn* (gazi, gaziler) şeklinde hitap ettikleri aktarılmaktadır. Bu hitapların hac ibadetini tamamlamış olan kişiler için kullanıldığı düşünülmektedir.

Uygur Türklerinin sosyal yaşamı içinde önemli yer tutan törenler ve bayramları incelediğimizde bu törenler ve bayramların birer sosyalizasyon forumları olduğu görülmektedir. Bireyler törenler ve bayramlar aracılığı ile toplum içine karışarak sosyalleşmektedir. Aynı zamanda baramlarla birlikte toplumsal dayanışma, sevgi, saygı ve dostluk gibi kavramlar toplumun bireyelerine öğretilerek genç kuşakları eğitime işlevi ve Uygur Türklerinin geleneksel dünya görüşlerini içerisinde barındıran kültürel uygulamalar da genç kuşaklara aktararak folklorun kültürel mirasın aktarımı işlevini de bünyelerinde barındırır. Günümüzde Doğu Türkistan’da yoğun bir baskı ve zulme maruz bırakılan Uygur Türkleri için bu bayramlar kültürel kimliklerini sürdürmeleri açısından önemlidir. Törenler, bayramlar birer eşiktir; yeniden doğuş, canlanış, sosyal barış ve birlik beraberliktir.

### **3.3. Geleneksel Meslekler**

Gelenek, eski zamanlardan beri süregelen kuşaktan kuşağa aktarılan ve içinde bulunan zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre her kuşakta belli ölçüde bireysel yaratıcılığa, değişime ve gelişime izin veren bilgi, eylem ve materyal ürünleri üretme ve kullanma tarzı şeklinde tanımlanmaktadır (Ekici, 2007: 20).

Dursun Yıldırım’a göre gelenek, “Milletlerin hayatında, tarih sahnelerinde görünmelerinden bu yana, varlıklarını, bütünlüklerini ve farklılıklarını koruyan, ihtiyaçlarını her anlamda karşılayan düzenler görülür. Süreklilik vasfına sahip bu düzenlerin hepsine biz, gelenek adını veriyoruz. Bunların sayısı, fonksiyonları ve yapı özellikleri, ait oldukları milletin gelişme durumlarına ve ihtiyaçlarına göre



değişir. Sayıları, özellikleri ve fonksiyonları ne olursa olsun, bir milletin hayatında yer alan geleneklerin tümü, o milletin kültürünü meydana getirir.” şeklindedir (Yıldırım, 1998: 81-82).

Gelenek çok boyutlu bir kavram olup her sosyal bilim disiplininin kendi içerisindeki uzmanlarınca bu kavram aracılığı ile kendi alanlarıyla ilgili gelenekler üzerine değerlendirmeler yapılmaktadır. Gelenekler başlangıçta bireysel karakterli olsalar da aktarılma yoluyla toplumsal olma kapasitesine ulaşabilmektedir. Aktarılma süreçlerinde ise geçmişten geleceğe doğru akıp giden dinamik zaman içinde toplumsal tecrübeye dayalı oluşan bilgi ve birikim ile toplumların bugünü ve yarınını şekillendiren ve toplumlar için bütünleştirici, öteki için ise farklılaştırıcı işleve sahip olurlar. Gelenekler, Toplumsal yapıların farklılığını ve ait oldukları toplumların yaşam biçimini anlamayı sağlamaktadırlar (Ersoy, 2006: 135).

Gelenek, tarihin arka sayfalarında kalmış modern dünya insanının ihtiyaçlarını gideremeyen sorularına cevap bulamayan yalnızca kırsal merkezlerde yaşatılan durağan bir değer olmayıp her zaman ve her mekânda dinamizmini hissettiren bir yapıdır.

İnsanlık tarihinin başlangıcı olarak yazının keşfi gösterilse de insanın araç-gereç yapımına geçişi uygarlığın ilerlemesinde büyük etkiler yaratmıştır. Araç-gereç kullanmaya başlayan insan, toplumsal iş bölümünü meydana getirerek mesleklerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Gündelik yaşam içinde kullanılan birtakım ev eşyaları, av ve savaş için kullanılan aletler, barınak yapımında kullanılan malzeme ve aletlerin yapım ve kullanımında uzmanlaşmış kişilerin olduğu bilinmektedir. Zaman içerisinde ticaretin ortaya çıkışı ile takas usulü veya değerli madenler karşılığında yapmış oldukları bu aletleri satarak meslek denilen olgu ortaya çıkmıştır.

Meslek, insanlara yararlı mal ve hizmet üretmek ve karşılığında para kazanmak için yapılan ve belli bir eğitim süreciyle kazanılan sistemli bilgi ve becerilere dayalı,

kuralları toplumca belirlenmiş etkinlikler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Kuzgun, 2003: 15).

Geçmişte olduğu gibi bugün de toplumun önemli bir kısmının meslek grupları oluşturmaktadır. Kendi içinde mesleki değerlere sahip bu grupların köyden kente hem geleneksel hem de modern bir düzlemde üretmeye ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmektedirler.

Tarıma dayalı geleneksel toplumlarda üretim; evde, el tezgâhlarında yapılırken sanayi devrimi sonrasında yaşanan dönüşümle birlikte üretim fabrikalarda makinelerle yapılmaya başlanmış, toplumun kurumları, yapısı, norm ve davranışları değişmiş geleneksel davranış biçimleri giderek daha akılcı davranışlara dönüşmüştür (Aktan ve Tunç, 1998: 118-124). İlk bakışta bu değişim ve dönüşüm geleneğin ve geleneksel olanın yok oluşu gibi görünebilir fakat yukarıda geleneğin tanımında ifade ettiğimiz gibi geleneğin durağan değil, dinamik bir yapı içerisinde olduğu dikkate alındığında bunun olağan bir süreç olduğu anlaşılacaktır.

Geleneksel meslekler, sanayi devrimi öncesinde oluşan geleneksel üretim ilişkileriyle varlıklarını sürdürmektedirler. Bu meslekler fabrikalaşma ile ortaya çıkan seri üretim ürünleri karşısında geleneksel bilgiyi kullanıp bireysel yaratımı ön plana çıkararak küreselde yerini korumaya çalışmaktadır.

Somut olmayan kültürel miras olarak nitelendirilen kültürel öğeler, sadece ulusalın değil aynı zamanda insanlığın değeri olarak da kabul edilmektedir. Zamanın ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmış ve nesillerin birbirine aktarımı yoluyla zaman içinde gelişme gösteren halkın kolektif estetik anlayışını yansıtan öğelerdir.

Somut olmayan kültürel miras kavramı obje yahut herhangi bir yapıyı karşılayan bir kavram değil süreci, aktarımı ve yaşatmayı korumak istediği için üretilebilen ve somut

olan her şeyin öğrenim, aktarım ve yeniden üretim sürecini hedefleyen bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Oğuz, 2018: 28).

Küreselleşmenin tehdidiyle birlikte 20. Yüzyılın sonlarına doğru halk kültürü ürünlerinin korunmasıyla ilgili olarak çeşitli fikir tartışmaları yürütülmüş olup bu gelişmeler sonucunda 2003 yılında UNESCO tarafından *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi* kabul edilmiştir. Bu sözleşmeyle birlikte küreselleşmeye karşı halk kültürüne ait ürünlerin sadece nesne odaklı değil bu ürünlerin üreticilerini, yaşatanlarını, kuşaktan kuşağa aktarılan gelenek, bilgi ve birikimi kısacası halk kültürü unsurunun bütün unsurlarıyla korunması gerektiği amaçlanmıştır.

UNESCO'nun koruma programları, 19. Yüzyıldaki kültür çalışmalarının temel dinamiklerinden olan *farkın* 21. Yüzyılda büyük ölçüde ortadan kalkacağı düşüncesiyle ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Küreselleşme, toplumları ve kültürleri tek tipleştirici bir olgu olarak görülmekte ve onun bu olumsuz tarafına karşı kültürel bir mücadele verilmiş olup bu mücadeleler neticesinde 20. Yüzyılın son çeyreğinde tartışılan kültürün korunması düşüncesinin sonucunda *koruma* kelimesinin içinde geçtiği dört sözleşme imzalanmıştır. Bu amacı güden en kapsamlı çalışma, *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi* kapsamında oluşturulan ve ilk olarak 1993 yılında çıkan *Yaşayan İnsan Hazinesi Sistemi*dir. UNESCO bu sistemle birlikte somut olmayan kültürel mirasın üreticilerine dikkat çekmeyi istemektedir. Bu sisteme göre somut olmayan kültürel mirası üreten ve kuşaktan kuşağa aktaran kişiler *insan hazineleri* şeklinde adlandırılmakta ve bu mirasın korunmasında halk kültürünün yaratımı ve aktarımında öne çıkan usta insanların rollerine dikkat çekmektedir (Oğuz, 2018: 41-42).

Yaşayan insan hazineleri ifadesi *Ulusal "Yaşayan İnsan Hazinesi" Sistemlerinin Kurulması İçin Yönerge*'de: "Yaşayan İnsan Hazinesi, somut olmayan kültürel mirasın spesifik unsurlarını yüksek derecede icra etme ve yeniden yaratma bilgisine ve yeteneğine sahip olan kişilerdir." Şeklinde açıklanmaktadır (Oğuz, 2018: 176).

Sözleşmenin 2. Maddesinde tanımlar verilmiş ve somut olmayan kültürel miras kavramı şu şekilde açıklanmıştır:

“Somut olmayan kültürel miras toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılır ve bu onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir; böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur. İşbu sözleşme bağlamında, sadece, uluslararası insan hakları belgeleri esaslarına uyan ve toplulukların, grupların ve bireylerin karşılıklı saygı gereklerine ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olan somut olmayan kültürel miras göz önünde tutulacaktır.” (Oğuz 2018: 202).

İlgili maddenin devamında beş maddeden oluşan somut olmayan kültürel mirasın ilgili olduğu alanlar listelenmiştir:

- A) Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar;
- B) Gösteri sanatları;
- C) Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler;
- D) Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar;
- E) El sanatları geleneği (Oğuz, 2018: 203).

Ulusal kalıt olarak nitelendirilen ulusal kültürün maddi boyutu olarak algılanan ve küreselde en kolay yer alabilen el sanatları, yerelin ulusala, ulusalın evrensele taşınmasını sağlamaktadır. Böylece hem ticari alanda hem de küreselde yerini alabilmektedir (Oğuz, 2013: 48).

El sanatları, toplumların geçmişinden bugününe ve yarına önemli bir kültürel miras köprüsü işlevi görmektedir. Başlangıçta ihtiyaç temelli işlevsel bir üretim söz konusu

iken zamanla yaşanan sosyokültürel dönüşümlerle birlikte üretilen ürüne bireysel estetik ve zevkler de eklenmiş ve maddi gelir kaynağına dönüşmüştür.

Nebi Özdemir'e göre de el sanatları bireyin bilgi, birikim ve becerisine dayanan genellikle doğal hammaddelerin kullanıldığı elle ve basit aletlerle herhangi bir makine gücüne ihtiyaç duyulmadan halk kültürünü ve folklorik özellikleri yansıtan üreten kişi estetik zevk ve becerisini gösteren ve maddi kazanç sağlayıcı üretime yönelik etkinlikler olarak ifade edilmektedir (Özdemir, 1997: 191).

Geleneksel mesleklerin tespit edilmesinde dikkat edilecek hususlardan biri söz konusu mesleğin el sanatlarına dayanıyor olmasıdır. Mesleğin eskiliği ve geleneksel bir şekilde üretilip ticari bir kaygı ile pazarlanıyor olması, mesleğe geleneksel bir kimlik kazandırmaktadır (Yolcu, 2014: 1721).

Uygur Türklerinde geleneksel mesleklerin sayısı ile ilgili olarak elimizde tam bir veri bulunmamasıyla birlikte çeşitli araştırmacılar bu sayının 200'den fazla olduğunu belirtmektedirler. İncelediğimiz yazmada çeşitli mesleklere ve bu mesleklerin etrafında oluşan birtakım folklorik bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler ışığında şunu ifade edebiliriz ki yukarıda *dil ve edebiyat* isimli başlıkta da belirttiğimiz üzere Uygur Türklerinin yazı ile tanışıp yerleşik düzene erken dönemlerde geçmiş olması onların sosyal yaşam içindeki faaliyetlerinde çeşitliliğe, zenginliğe sebep olmuştur. İncelediğimiz yazmada da en fazla başlık tespit ettiğimiz alan ise *geleneksel meslekler* ile ilgili bilgilerin aktarıldığı bölüm olmuştur. Meslekler, toplumları sosyokültürel düzlemde dönüştürdüğü gibi sosyoekonomik düzlemde de değiştirip dönüştürmüştür. Bu değişim ve dönüşüm olumlu yönde olup inşa edilen medeniyete büyük faydalar sağlamıştır.

Diğer toplumsal gruplarda olduğu gibi meslek gruplarında da folklor ürünleri yaratılıp aktarılmaktadır. Avrupa ve Amerika'daki folklor çalışmalarından *occupational folklore* veya *occupational folklife* şeklinde adlandırılan *meslek folkloru* kavramı, hem

geleneksel hem de modern mesleklere ait somut ve somut olmayan folklor değerlerini karşılamak için kullanılmıştır (Duymaz ve Şahin, 2010: 101).

Sosyal grupların devamlılığı için grup üyeleri arasında ortak düşüncelerin oluşumunda inanışlar önemli bir yere sahiptir. Bu inanışlar grup üyelerini birbirine bağlar ve birlikte iş yapma duygusunu pekiştirir. Türk kültüründe özellikle geleneksel meslekler arasında karşımıza çıkan *meslek piri* inancı bu bağlamda değerlendirilmektedir. Bu inancın geçmişinin oldukça eski olup günümüzde hala bazı meslekler arasında yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Geleneksel mesleklerdeki pirlere, *medenileştirici kahraman* olarak adlandırılan ve toplumların dinî, mit ve destan gibi ilksel metinlerinde karşımıza çıkan toplumları medenileştiren ve kültürü inşa eden kahramanlarla birlikte değerlendirilebilir. Örneğin Türk kolektif bilincinde önemli yer tutan Oğuz Kağan destanında da bu medenileştirici kahramanlara rastlıyoruz. Destanda ilk kez araba ve sal yapan kahramanların olduğuna rastlanılmaktadır. Daha önce var olmayan bu araçların bu tiplerle birlikte sosyokültürel yaşama kazandırıldığı görülmektedir (Duymaz ve Şahin, 2010: 108).

İslamiyetin etkisi ile birlikte meslek pirlерinin peygamberler, kimi zaman melekler veya toplumda hürmet gören dinî kimliği olan şahıslar olduğu görülmektedir. Bu durum, mesleğin kutsallıkla ilişkilendirilmek istenmesi ile ilgili olduğunu göstermektedir. İncelediğimiz Çağatayca yazma içerisinde Uygur Türklerine ait birtakım geleneksel mesleklerden bahsedilmekle birlikte bu mesleklerin pirleri hakkında da bilgilere yer verilmiştir.

Her iş ve o işte kullanılan nesnenin bir piri, her sanatta (iş) kâmil olan üstat olarak nitelenen kişiler olduğundan bahsedilir. Demirciliğin pirinin Davut peygamber, çanakçı ve boyacıların pirinin İsa peygamber, terziliğin pirinin İdris peygamber, saatçiliğin pirinin Musa peygamber olduğu; dokumacılığın pirinin Şid peygamber; aşçılığın pirinin Halil İbrahim peygamber, marangozluğun pirinin Nuh peygamber olduğu, ekmekçiliğın pirinin ise Cebrail olduğu aktarılmaktadır. Peygamberle birlikte toplum içinde önemli yer tutan dinî kimliğe sahip hocalar da bazı mesleklerin piri

olarak ifade edilmiştir. Kasaplığın piri olarak Hoca Cemaleddin, aktarlığın piri Hoca Attar, çiftçiliğin pirinin ise Hoca Abdullah olduğundan bahsedilir.

Yazmada Doğu Türkistan coğrafyasından çıkarılan bazı madenler hakkında bilgiler verilmektedir. Altın madeni Hoten şehrinde çıkarılmaktadır. Altınla birlikte gümüş, bakır ve demir gibi madenler dağlardan çıkarılıp maden ocaklarında işletilmektedir. Bazı altın türleri ise sudan çıkarılmaktadır. Fakat sudan çıkarılan bu altın çok azdır.

Madencilik ve özellikle demircilik Türklerde kutsal sayılan mesleklerdir. Demir, ıduk (kutsal) olarak kabul edilmektedir. Demirden yapılan tüm nesnelere de aynı şekilde kutsal görülüp çeşitli tören ve uygulamalarda sıkça karşımıza çıkmaktadır. Örneğin halk hekimliğinde karşımıza çıkan birçok uygulamada demirin sağaltıcı, koruyucu yönünün ön plana çıktığı görülmektedir.

Yakut Türklerinde demircilerin ve şamanların aynı soydan geldiklerine inanılmaktadır. *Kıtay Bahsı* adında demircileri koruyan bir tanrı olduğundan bahsedilir. Demircilerin kullanmış oldukları aletler de (körük, örs, çekiç) kutsal kabul edilirdi. Örneğin Kazak Türklerinde lohusa kadınları Alkarısı gibi kötü ruhlardan korumak için bir demir parçası veya çekiç gibi demir unsurları ele alınarak “Demirci geldi, demirci geldi.” diye bağırılarak kötü ruhların korkutulup uzaklaştırıldığı görülmektedir (Ögel, 2010: 68-69).

X. yüzyılın sonlarına doğru Uygur şehri Beşbalık’a gelen Çin elçileri, şehirde altın, gümüş ve demir üzerinde çalışan usta zanaatkârlar bulunduğunu belirtmektedir. Uygur Türkleri demircilik konusunda ün sahibi olmuşlardır (İzgi, 1993: 39). Çin kaynaklarında Uygur toprağı Kaşgar’da altın ve gümüşle birlikte bol miktarda demir kaynaklarının da bulunduğu aktarılmaktadır (Özerdim, 1951: 106).

Uygur kaynaklarında da demircilik hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. Uygur kaynaklarına göre Uygur Türklerinde geçmişi çok eskilere dayanan demircilik, *ak demircilik* ve *kara demircilik* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Uygurlar demiri işleme konusunda çok mahirdirler. Demirciler, tıp tipindeki bıçak, kılıç, pala, çapa, orak, gibi aletlerin sapını demirden ağzını çelikten yapmaktadırlar. Uygur ustalarının kullandıkları lehimle kaynatma tekniği ise kendilerine has bir buluş olarak ifade edilir (Rahman, Hemdulla ve Huştar, 1996: 89-90).

İncelediğimiz yazmada da demircilik mesleğinden ve demir madeninden sıkça bahsedilmektedir. *Temürçinin Beyanı* isimli başlıkta demircilere lazım olan bazı eşyalardan bahsedilir. Bunlar örs, çekiç, sandal, kürek, ocak ve kömürdür. Halis demir yapmak için büyük bir ocağa ateş yakılır ateş körükle harlanır ve demirler bu kızgın ateşe sokarak demiri yumuşatırlar. Daha sonra demir sandala koyulur ve iki demirci, demiri tavında hızlı bir şekilde döverek şekil verir. Özellikle çiftçiler için demirden bazı eşyalar üretildiğinden bahsedilir bunlar *Yşek* (tarımda ekmek için kullanılan bir alet), *orgau* (orak), *mih* (çivi), *zencir* (zincir) şeklindedir.

Takaçılık (nalcılık) mesleğinden bahsedilir. Nalcılıkta da demircilik gibi mesleğin icrası sırasında bazı temel eşyalar kullanılır. Bunlar kıskaç, sandal, kömürdür. Demir ocaktan alınıp işlenmek için dövülür. Nallar at ve eşeklere göre farklı şekillerde yapılır. Bazı nallar atlara üç dal ağaç ile kakılır. Ağaç ile kakılan nallar için kullanılan somtraş kalem denilen bir eşya kullanılır. Bu eşyanın nalcılık mesleğindeki kullanımı Yakup Bey zamanında ortaya çıkmıştır daha öncesinde nalcılıkta ağaç kullanımının olmadığından bahsedilir. Nalın takılması için atın yere yatırılıp *laktab* adı verilen bir nesnenin atın burun deliklerine yerleştirilmesiyle işlem gerçekleştirilir. Bu işlem ise hiddetlenen atı sakinleştirmek için yapılmaktadır.

Bakırcılık mesleğinden de bahsedilmektedir. Bakırı işlemek için teneke, kurşun, kalay, sehara ithiyaç olduğundan bahsedilir. Demircilik de olduğu gibi bakırcılık için de bir ocak ve bakırın suya konulduğu bir sandal bulunur. Bakırdan daha çok kazanların ve



bununla birlikte farklı mutfak ve süs eşyaları da yapılmaktadır. Bakıra işlenen süslemeler demir bir kalem ile işlenir.

Hakkaklık mesleğinden bahsedilmektedir. Bu meslek taş oyma sanatı olarak ifade edilmektedir. Taşları kesmek ve biğimlendirmek için demirden yapılmış olan *yemlaı* adında bir alet kullanılmaktadır. Taşı kesmek için *yemlak* isimli demir alet yarım gez miktarınca taşın ortasına yerleştirilir ve iki ucuna demirden *arha* konularak ayak ile çarh çevrilir tenekede bir su ile ovalanan taş yine su katılarak parça parça kesilir. Mesleğin icrasında kullanılan iki taş türü vardır bunlar *zir taş* ve *aze taş* olarak adlandırılan taşlardır. *Zir taş* denizden çıkarılan bir taş türüdür. Hoten Őhrindeki *Kumat* isimli bir yerden çıkarılmaktadır. *ize taş* ise *araņgu Tağ* adı verilen bir dağdan çıkarılan ve hakkaklık mesleği için kullanılan diğer bir taş türüdür. Bu taş zamanında *Hakaniler* tarafından da kullanılmış olduğu için kıymetli bir taştır.

Eyer, at takımları, araba koşumları başta olmak üzere deriden, meşinden çeşitli eşyalar yapan insanlara *saraç*, bu mesleği icra edenlere de *saraı* adı verilir. Saralık mesleği için gerekli bazı nesnelere vardır, sırlay bu nesnelere biridir. Semer yapımında kullanılan bir başka nesne ise kalemdir. Kalem ile nakışlar işlenmektedir. Semer yapımında kullanılan sır yağı ise Hıtay yani Çin'in kuzeyinde olan bir bölgeden çıkarılmaktadır. Semerler doğal boyalarla boyanmaktadır. Aa isimli bir ağacı işleyerek renginden istifade ederler.

Uygur Türkleri giyim kuşam konusunda yüksek bir kültür inşa etmişlerdir. Geleneksel giyimlerin büyük çoğunluğu geleneksel yöntemlerle dikilmektedir. İpin elde edişişinden boyanışına ve dokuma tezgâhlarında yerini alışına kadarki tüm süreç geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilir. Dokumada kullanılan iplerin belli hayvanların yönlerinden elde edilmektedir. Örneğin kuzu ynnden yapılan iplerin dokumacılık geleneğinde daha çok tercih edildiği görülmektedir.

Keçecilik mesleğinin de Uygur Türkleri arasında yaygın bir meslek kolu olduğu görülmektedir. Genellikle koyun ynnn tercih edildiği görülmektedir. Koyun yn

temizlenip ıslatılıp tokmak yardımı ile dövülerek ince bir tabaka haline getirilerek yumuşatılır. Yün istenilen her renkte boyanabilir. Kül ile istenilen renk pişirilir ve keçe boyanır. Sonrasında keçenin yünlerinin birbirine yapışması için keçe sarılarak yün veya kumaş ipleri ile bağlanır ve bir süre bu şekilde bekletilir. Sonrasında keçe tarak ile taranarak temizlenir. İsteğe bağlı olarak üzerine çeşitli çiçek baskılar yapılır veya iplerle dokunur. İşlenen bu keçeler evlere asılır.

Sergeçilik adı verilen basma kumaşçılık mesleğinden de söz edilmektedir. Büyük bir kazanda bazı bitkiler kaynatılarak beyaz, yeşil, kırmızı gibi renkler elde edilir. Bu renklerle kumaşlar boyanır ve süslenir. Bazı renkler soluk çıkar bunun için de renklere canlılık vermesi için isteğe göre dut meyvesinin renginden belli bir miktarda boyalara katılır.

Tumakçılık ve doppaçılık meslekleri hakkında da bazı bilgilere yer verilmiştir. Tumak daha çok kış aylarında kullanılmak için yapılan baş giyimidir. Tumak altın, gümüş ve değerli taşlarla süslenmektedir. Doppanın bazı çeşitleri vardır. Bunlardan biri *andıncan doppası*dır. Basmacı tarafından üzerine bazı kalıplar basılır, gül motifleri işlenir ve kâğıttan bir astar dikilir. Sonrasında birkaç kez katlama işlemi yapılır ve daha sonra doppanın iki ucuna denk gelecek şekilde iki tahta geçirilir ve bir süre doppa bu şekilde bekletilerek şekil alması sağlanır. Ak doppa, muza doppa gibi doppa çeşitlerinden de bahsedilir. Bazı doppaların üzerine altından yapılmış olan güller işlenir ve bu doppalar diğer doppalara göre daha değerlidir. Yine özellikle yaz aylarında başa giyilen kalpak adında yünden yapılan bir baş giyiminden bahsedilir. Bu kalpakların da bazıları altın işlemeli olup bazılarının başına *püpük* adı verilen taşlardan konur. Özellikle yolculuk yapan kişiler için kalpak takmasının gerekli olduğu ifade edilir.

Uygurlarda giyim kuşam oldukça önemlidir. Gündelik yaşamda giyilen, özel gün ve törenlerde giyilen kıyafetler birbirinden farklıdır. Giyim kuşam kültürünün geliştiği Uygur Türklerinde giyimle alakalı birçok meslek kolunun da olduğu görülmektedir. Bunların başında *seyfun* adını verdikleri terziler gelmektedir. *Simkar* adı verilen bir

para birimi ile alım satım yaptıklarından söz edilir. Yaz ve kış günleri için kıyafetler birbirinden farklıdır. Yaz günleri için daha serin tutacak kıyafetler dikerler. Örneğin uzun gömlekler yazın daha çok dikilmektedir.

Basmacılık geleneği de Uygur Türklerinde çok yaygındır. Basmacılık mesleği *ilmi duz* olarak adlandırılır. Çin'in ipek kumaşı olan tava adlı bir kumaş kullanılır ve üzerine çeşitli şekillerdeki kalıplarla desenler basılır. Genellikle gül şekilleri tercih edilir. Kadın baş giyimlerinden olan *rummal* adlı başörtüleri basma kalıpları ile süslenmektedir.

Boyacılık mesleği ile ilgili ise şu bilgiler aktarılmaktadır. Boyaların geleneksel yöntemlerle elde edilip bunların daha çok kök boya olarak adlandırılıp çeşitli bitkilerden elden edildiği aktarılmaktadır. Kök boyaların renkleri daha cansız, *bojgun* (*boz*) renkler olduğu ifade edilir. Fakat *sergezçi* olarak adlandırılan kişilerin boya elde etmek için gerekli malzemelerin olduğu ifade edilmektedir. Sergezçiler ve boyakçıların çıkarttığı renkler arasında farklar vardır. Sergezçiler *yeşil*, *úzıl*, *zambaúi*, *kök zeytuni*, *seriúa*, *şaptul çiçek*, *úara yulgun çiçek*, *kade çiçek* rengi gibi birçok renk sergezçiler tarafından işlenip üretilmektedir.

Kuyumculuk ve bankacılık mesleklerinin de Uygur yaşamında önemli bir yere sahiptir. *Altın*, *gümüş*, *darçın*, *som tala* adlandırılan madeni ve kâğıt paraların gündelik yaşamda kullanıldığından bahsedilir. Zerger olarak adlandırılan kimseler has altın ve gümüş işleyen kişilere verilen bir isimdir. Zergerler altın ve gümüşü kömür ile yaktıkları büyük ocaklarda eritip daha sonra onları pul (para) veya kadak, taç, yüzük, bilezik haline getirirler. Bu ürünleri *firuze*, *çaç*, *mercan*, *yakut*, *zümürüd*, *mervarid*, *zeberced* gibi değerli taşlarla süslerler. *Altın Kadak* adı verilen bu süs eşyasını kadınlar hem doppelarına hem de tumak adı verilen kışın kullanılan deri şapkalarına (kalpak) takarlar. Mervarid adı verilen mücevherin sudan çıkarılan değerli bir taş olup sedef olarak adlandırıldığı da söylenir.

Dericilik mesleği *könçilik* olarak adlandırılır. Deve, at, sığır, koyun, eşeğin derilerinin önce suda temizlenir. Daha sonra bir hamur yoğrulur ve derinin üzerindeki yünler hamurla temizlenir. Yünler su ile yumuşatılır. Deri temizlenip yumuşatıldıktan sonra pazarlarda satılır. *Cuvaçı* adı verilen kış günlerinde giyilen kürk ve paltoları dikip satan kişiler de bu derileri kullanırlar. Ağaçtan yapılmış bir iskelet üzerinde biçimlendirilir. *Sedü* adı verilen nesne ile kesme işlemi, *çüpkez*, *nimkez* adlı nesnelere ile de palto veya kürkün süslemesi yapılır.

Yine ağaççılık (yağaççı) mesleğinden de bahsedilir. Ağaçlar kesilip belirli formlara getirilerek satılmaktadır. Özellikle inşaat sektöründe ağaçların sıkça kullanıldığından bahsedilir. Evlerin, dükkânların, medreselerin ve sarayların inşasında ağaç sıkça kullanılan bir malzemedir.

Kassam adı verilen *yemincilik* mesleğinden bahsedilir. Bu meslek, daha çok sosyal yaşam içerisinde karşımıza çıkan bazı haksızlıklara karşı halka yardımcı olmak için ortaya çıkmıştır. Yemin eden kişiler yeminlerini, ellerine bir bıçak alarak dinî ifadelerle desteklerler. Burada bıçağın arkaik anlamı karşımıza çıkmaktadır. Demirin Türk kültüründe gücü, kuvveti sembolize ettiği bilinmektedir. Eski Türklerde de yemin edilirken kılıçlar üzerine yemin edildiğinden bahsedilir. *Kelime-i tayyibe*, *kelime-i şehadet*, *kelime-i temcid*, *kelime-i istiğfar*, *kelime-i reddü'l küfr*, *Ettahiyat duası* gibi dinî dualar ve kalıp sözler kullanarak yeminci ettiği yemininin gerçekliğini dinle destekler. Aynı zamanda *kassam* kelimesinin Arapça, *And* kelimesinin Türkçe olduğu da belirtilmiştir.

Yerleşik hayata erken geçmiş olan Uygur Türkleri, diğer Türk boylarına göre meslek folkloru bakımından da gelişmiş bir kültüre sahiptir. Ticaret daha çok yerleşik hayata geçmiş olan toplumlarda karşımıza çıkan bir meslek koludur. Uygur Türklerinde de tüccarlık mesleğinin yaygın olduğu görülmektedir. Mesleği icra eden kişilere *sýdÀger* adı verilmektedir. *SýdÀger*ler şehir şehir gezerek mallarını satarlar. Şehir halkının zenginlik ve fakirliğine göre mallarını sattıkları ifade edilir. Kaşgar'da hacı olarak bilinen iki dükkân sahibi olan bir *sýdÀger*in meşrep düzenlediğinden bahsedilir. Bu

meşrepte Urumçi'den gelen misafirlerle ticaret hakkında sohbetler edilip Kaşgar ve Urumçi arasında ticaret ağı oluşturulduğundan bahsedilir. Burada özellikle dikkatimizi çeken konu meşreplerin insanları bir araya getirici ve sosyalleştirici işlevi karşımıza çıkmaktadır.

Tarım Devrim'i yaklaşık 12 bin yıl önce başlamıştır. Tarım devrimiyle birlikte insanın yaşam tarzında köklü değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Tarım Devrimi'nden önce avcı toplayıcı, göçer bir yaşam tarzı sürdüren insan toplulukları, tarıma geçişle birlikte yerleşik düzene geçerek çiftçi oldular. Uygur Türklerinin yaşamış oldukları coğrafyanın da etkisiyle tarım ile çok önce tanışmış oldukları bilinmektedir. Türk boyları arasında yerleşik hayata geçen ilk boy Uygurlardır. Yerleşik hayatla birlikte sosyokültürel yaşamda bazı dönüşümler yaşanmıştır. Tarım ile birlikte daha fazla besin kaynağı edilmiştir. Bununla birlikte beslenme şekilleri değişmiş ve mutfak kültürü gelişmiştir.

Çiftçilik mesleği *dihkançılık* olarak adlandırılmaktadır. Çiftçilik mesleğinin piri olarak Âdem peygamber ifade edilmiştir. Âdem ve Havva'nın cennetten kovulma anlatısına da yer verilmiştir. Anlatı Uygur Türkleri arasında kısaca şu şekildedir:

*Âdem ile Havva cennette bulunan yasak meyveyi yemeye karar verirler. Yasak meyve Uygurlar arasında buğday olarak ifade edilmiştir. Yasak meyveyi yedikleri için Tanrı, Âdem ve Havva'ya büyük günah işlediklerini ve onları cennetinden kovacağını fakat bu buğdaydan ekmek yapmayı öğrenip ve çiftçilikle birlikte ekmek yapımını insanlara öğretirlerse bağışlanabileceklerini söyler. Bunun üzerine Âdem ile Havva dünyaya gönderildikten beş-on yıl sonra yeryüzünde adeta bir cennetteki gibi büyük tarlalar ekip biçtiler. Buğdaydan nasıl ekmek yapılacağını insanlara öğrettiler ve bu miras Âdem ve Havva'nın soyundan gelen insanlığa miras kaldı.*

Anlatının temelleri dine dayandırılarak mesleğin kutsallığına vurgu yapılmıştır. Uygurlar buğdayla birlikte arpa, mısır, fasulye, nohut gibi tahılların yanında üzüm,

kavun ve karpuz gibi meyveleri de ekip dikip ve satarlar. Tarlaları at ve eşek gibi hayvanlarla geleneksel yöntemleri kullanarak sürerler.

Ayakkabıcılık *mūzudūz* olarak adlandırılmıştır. Bu mesleğin tarihî geçmişinin çok eskilere dayandığından bahsedilir. Öyle ki arkeolojik verilere bakılınca bu mesleğin Uygur Türkleri arasından 3500-4000 yıl öncesinde de var olduğu bilinmektedir. Erkek ayakkabıların *mese*, kadın ayakkabılarına *zipane*, çocuk ayakkabılarına ise *baçkına* adı verilmektedir. Ayakkabıların öncelikle ardıç türünden ağaç bir tezgâhta yünden kalıbı yapılır. Daha sonra ayakkabının iç astarı dikilir, astar keçeden olur. Böylelikle ayakkabının daha rahat olduğu belirtilmiştir. Ayakkabının altı (çem) için ise deri kesildiği ve ayakkabının ökçesinin (paşne) düz tercih edildiği belirtilir. Son olarak hazırlanan ayakkabı kalıbının içine ağaçtan yapılma ayak şeklindeki materyal konularak şekil alması beklenir bu sırada da suda bekletilmiş olan deri, ağaç yardımı ile ayakkabıya dikilir. Deri çeşitli şekillerde süslenerek ayakkabı hazır hale getirilir.

Çömlekçilik mesleği Uygur Türkleri arasında çok yaygın bir meslektir. Uygurların gündelik yaşamında çömlek eşyaların kullanımı çok yaygındır. Çömlekten daha çok *kaça* olarak adlandırdıkları mutfak ile ilgili araç gereçler yapılmaktadır. Çömlekler, *òumdan* adı verilen çömlekçi ocaklarında pişirilir. Çömlekçilik mesleğini yapan kişilere de *òumdançı* adı verilir. Çömlek yapımı için ayrı bir toprak kullanılır. *Segiz* adı verilen yapışkan, killi toprak kullanılır. Hazırlanan toprak iki gün kuzeyde, güneş görmeyen yerde bekletilir. Çömlek tezgâhında şekil verilen çömlekler yeşil, sarı kırmızı renklerle boyanır, gece gündüz dört-beş gün boyunca yakılan ocağın içerisinde iki gün boyunca durdurulur ve daha sonra ocaktan çıkarılır. Uygurlarda kerpiççilik mesleği de karşımıza çıkar. Çömleklerin piştiği bu ocaklarda kerpiçlerin de (hişt) yapıldığı aktarılır. Usta kerpiççilerin bir günde 100 adet kerpiç yapabildiğinden bahsedilir. İki türlü kerpiç vardır bunlar ham ve pişmiş kerpiç şeklinde adlandırılır. Pişirilen çamur kuru bir yere çıkarılır ve içine kum ve sağlamlaştırmak için tahta yerleştirilir. Evlerin yapımında kerpiçlerin kullanıldığından bahsedilir.

Buraya kadar bahsettiğimiz mesleklerle birlikte hayvancılığın çok geliştiği Uygur Türklerinde kasaplık ve balıkçılık mesleği de yaygın bir meslek kolları olarak ifade edilmektedir. Toplumsal yaşamda neye ihtiyaç duyulmuşsa ihtiyaca karşılık araç gereçler üretilmiş ve günümüzde de bu üretimin hâlâ devam ettiği bilinmektedir. Geleneksel bilgi ve deneyim insan yaşamında oldukça önemli bir yere sahiptir. Mesleklerin de kendi içerisinde bir folkloru sahip olduğu görülmektedir. Tespit edilen mesleklerin hemen hemen hepsinin tarihin çok eski zamanlarından günümüze kadar ulaştığı görülmektedir. Aynı zamanda meslekler ve mesleklerden çıkan ürünler, geleneksel yöntemlerle üretilip ticari amaçlarla satılmaktadır.

### **3.4. Din, Halk İnanışları ve Halk Hekimliği**

Tarihî ve kültürel geçmişi çok eskilere dayanan Uygur Türkleri yaşadıkları coğrafyalardaki dinî inanışlardan etkilenmişlerdir. Türk kültür tarihi çerçevesinden değerlendirince Uygur Türkleri pek çok dine mensup olmuş olmakla birlikte bu dinleri kendi geleneksel dünya görüşleri ile harmanlamışlardır. Bu bağlamda Uygurların dinî inanışları animizm, totemizm ve Şamanizm gibi Türklerin ilksel inanç sistemlerindeki inanış biçimlerine dayanmaktadır.

Uygur Türklerinin İslamiyet öncesi dinî inanışları ile ilgili iki ana görüş karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşlerden ilki, *Çin Şinca Sosyal Bilimler Akademisi Dinî Araştırmalar Enstitüsü* araştırmacılarından *Jin Xin*'e aittir. *Xin*, kültürel ortam ve Darvinizmin etkisiyle Uygur Türklerinin eski inanışları ile geleneksel Türk dini inanışları arasında ilişki kurmaktadır. Uygur Türklerinin, çok tanrılı bir dinî geleneğe sahip olduğu ve Yer-Su inanışlarını ifade ederken Uygurlar arasında ateş, güneş, ay, yıldız gibi doğa unsurlarına da inanışların olduğunu belirtmektedir. Kurt, at, sığır vb. Hayvanlara tapınımın bulunduğunu ve bundan ötürü İslam öncesi dinî inanışlarda Totemist unsurların görüldüğünü; önce Natürizmin, sonra da Totemizmin etkili olduğunu ve Şamanizm'in etkisi ile ata ruhlarına tapınımın da önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir (Xin, 2005: 4; akt. Abudukelimi, 2006: 22).

Bir diğer g6r6ş ise *Abduş6k6r Muhammed Emin* Uygurların dinî tarihinde 6nceleri animist unsurlara rastlanıldığını ve tabiatçılığın bulunduğunu ileri s6rm6şt6r. Uygur folkloristlerden *Abd6lkerim Rahman* ise İslam 6ncesinde Uygur T6rkleri arasında Şamanist unsurların Animizm ve Totemizmden kaynaklandığını ifade etmektedir (Rahman, 1996: 143).

T6rkler, İslam dininin dairesine girmeden 6nce Budizm, Hinduizm, Manihaizm, Musevilik ve Hıristiyanlık gibi dinlere de girdikleri g6r6lmektedir. Bu dinlerin dışında T6rkler arasında en yaygın olan dinî inanış, ilksel d6nemlerden beri inanılan G6k Tanrı inancıdır. Bu inanç M6 2. Y6zyılda, Hunlar ve diğer T6rk boylarında yaygın olarak g6r6lmektedir.

Çin, Arap, Rus kaynaklarında T6rk boylarının hepsinde *Tek Tanrı*, *G6k Tanrı* inancının bulunduğuyla ilgili bilgiler verilmektedir. Hunlar, K6kt6rkler, Uygurlar gibi T6rk devletlerinde dinin merkezinde *G6k Tengri* (*G6k Tanrı*) inancı yer almaktadır. G6k Tanrı inancının esaslarını, Orhun Yazıtlarında tespit edilebilmektedir. Orhun Yazıtlarında Tanrı'nın b6t6n ulu sıfatları zikredilmektedir. Yazıtlardaki ifadelerde T6rklerin inandığı Tanrı tek ve g6ktedir; hayat veren, yaratan, eşi benzeri olmayan, ezeli ve ebedi olandır; esirgeyen ve bağışlayandır, her şeyi en iyi bilen ve bilgisini o'na inananlardan esirgemeyen yol g6sterici bir Tanrı olarak anlatılmaktadır (Turan, 2002: 321).

G6k Tanrı'nın Hun, T6rk, Uygur Kağanlıkları d6neminde Baş Tanrı olarak g6r6lmektedir. Şamani unsurlar arasında g6ky6z6n6n tanrılar mekânı olduğu tanrıların tanrısı, tanrıların başbuğunun G6k Tanrı olduğu ifade edilmektedir (Abudukelimı, 2006: 22).

*Oğuz Kağan Destanı*'nın Uygurca n6shasında da *G6k Tanrı* kelimesi geçmektedir. Oğuz Kağan topraklarını 6ocukları arasında paylaştırırken yapmış olduğu seferleri Tanrısına eda edilmiş bir borç olarak g6stermektedir. Ayrıca destanda "G6k Tanrı



düşümde verdiğini hakikate çıkarsın”, “Tanrı bütün dünyayı senin uğruma bağışlasın”, “Ben Kök Tengriye borcumu ödedim” şeklinde ifadeler geçmektedir (Arat ve Bang, 1936: 29-33).

Türkler Gök Tanrı inancının yanında tabiatı da kutsal saymışlar ve tabiat inancı *yer-sub* (yer-su) terimiyle ifade edilmektedir. Çin kaynaklarında Hunların Gök Tanrıyla birlikte aynı zamanda yer-su ruhları için de kurban sunduklarından bahsedilmektedir. Türklerde yer ve sular, *ıduk* yani kutsal kabul edilmiştir. Orhun Yazıtlarında tek tanrı inancına paralel olarak yer-su ruhlarının da kutsal olduğunu ifade edilmektedir.

Uygur Türkleri arasında yer-su inancının izlerine hala rastlanmaktadır. Geleneksel inanışlarını İslam ile birleştiren Uygur Türkleri, ölen bir insanı mezara koyduktan sonra cenaze namazına katılanlar ellerine birer avuç toprak alır ve dua okunduktan sonra avuçlarındaki toprağı birleştirip ölen kişinin üzerine serpmektedirler. Bu toprağı Uygurlarda *İhlas Topisi* adı verilmektedir (Rahman, 1996: 136).

Yer-su inancının en önemli temsilcisi olarak dağlar karşımıza çıkmaktadır. Türk inanç sistemindeki dağ kültü Gök Tanrı inancıyla ilgilidir. Türkistan coğrafyasında dağ adları da bu inanca paralel olarak *Tengri Dağı, Han Tanrı, Kuttağ, Buztağ Ata...* Şeklinde kutsalı, büyüklüğü çağrıştıran adlarla zikredilmişlerdir (Rahman, 1996: 136).

Yedi Su vilayeti olarak adlandırılan bölgede bulunan *Ötüken, Tanrı, Uluğ Dağları* tanrı dergâhı olarak kabul edilmektedir. Bu dağlara atfedilen kutsiyetten ötürü Hun, Köktürk, Uygur kağanları *Ötüken Dağı* 'nı başkent yapmışlardır. Devlet ile ilgili işlerin birçoğu devletin ileri gelenleri ile bu dağda yapılmıştır. Yine Uygur bölgesinde bulunan dağlara *Tanrı Dağı* adının verilmesi, onun masmavi buzlarla kaplı tepelerinin *Han Tanrı, Muztağ Ata* adlarıyla anılması da dağlara atfedilen kutsiyetle ilgilidir (Rahman, 1996: 137).

Ağaç ve orman kültürü Türklerin dünyayı algılayışında ve inanç sistemlerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Ötüken Dağı'nın ormanlarla kaplı olması, Köktürkler ve Uygurlarca kutsal yer olarak kabul edilmesinde etkili olmuştur. Ağaç ve ormana derin bir saygı ve sevginin gösterildiği, kimi zamanda tapıldığı bilinmektedir.

*Kaşgarlı Mahmud*, Türklerin İslam dinini kabul ettiklerinden sonra da ağaçlara dualar ettiklerini şu şekilde: “Türkler Tengri ismini, büyük bir ağaç gibi göze büyük görünen her şeye veriyorlar.” aktarmaktadır (Atalay, 1995: 377).

Uygur Türkleri arasında özellikle elma ağacı kutsal ve sihirli bir ağaç olarak kabul edilmektedir. Kötü ruhların canına değsin, onları uzaklaştırsın diye elma ağacından ve elma kurusundan tütsüler yapılmaktadır. Uygurlardaki *Perihunluk* geleneğinde tuğ bağlandığında onun dalına bir elma ağacı asılır. Bahşılardan elinde de genellikle ellerinde elma ağacından yapılmış bir sopa bulunur (Rahman, 1996: 142).

Uygur Türklerinde su da kutsal kabul edilen bir tabiat unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın su tanrısının kızıyla evlenip doğan oğluna da Deniz adını verdiği söylenmektedir. Uygur halk hikâyelerinden *Yeril Taş* 'ta dışlanan yetim bir kızın kardeşinin efsunlu bir su içtiği için geyiğe dönüştüğü, yetim kızın, su tanrısının yardımıyla düşmanlarının elinden kurtulduğu anlatılmaktadır (Durmuş, 2005: 137).

Suya atfedilen kutsallıktan ötürü Uygur Türkleri, tarihlerinde yer alan kağan ve kahramanlarının adlarını başına su, bulak (pınar), köl (göl), gibi su ile ilgili kelimeler getirmişlerdir. Örneğin; *Köl Erkin*, *Uygur Kutluk Bilge Köl Kağan*, *Köl Bilge Kağan*, *Köl Tekin*, *Köl Tarkan* gibi kişi adları, *Yetim Bulak*, *Oyma Bulak*, *Noruz Bulak*, *Kizilsu*, *Aksu*, *Yedisu*, *Yaman Su* gibi yer adları su etrafında oluşan inançların yansımasıdır.

Türkler ölmüş olan atalarına tazim ve kurbanlar sunmuşlardır. Atalar kültüründe ölen her atanın ruhunun ev içinde hala yaşadığı düşüncesiyle atalarının tasvirlerini yapıp onları evlerinin önemli yerlerine koydukları bilinmektedir.

Orta Asya Türklerinde görülen ve keçeden, paçavradan, kayın ağacının kabuğundan bazılarının ise hayvan derilerinden yapılan tasvirlerle Altay Türklerinde *töz*, Yakut Türklerinde *tangara* adı verilmektedir. Bu tasvirler evlerin duvarların asılır veya saklanır. Önemli bir yolculuğa veya ava gidilirken üzerlerine saçı saçılıp ağızlarına yağ sürülmektedir. Moğolların *ongon* adını verdikleri *tös* veya *töz* kelimesi “kök, menşe, asıl” anlamlarına gelmekle birlikte Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de bu kelime aynı anlama sahiptir (Güngör, 2002: 264).

*Ebu'l Gazî Bahadır Han*'ın, tözlerle ilgili olarak, "bir kimsenin yakını öldüğünde onun suretini (kugurcak) yapar ve evinde saklardı" şeklindeki ifadesi de tözlerin ölen yakınları veya ataları temsil ettiğini göstermektedir (Güngör, 2002: 264).

Türklerdeki mezarlara dikilen balballar da atalara duyulan saygının bir ifadesidir. Uygur Türklerinin önemli bir bölümünde mezarlara tapınım yaygın bir inanç faaliyetidir. Özellikle güney ve kuzey Doğu Türkistan'daki kırsal kesimlerde mezara tapınma sosyokültürel yaşamın önemli bir parçası haline gelmiştir. Uygurlar mezarların kendilerini korumasını ve zorluklar karşısında işlerinin kolaylaşmasını işlemiş oldukları günahların bağışlanmasını mezarlara, mezarlıklara giderek dilemişlerdir. Hastalar şifa, evlenmemiş gençler kısmet, yoksullar bolluk ve bereket dilemek için mezarlara tapınmışlar ve çeşitli ayinler düzenlemişlerdir (Davut, 2003: 207-208).

Animizmde her varlığın bir ruhu olduğu inancı hâkimdir. Uygur Türklerinin inanç folklorunda ruhlar; ilahlar, ruhlar ve devler olmak üzere üçe ayrılmıştır. İlahlar (tanrılar) gökte yaşarlar. Tanrılar arasından en görkemlisi Gök Tanrı olup diğer tanrılar onun yardımcıları olarak ifade edilmektedir. Ruhlar iki şekilde iyi (ak) ve kötü (kara) ruh şeklinde nitelendirilir. Şaman ruhu, kağanların ruhları, ataların ruhları iyi ruhlar

olup bu ruhların ait oldukları aile ve toplumu koruduklarına inanılmıştır. Cinler, devler ve albastılar kötü ruhlar olup karanlıklar dünyasında yaşamaktadırlar. Bu ruhlar güçlü olmadıklarına göre dev, albastı ve cin diye üçe ayrılmıştır. Uygurlardaki inanişaya göre devler, kötü ruhlar arasında en güçlü olanıdır ve yalnız ağaçların dibinde, terk edilmiş yerlerde ve eski değirmenlerde yaşadıklarına inanılır. Albastılar devlere göre daha zayıf olup bunlar da insanlara zarar verebilmektedir. Albastılar daha çok yeni doğum yapmış lohusa kadınlara ve yeni doğan bebeklere zarar verirler. İnsanlara daha çok beyaz elbiseli, beyaz saçlı ihtiyar bir kadın şeklinde veya beyaz bir keçi olarak görünür. Cinler ise kötü ruhlar arasında en zayıf olanıdır. Cinler de *temiz cin* ve *pis cin* diye ikiye ayrılmıştır. Cinler mezarlarda, harabelerde yaşarlar. Temiz olarak nitelenen cinler iyi ruh olup pek zararı olmayan cinlerdir. Temiz cinler insanlara beyaz elbiseli erkek şeklinde görünür. Şamanlar temiz cinlerin yardımlarıyla gizli, mistik olayları bilirler gelecekle ilgili haber verirler. Şamanlar bu cinlere *maşayih* derler. Pis cinler ise küçük de olsa insanlara zarar verebilirler. Bu cinler ise daha çok ak saçlı yaşlı bir kadın, beyaz keçi veya ateş şeklinde görünür. Pis cinler de albastı gibi bebeklere ve lohusa kadınlara zarar vermektedir (İnayet, 2009: 4).

Bazı ruhların göze görünmediği ifade edilir. Bu ruhlar Tanrı ruhu olarak belirtilip *pervedigAr* şeklinde adlandırılmaktadır. Halk arasında özellikle kadınlara bazı ruhlar görünür bunlar yeşil renktedir. Bu ruhlar eve gelirse ana, ata ruhları geldi derler ve o gün ev süpürülmez ve ruhlar geldi diye eşige bir şey dökülmez. Ruhları mutlu etmek için mezarlara gül toplanıp bırakılır. Bazıları ise mezarlara su dökerler bu da ruhları rahatlatmak için yapılmaktadır. Ruhlar kutsal kabul edilip onlara çeşitli ibadetlerde bulunduğu ve ruhların ilelebet onlarla birlikte olduğu bilgileri verilmektedir.

Ruhlarla ilgili olarak aydınlık ile karanlığın (yaruğ bilen úaranguniñ) da ruhları olduğundan bahsedilir. Aydınlık (yaruğ) göz için ulu bir nimet olarak nitelendirilmiştir. Aydınlık insanlar için büyük bir nimettir gündüzün aydınlığı ile insanlar birçok işlerini rahatça yapabilmektedir. Karanlık (úarangu) ise göz için hiçbir faydası olmayan gizli işler için faydalı olduğu görülmüş ve aynı zamanda gündüz çalışan insan için gece istirahat vakti olarak ifade edilmiş olup "*kiçeniñ ArAmlúu*

*kündüzdin yaøşidir*” (gecenin istirahati gündüzden iyidir) şeklinde bir söze de yer verilmiştir.

Totem, suni ve doğal mevcutlardan daha ziyade hayvan ve bitki cinsinden olmak üzere klanın bireyleri ile derin bir ilişki içinde bulunduğu inanan ve klanın atası olarak kabul edilen ve onunla kendilerinin aynı olduğu inanırlar. Dolayısıyla bir hayvan totem olduğu zaman klan onu kendinden ve kendilerini de ondan addeder. Totem bir tanrı olmaktan ziyade toplumun bir timsali gibi görülür ve bundan dolayı kutsaldır (Yörükhan, 2009: 20).

Totemler genellikle hayvanlardan olur. Bazen de hayvan yerine onun bir parçası totem yerine geçebilmektedir. Hayvan totemleri daha çok hayvancılık ile geçinen toplumlarda görülmektedir. Hayvanlardan sonra bitki totemleri gelir. Daha seyrek karşımıza çıkmakla birlikte çeşitli doğal unsurlar gibi meteorolojik olaylar da totem olurlar (Örnek, 1995: 39).

Uygur Türklerinde Totem inancının yaygın olduğu görülmektedir. Vei-Name Hunlar tezkiresinde *“Bir Hunlu kızla kurdun eşleşmesinden Tanrıkut doğmuştur”* denmektedir. *Cuname Türkler Tezkiresi*’nde, “Türklerin bayrağında altın renkli kurtbaşı vardır. Bu bayrak, Uygurların kurttan doğduğunu sembolize etmektedir. Dolayısıyla bu aslını unutmama anlamındadır.” Şeklinde yorumlanmaktadır. Çince yazılı kaynaklarda Uygurların atalarına ait rivayetlerde kurdun insanı dünya getirdiği ve *Aseña* adlı dişi bir kurdun adını Uygur boylarından birinin soyadı olduğu ifade edilmiştir (Rahman, 1996: 138-139). Uygur Türklerinin inançların kurt her zaman var olmuş ve korunarak günümüze kadar gelmiştir. Örneğin Uygur Türklerinde “Oğlan mı doğdu kız mı?” Sorusunun yerine “Börümü, Tülkimü?” (Kurt mu, tilki mi) diye sorarlar. Erkekler kurt kemiğinden muska yapıp asarlar. Kadınlar doğum yaptıktan sonra, bebeği kurt derisinin üzerine yatırırılar. Tüm bunlar totem inancının gündelik yaşamdaki izleri olarak değerlendirilebilir (Rahman, 1996: 139).

Yine at da kurt kadar Uygur Türkleri arasında oldukça önemli bir yere sahip olan bir hayvandır. Uygurlar Türklerinin bazı boyları ata ayrıca kutsal bir değer vermiştir. Baykal gölü etrafındaki bazı kayaların üzerine at resimleri oyulmuştur (Rahman, 1996: 139).

Sığır, Uygur Türklerinde kutsal bir hayvandır. Oğuz Kağan destanının ikinci satırında bir sığır resmi bulunmaktadır. Bazı Uygur boylarında aslan, deve ve ejderha gibi hayvanlara karşı derin saygı beslemişlerdir (Rahman, 1996: 140).

Şaman kelimesi, Tunguzca *saman* kelimesinden gelmektedir (Eliade, 2006: 22). Türkler arasında şaman yerine daha çok kam kelimesi kullanılmaktadır. Uygur Türklerinde ise *Bahşı* (dilenci ve gezgin Budist rahibi) , *Perihon* (peri, cin , han okuyucu, okuyan, çağırın), *dahan* (dua-han “dua ile hasta tedavi eden”; darhan “demirci saman”), *molla*, *büvi* terimi kullanılmaktadır. *Perihon*, *bahşı*, *dahan*, *molla* ve *büvi* denilen bu kişiler bugün daha çok fal bakma, kötü ruhları kovup hasta tedavi etme işleriyle uğraşmaktadırlar. Bunlardan *perihon* ya da *perihonluk* bazı araştırmacılar tarafından büyücü veya büyücülük anlamında, bazıları tarafından da Şamanlık anlamında kullanılmıştır (İnayet, 2009: 2).

Uygur Türkleri, gerek tarihî kaynaklara ve geride bıraktıkları yazıtlardan anlaşıldığı üzere Şamanist olduğu belirtilmektedir. Göktürk Devleti'nin Uygur sülalesinin eline geçtiği tarihe kadar Türkistan coğrafyasının kuzey bölgelerinde Şamanizm'in hâkim olduğu görülmektedir. Batıdan ve güneyden gelen *kitaplı dinlerin* etkisi bu bölgelerde yok denecek kadar azdır (İnan, 1976: 8-10).

Uygur Türklerindeki her şamanın kendine göre bir davulu, dümbeleği ve tefi vardır. O bunları çaldığı zaman insanlar etrafında toplanarak oynarlar. Bu törenin asıl amacı kötü ruhları defetmek, hastalıkları tedavi etmek ölüm ve başka belalardan insanları korumak ve gelecekle ilgili haber vermektir (Abudukelimi, 2006: 32).

Perihonların kum üzerine çizilen çizgilerle *remmÂl* adı verilen kum falına baktıkları bilgilerine ulaşılmıştır. Hasta kişiler perihonlara gelerek tedavi olmak istemektedir. Perihonların yanlarında yetiştirdiği çıraklar mürşit olarak adlandırılmaktadır. Hastalığın kaynağının cinler ve kötü huylu periler olduğu ifade edilir. Bu cinleri def etmek için bir hançer alınarak tanrının, peygamber ve evliya isimlerinin beraberinde peri ve cinlerin isimleri de okunarak hastanın bedeninde hançer ile bazı kesikler açılır böylelikle hastanın vücudundaki ağrının azaltıldığına inanılır. Bu sırada gazeller ve çeşitli dualar okunarak yemekler hazırlandığından bahsedilir. Aynı zamansa bu peri, cin ve devlerin kanatlı varlıklar olduğu ve uçtuğundan da bahsedilmektedir.

Albastı inancı Uygur folklorunda da karşımıza çıkmaktadır. Albastının kötücül bir ruh olup cin olarak adlandırıldığı görülmektedir. Albastı inancı Uygurlarda *ümmü'â-âbiyân* şeklinde adlandırılıp uşak ve balaların anası şeklinde nitelendirilmektedir. *Ümmü's-sabiyân* iki şekilde: *ak ve kara ruh* olarak ifade edilmektedir. Ak ruh, anne ve bebekleri koruyan besleyen bir ruh iken; kara ruh olarak nitelendirilen ruh ise anne ve bebeklere musallat olup onlara zarar veren bir cin şeklinde nitelendirilir. Bu kara ruhlu *ümmü's-sabiyân*dan korunmak için anne ve bebeklere kadın kişiler tarafından *ümmü's-sıbyân duası* okunmaktadır. *Ümmü's-sıbyân duası* bir korunma duasıdır. İçeriğinde Tanrının isimleri, nazar duaları ve Kur'an-ı Kerim'den çeşitli ayetler yer almaktadır. İnsanları kötülüklerden, nazardan, albastı, cin ve büyü gibi musallatlardan korunduğuna inanılır.

Albastı inancı gibi Karabasan inancının izlerine de rastlanmaktadır. Derin uyku sırasında insanların rüyalarında korkması sonucu “meni karabastı dΨb” dedikleri görülmektedir. Halk arasında Tanrı tarafından her insana iki ruhun verildiği şeklinde bir rivayet anlatılır. Bu rivayet şu şekildedir:

*Âdemge ÖüdÂy TeèÂlÀ iki rüó beribdur biri rüó-i maúim ve yene biri rüó-ı revÂn rüó-i maúim Âdem bednide oölağaydaturadur amma rüó-ı revÂn Âdem oölağanda bedendin çúub her úarafge seyr-i temÂşÂh üçün çúub kişige vaúie boladurğan faéide ziyÂni köredür oölağan kişige uyúuda maèlüm boladur beş ol kişi úopúanda mundag*

*tüş körübdür berür men andağ tüş körübdür men dΨb ayturlar yene baèzi kişilerniñ uyúusı serkekdür yenΨk uyúu sehl bir şerefe bolsa anı úuyarlar óÀhirÀn maèlüm boladur ki ular yΨgende úursauı açıb iştiHÁsı kelgende yerler yΨgende taòì yΨgüsi bar vaútida gaòÁdın úolıgarlar mundağ kişiler hemişe saúdur oòlağan uyúusınıñ úiatú uyúuda imesdürler andağ kişiler tüş körse taèbiri üçün körgen tüşi vuúüèga kelür ve yene aç úursauı yatıb oòlağanlar evvel uyúusı kelmes úaçan ki kelse çör çüb oyғанurlar aç úursauı oòlamaúluú úuvvet óazmnı zaèif úulurlar baèzi Àdem uyúuda boğulub úalurlar sebab-i úuvvet óazma zaèif gaòÁniñbaòaratı dimÁğ úarafge áuèüd úılıb ulargende boğulub úalurlar:*

Uyku esnasında gelen ruhların kaynağının beslenme şekilleri ile olduğu ilişkilendirilmiştir. Uygurlar yüksek bir yeme içme kültürüne sahip toplumdur. İnsan bedenine nelerin iyi gelip gelmediği hakkındaki geleneksel bilgiye sahip ve bu geleneksel bilgiyi kuşaktan kuşağa aktarabilmişlerdir. Uyku sırasında ruhun etrafı seyretmek için bedenden ayrıldığı ifade edilmektedir. Aç yatan insanlara uykunun gelmediği, gelmesi için bazı şeyler yenilip yatıldığında uykunun geldiği fakat midenin hazmını zayıflattığı için farklı rüyalar görüldüğü, kişinin korkutulduğu ve bazılarının uykuda boğulduğu anlatılmaktadır.

Uygur Türkleri, Gök Tanrı dini gibi Budizm, Manihaizm ve İslamiyet gibi dinleri de kabul etmişlerdir. İnanç konusunda oldukça serbest takılan Uygur Türkleri, çabuk din değiştirmiş ve kabul ettikleri her dini de yaymak için çaba sarf etmişlerdir. Uygur Kağanı, Böğü Kağan'ın 763 yılında Mani dinine girmesinden önce Göktürkler döneminden itibaren Uygur Türklerinde Budizm'in etkileri görülmüştür (Abudukelimi, 2006: 45).

Uygur Budizmi, Tantrik Budizm'in politeist eğilimlerini monist-panteist bir yorumla dile getirmektedir. Bazı araştırmacılar bu monist-panteist görüşlerin Türk-İslam *Vahdet-i Vücut* tasavvurunu çağrıştırdığını ifade etmektedirler. Politeist Tantrik



Budizm'inin Uygurlarda monist bir tavır sergilemesi de Türklerdeki tek tanrı inancıyla birlikte sonraları Karahanlı Devleti ile birlikte kabul edilen İslamiyet'in kaynaşması sonucu meydana gelen etkileşimlere bağlanmaktadır. Uygur Budizm'indeki *gönül* ve *eren* kavramlarının İslam sofiligindeki kavramlarla paralellik göstermektedir. Uygurlar, Mahayana Budizm'ini ve onun Tantrik kolunu benimsemişler ve bir süre bu hizmet etmişlerdir. Uygur arasında yayılma gösteren bu yeni din, Uygurların geleneklerinde ve yaşayış biçimlerinde önemli değişikliklere yol açmamıştır (Güngör, 2002: 270-271).

Manizheizm, 762 yılında Böğü Kağan'ın bir genelgesiyle Doğu Türkistan'da Uygur Türklerinin resmî dini olmuştur. Uygurlar, dinî ve siyasî mülahazalarla kabul ettikleri bu yeni dinle Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana almışlardır. Kabul edilen Maniheizm, Ortodoks bir Maniheizm değil, onun *Dinaveriye* mezhebidir (Güngör, 2002: 273).

Manihaizm'in resmi bir din olarak kabul edildiği Uygur Devletine kadınlık erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler gelmiş Maniheizm dünyasında Uygur kağanının ve Uygur Devleti'nin şöhreti artmıştır. Manihaizm'in İran geleneğindeki düalist karakteri, universalist anlayışa bağlı Türk düşüncesine pek uymamıştır. Avrupalı gezginler, Uygurların mabetlerinde bulunan idollere tapmadıklarını tanrının tek ve gayri maddi olduğunu aktardıkları bilgiler gösteriyor ki geleneksel dinlerdeki tek tanrı inancı Türklerde bir arketip oluşturmuştur (Taşağıl, 2002: 220-222).

VI. Yüzyılın sonu ve VII. Yüzyılın başlarında Hıristiyan dininin Nasturi mezhebi Doğu Türkistan'a kadar gelmiştir. Nastruriliğin temel düşüncesi İsa'nın hem insanlığı hem tanrılığından ibaret olan bu iki karakterini kabul etmemeye dayanır. Marco Polo seyahatnamesinde, Uygur bölgesinde Nasturi din adamlarının olduğundan bahsetmektedir (Gönel, 2011: 121).

Uygur Türkleri arasında İslamiyet ile ilgili haberlerin duyurulması 713 yılından itibaren başlamıştır. İslamiyet'in kitleler halinde kabulü Karahanlılar döneminde, Sultan Satuk Buğra Han'ın İslam dinini kabul etmesiyle başlamıştır. Karahanlı döneminde ilk kez İslam dinini kabul eden Satuk Buğra Han, tarihte ün yapmıştır. Yeni dinle birlikte sadece dinî bir yenilik getirmekle kalmayıp örf, adet ve ideolojik yapıda da etkisini derin bir şekilde göstermiştir. İslam dini ile birlikte Uygurlar ve aynı topraklar üzerinde yaşayan Türkçe konuşan diğer halklar, Horasan ve Ortadoğu illeri ve halklarıyla olan kültürel, ekonomik ilişkilerini geliştirmişlerdir (Abudukelimi, 2006: 66).

Uygur Türklerinin İslam dinine girişi sosyokültürel, eğitim, siyasî hayatlarında yeni değişikliklere sebep olmuştur. Uygur Türklerinin İslam öncesi dönemde kullandıkları kendi alfabeleri ve eğitim sistemlerinin İslamiyet ile birlikte değişim gösterdiği görülmektedir. Birbirine çok yakın olan Göktürk ve Uygur alfabelerinin kullanımı bırakılmış, İslamla birlikte Kur'an-ı Kerim'in yazıldığı Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. İslami eğitim müesseseleri kabul edilip dini ve diğer ilimlerin okutulduğu medrese sistemlerine geçilmiştir ki bu sistem Doğu Türkistan'da 20. Yüzyıla kadar devam etmiştir (Abudukelimi, 2006: 79).

Doğu Türkistan'daki İslam anlayışı tasavvufi yönü daha ağırlıklı olan ve uzun zaman varlığını korumuş olan bir anlayıştır. Müslüman Uygurların biat ettiği Nakşibendi tarikatındaki *mürşit* ve *pir* diye adlandırılan hocalar, ülkeyi şeriat hükmüne göre yönetmişlerdir. Hocaların hâkim olduğu bu dönemde daha çok tasavvufa ağırlık verildiği için zaman zaman şeriat kenara bırakılmış tarikata önem verildiği görülmüştür. Hatta bazı bölgelerde halk, hocalara tapınmayı ve türbeleri ziyaret etmeyi dinî bir vacibe gibi yerine getirmişlerdir (Hacı, 1995: 329; akt Abudukelimi, 2006: 79). Bu da göstermektedir ki Uygurlar arasında hala Türklerin ilksel inanış biçimlerinin izleri İslamiyet içerisinde farklı şekillere bürünerek devam etmektedir.

İncelediğimiz Çağatayca yazmada Uygur Türklerinin günlük yaşamındaki İslam dininin uygulamalarından sıkça bahsedilmektedir. Namaz kılmak, oruç tutmak gibi

ibadetlerin yerine getirilmesinde ibadet öncesi, ibadet sırasında ve sonrasında nelerin nasıl yapılması gerektiği, ibadetlerin Kur'an-ı Kerim'deki yeri ve öneminden bahsedildiği görülmektedir. İbadetlerin kabul olabilmesi için kişinin öncelikle temiz bir kalple Tanrı'ya, meleklerle, indirilen kitaplara, peygamberlere iman edip günahlarından arınmak için Tanrı'ya tövbe edip onun emir ve yasaklarını yerine getirmesi ile ilgili bilgiler sıkça tekrar edilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Uygur Türkleri bir dine girdikleri zaman o dini bütünüyle benimseyip ibadetlerini aksatmamak için büyük bir çaba göstermişlerdir.

Hangi hayvanların yenmesinin helal, hangilerinin haram olduğu ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Örneğin; deve, sığır, koyun, at; kanatlı hayvanlardan da ördek, kaz, ak kuş, kara kuş, keklük de yenilmesi helal hayvanlar kategorisinde gösterilmişlerdir. Domuz gibi yabani hayvanlar ve kartal gibi yırtıcı kuşların yenmesi haramdır.

Tanrı'ya ve İslam dinine olan bağlılıkları çok kuvvetli olan Uygur Türkleri, Tanrı'dan asla ümit kesmemişlerdir. Tanrının insanı daima imtihana tabi tuttuğu ve insanın bu imtihanlar karşısında Tanrı'dan ümidini asla kesmemesi gerektiği, kestiği takdirde onun aciz bir kul olup kendini Tanrı'ya affettirebilmesi için çeşitli ibadetlerde bulunması gerektiği ifade edilir.

Tanrı'nın sonsuz Merhamet sahibi olduğundan ve merhameti ile ilgili peygamberler tarihindeki belli başlı kıssalardan bahsedilmektedir. Örneğin bunlardan biri, İsrailoğulları'nın çok günahkâr bir toplum olduğu halde Musa peygamberin İsrailoğulları için Tanrı'dan merhamet dileyip secde ettiği ve İsrailoğulları'nı bağışlamadığı müddetçe kendisini kitabından çıkarmasını istediği kıssaya yer verilmektedir.

Dinin sosyal yaşam içerisinde derin bir şekilde kendini hissettirdiğini görmekteyiz. Şeriat hükmü ile yönetilen Uygur Türkleri, gündelik yaşamda karşılarını problem, dilek ve şikâyetlerini müftülere iletip onlara danışmaktadırlar.

İslamiyetle birlikte kutsal sayılan üç aylar kavramı da Uygurların dinî yaşamına dâhil olmuştur. Bunlardan Şaban ayı ile ilgili yapılan bazı ibadetlerin Uygurların eski inanç sistemlerinden olan Şamanizm ve Budizm'deki uygulamalar ile iç içe geçtiği görülmektedir. Örneğin namaz kılmak, Kur'an-ı Kerim okumak, tövbe etmek gibi İslam dinine has ibadetlerle birlikte mezarlara gidip ölen ata, kardeşlerinin (kavm karındaşlar) ruhları için mumlar (şam) yakılıp ruhlarına dualar okunduğu ve ağaçlara kumaşların (pahte) bağlandığı görülmektedir.

Uygur Türklerinin felsefi düşüncesinde doğa yani evren *dört zat* eski Uygur Türkçesinde *dört tadu* (su, toprak, hava, ateş) üzerine yaratılmıştır. Kişi Ádem ata ile Havva ananın çocuğu; Ádem ata göğe, Havva ana, yani Umay ana ise yere (toprağa) benzetilmektedir. Uygurların evrenin ana unsuru olarak gördükleri *dört zatı* kutsal sayma inanışları bugün de hala devam eden halk inanışları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde Uygur, Kazak gibi Türk boylarının göğe tapınma inançlarından gelme *yağmur duası* törenlerinde *gökten indik, gökten çıktık* şeklinde göğe bakarak dua ettikleri bilinmektedir. Turfan Uygurları doğmakta olan güneşe saygı gösterirlermiş. Güneşe karşı büyük küçük yapmanın, cünüp halde güneşe bakmanın sakıncalı olduğuna inanılmaktadır. Aynı şekilde yeni doğan aya karşı da “selâmünaleyküm ay, mübarek olsun. Kıyamet gününde imanıma şahit olunuz” derler ve bunu söylemeden aya bakılırsa hasta olunabileceğine inanılmaktadır (Abudukelimi, 2006: 96).

Atalara saygı bağlamında Uygur Türkleri, bayram günlerinde *yağ puritip* (yağ tüttürüp) ata ruhlarına dua ederler. Ölen kişinin ruhu karanlıkta kalmasın diye ölü çıkan evde kırk güne kadar geceleri ışık söndürülmez ve o evden de uzun bir süre taşınılmasın eğer taşınılırsa ölen kişinin ruhunun yalnız kalacağına inanılmaktadır. Eski inanışlarını İslamiyet ile birlikte farklı şekillerde devam ettiren Uygur Türkleri, özellikle kırsal bölgelerde mezarları sık sık ziyaret ederler ve mezarların etrafından tavaf ederek ata ruhlarına dualar etmektedirler (Abudukelimi, 2006: 97).

Uygurlar düğünlerde gelini götürürken ateş yakılır ve gelin bu ateşin üzerinden atlatılır. Böylelikle gelin hem yaman ruhlardan (kötü ruhlar) korunmuş olur hem de ateşin temizleyici ve arındırıcı yönüyle gelinin yeni bir kimlik kazandığı bu törende ona yardımcı olmaktadır (Rahman, 2006: 138). Evde ocakta ateş yakmanın eve bereket getireceğine inanılmaktadır ve Uygur halk deyimlerinde *moridin tütün çıkarmak* (tütününü tütürmek) sözüyle de, ocağın yani ailenin devamlılığını sağlayabildiğini ifade etmektedir. (Abudukelimi, 2006: 97).

Taş ile ilgili inançlar bağlamında *yada taşı* Türk boyları arasında yaygın bir inanıştır. Yada Taşı yağmur, kar ve dolu yağdırdığına ve çeşitli doğa olaylarıyla ilişkili olduğuna inanılan, büyüsel işlerde kullanılan bir taştır. Uygur Türklerinde yada taşı sihri sonucunda *zarahatname* adıyla yapılan yağmur duası geleneği ortaya çıkmıştır (Abudukelimi, 2006: 99). Yada taşı, yadacılar tarafından canlı bir taş olarak algılanmaktadır. Yadacı ya da kamlar bu taşı kendileri saklar ve bu kişiler yada ile ilgili efsunları bilen kişilerdir. (Hemdulla, 2007: 20; akt. Öger, 2016: 42).

*Ot Köçürüş*, sihirli sayılan kadınlar tarafından karın ağrıları için yapılan bir efsundur. Ot köçürücü ufak ağaç parçaları, ekmeğin yanmış parçaları ve kepeği avcunda tutarak *Süpköç* yaptıktan sonra hasta kişni sırtını ve karnını tutarak: *çıkarsan çık, çıkmazsan (bora) hasıra sararak ateşe vereceğim* diyerek cine hitap eder. Uzunca esneyerek ağzından ateş çıkarır, böylece hastalığa sebep olan *otu* oradan uzaklaştırmış olur (Abudukelimi, 2006: 102).

Uygur halk inanışlarında geçmişten bu zaman inanmış oldukları din çevrelerinin kural ve uygulama biçimlerinin izleri günümüzde İslamiyet ile iç içe geçmiş şekilde yaşatılmaktadır. Uygur Türkleri kendilerinden önceki Türk devletlerinin mirasçısı olmakla birlikte buldukları coğrafyadaki komşu milletlerin kültürlerinden de etkilenmişlerdir. Din konusunda her zaman hoşgörülü olan Uygur Türkleri oluşturdukları dinî yaşam çerçevesi ile kültürel bir birikim oluşturmuştur.

Halk hekimliği, modern tıbbın sağladığı olanakların olmadığı, sosyoekonomik yetersizliklerden ötürü modern tıbbın nimetlerinden faydalanamayan yahut faydalansa bile modern tıbbın da yetersiz olduğu durumlarda insanoğlunun korunma, teğhis ve tedavi amacıyla, dinsel-büyüsel-bitkisel yöntem ve teknikler kullanılarak gerçekleştirilen işlem ve pratiklerin bütünüdür (Tek, 2018: 6).

Halk hekimliği ile Şamanizm iç içe olan bir disiplindir. Türk kültürünün yaratıcısı ve aktarıcısı konumunda olan şamanlar, İslamiyet öncesi devirlerde din adamları kisvelerinin yanında aynı zamanda birer efsuncu, halk hekimiydiler. Hastalıkların teğhis ve tedavisinde dinsel-büyüsel-bitkisel çeşitli yöntemleri kullanan halk hekimleri, geçmişten bugüne kadar farklı adlar ile anılmıştır. Bu adlar şu şekildedir: *Kam/şaman/baksı, emçi, otaçı, afsuncu/efsuncu/mu'azzim, üfürükçü/okuyucu, arbançı/arbakçı, orumçu, bakıcı, ocak/ocaklı, izinli, alçı, kırıkçı-çıkıcı/sınıkçı, ebe, hoca, şeyh, abdal, cindar/cinder, kocakarı, aktar/attar, alazcı, parpıcı, hunnakçı, muskacı, sülükçü, seğci* vs. Adlarla anılmış ve anılmaktadırlar (Tek, 2018: 9-16). Halk hekimliği konusunda önemli bir yere ve işleve sahip olan bu kişiler geleneğin yaratıcıları, taşıyıcıları ve aktarıcıları olarak sözlü kültür dairemizde önemli kimselerdir denilebilir.

Günümüzde Uygur Türkleri arasında *perihun* veya *bahşı* adı verilen bazı kimseler, insanların bazı uzuvlarını kullanarak büyü, tılsım gibi şeyler yaptıklarına rastlanılmıştır (Türkeri, 2019: 98-99). *Göçürme* denilen bir çeşit tedavi usulüne rastlanmaktadır. Örneğin bedeninde siğil çıkan kişi, herhangi bir söğüt ağacının yanına gidip siğili bir parça sakızla ovup *siğil denilen söğütte olmayanın insanda ne işi var?* Şeklinde sözler söyleyerek sakızı atar ve böylece siğilin insandan söğüt ağacına geçtiğine inanılmaktadır (Türkeri, 2019: 53).

Çay Uygur Türklerinde çok önemli bir yere sahiptir. Çay üzerine adeta bir kültür oluşturmuşlardır. Danstan şarkılara, çeşitli tören ve eğlencelerden halk hekimliğine kadar birçok pratikte çayla ilgili uygulamalar karşımıza çıkmaktadır.

Uygur halk hekimliğinde çay, önemli bir yere sahiptir. Sadece bir çay türü olmayıp *sütlü çaylar*, *bitki çayları*, *meyve çayları*, *kant çaylar* ve farklı çay türleri olmakla birlikte her bir çay türünün kendi içerisinde de farklı türleri ve işlevlerinin olduğu görülmektedir. Düzenli olarak çay içmek vücuda dinçlik katar, yorgunluğu alır. Gözleri kuvvetlendirir ve sindirim sistemine yardımcı olduğu bilgilerine ulaşılmaktadır (Sönmez, 2018: 69-73).

Uygur Türklerinin halk hekimliğinde otların çok faydalı olduğundan ve Tanrının otları insanlar için yarattığından bahsedilir. Her kimin boğazı ağrırsa mutlaka bitkilerle bir ilaç hazırlanır. İnsanı kuvvetli kılan yemek ve ekmek olduğu kadar bitkilerin de çok faydasının olduğu ve bitki tüketmeyen insan ilaçsız, kuvvetsiz kalacağına inanılır. Bitkilerin sadece hastalıklara şifa için değil aynı zamanda gündelik yaşamda kullanılan çerağ adı verilen aydınlatma için kullanılan şam yağı için de çeşitli bitkilerin özlerinin kullanıldığından bahsedilir. Bu bitkiler de yanar dağlarının etrafından tedarik edilir. Yaz olsun kış olsun otların insan ömrü için çok önemli olduğu sıkça vurgulanmıştır.

Uygur halk hekimliğinin temel felsefesini zıtlıklar oluşturmaktadır. Uygurlara göre her yiyeceğin ve bitkinin iki türü vardır. Bunlar soğuk ve sıcak şeklinde ifade edilir. Örneğin buza sıcak, ateşe ise soğuk derler. Aynı şekilde insanın yaratılışında da bu zıtlıkların olduğunu ifade ederler. Buradaki temel düşüncenin her şeyin zıddı ile kaim olduğu inancıdır. Ancak bu şekilde bir bütünlükten ve bir varoluştan bahsedilebileceği düşüncesinin yattığı düşünülmektedir.

İncelediğimiz yazmada bazı hastalık isimleri ve bu hastalıkların belirtileri verilmiştir: *Temürütkü* adı verilen bir hastalıktan bahsedilir bu hastalık kollar ve ayaklarda ortaya çıkar ve kaşıntılı bir hastalıktır. *Safra* adı verilen hastalık baş ağrısı, gözlerin yaşarması ve ağzın kurumması gibi belirtiler gösterir. Sancılı olup kan gelirse *zatel* denilmektedir. Dudakların kararması gözlerin kızarmasına ise *kezik* denilir. Kusma ve midede yanma varsa *mide fesadı* olduğu belirtilir. Dudakta çıkan iltihaplı yaraya (uçuk) *kurkak* denir. Kolda ve yüzde çıkan sarı küçük beneklere saykün, siyah beneklere ise *dağ* derler. Kemiklerde bir ağrı varsa ona *suznak* adı verilir. Burun tıkanıklığına *zükkam*, kulak

inlemesine *gas* derler. Kol ve ayakların tutmamasına *falic (felç)* denilir. Nefes darlığına *istiska* denir. Gözleri görmeyen kişiler için *köz tutulup kaldı*, sesi çıkmayan insanlar için ise *avaz tutuldu* denilir. Uykunun kaçması durumuna *hafakan* denilir. Kollar ve ayaklar soğuk havadan dolayı yaralansa, tahriş olsa buna *üşük* adı verilir. Ateşlenmeye *kuyak*, baş ağrısına *şakika* denir. Vücutta küçük kırmızı benekler çıkarsa *hasbe çıkıpdur* denir. Bu hastalığın bebeklerde çıkanına *seçk* denilir. Ayak ve dizde morarma, kollarda ağrı olursa buna da *mefasil* adı verilmektedir.

Doğu Türkistan; çeşitli medeniyetlere, dine ve kültüre ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Uygur Türkleri köklü ve zengin bir kültürel mirasa sahip bir toplumdur. Uygur Türkleri dinlerine ve kültürlerine bağlı kalmış, milli kimliklerini muhafaza etmek için geçmişten bugüne kadar büyük mücadeleler vermişlerdir. Günümüzdeki ve geçmişteki dinî pratikleri karşılaştırınca Uygur Türklerinin birer miras taşıyıcı olduklarını görmek mümkündür.

### **3.5. Geçiş Törenleri**

Törenler, kutsaldan bağımsız olarak düşünülemez. Bireyin yaşamı her zaman bir diğerinden diğerine geçişten ibarettir. Bireyin konumundaki her değişiklik kutsal olan ve olmayan arasındaki eylem ve tepkiler topluma rahatsızlık, zarar vermemesi için ve gözetlenmesi gereken eylem ve tepkilerdir. Yaşamın kendisinin içinde de peş peşe gerçekleşen geçişler vardır. Bireylerin yaşamlarındaki art arda gelen aşamalar, bütünsellik oluşturur. Bütünselliği sağlayan aşamalar; doğum, toplumsal ergenlik, evlenme, sınıfsal ilerleyiş, mesleki uzmanlaşma ve ölüm olarak ifade edilmektedir. Bu törenlerin hepsi aynı amaçla gerçekleştirilir; bireyi belirli bir konumdan başka bir konuma geçirmektir. Ayrıca bu geçişler sırasında birey ve toplum doğadan ve evrenden bağımsız değildir (Gennep, 2022: 11).

İnsan yaşamının başlıca üç önemli geçiş dönemi vardır: doğum, evlenme ve ölümdür. Bu üç önemli geçiş döneminin kendi çevrelerinde birtakım inanç, adet, töre, tören, ayin, dinsel-büyüsel pratikler, içinde bulunulan kültürün beklenti ve kalıplarına göre uygun bir şekilde yönetilmektedir. Geçiş dönemleri, insanın biyolojik ya da kültürel



olarak bir durumdan başka bir duruma geçişi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemler, bireyin geçiş dönemlerinde zararlı etkilere açık ve güçsüz olduğuna inanıldığı için onu korumak ve kutsamak ihtiyacı olarak ortaya çıkmaktadır (Örnek, 1995: 105).

Bireyin bir statüden başka bir statüye geçişi amacıyla yapılan geçiş dönemi ritüelleri, toplumsal organizasyonlar olup bireyin sosyal statüsündeki değişimi meşrulaştırma ve oluşabilecek olumsuzlukları engellemek amacı ile yapılmaktadır (Karaman, 2010: 231-232).

Her toplumun kendi inançları, gelenekleri ve kültürleri etrafında oluşturdukları bu pratikler, kuşaktan kuşağa aktarılarak bir dinamizm içerisinde bazı değişim ve gelişimlerle günümüze kadar gelmiş olup hala değişip gelişerek devamlılığını sürdürmektedir.

Türk Dünyasının geneline baktığımızda geçiş dönemi pratiklerinin benzer olduğu fakat coğrafi bakımdan çok geniş bir alanda yayılım gösteren Türk boylarının zaman içerisinde farklı inanç ve kültürlerle olan temasları neticesinde bazı değişiklikler yaşandığı söylenebilir. Çalışmamızın bu bölümünde günümüzde Çin sınırları içinde “Şincan Uygur Özerk Bölgesi” şeklinde adlandırılan Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinin geçiş dönemi ritüelleri, Çağatayca yazmada elde ettiğimiz veriler günümüzdeki uygulamalar değerlendirilecektir.

Geçiş dönemi ritüelleri arasında ilk sırayı alan doğum hem aile hem de toplum için önemli bir geçiş dönemi olduğu için bazı ritüellerin gerçekleştirilmesini gerektirir. İnsan yaşamının bu ilk geçiş döneminde uygulanan pratikler, doğum öncesi, hamilelik dönemi, doğum sonrasına kadar olan süreçte pek çok dinsel-büyüsel fonksiyona sahip pratikler tarafından yönetilmektedir (Örnek, 2000: 132).

Doğum biyolojik bir olay olmakla birlikte onun etrafında oluşturulan pratiklerle aynı zamanda sosyokültürel bir olay olarak da karşımıza çıkmaktadır. Doğum ritüelleriyle birlikte hem anne hem bebek biyolojik açıdan bir gerçekliğin içinden kültürel bir forumun içine dâhil edilmektedir. Öyle ki anne adayı birey, doğumla birlikte toplumsalda kendisine bir imaj yaratmaktadır. Saygınlık kazanıp akraba ve diğer çevreler arasındaki yerini sağlamlaştırmaktadır. Yeni rol ve statüler kazanmaktadır. Aynı şekilde bebekte başlangıçta yalnızca biyolojik bir varlık iken geçiş dönemi ritüelleri aracılığıyla cemaate, topluma kazandırılıp toplumla bütünleştirilerek kültürel bir varlığa dönüştürülür.

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Uygur Türkleri arasında da doğum büyük bir öneme sahiptir. Soyun devamı, ocağın tütürülmesi çocuk isteme ve bunun etrafından oluşturulan inançlar, yasaklar, uygulamalar vs. Sosyal yaşamın temel dinamiklerindedir. Doğum, Uygur Türklerinde hem bireysel hem de toplumsal yaşamda mutluluk olarak ifade edilmiştir. Halk felsefesinde ise çocuk, gelecek demektir.

Doğum öncesinde yapılan birtakım adetlerin Uygur Türkleri arasında çok yaygın pratikler olduğu görülmektedir. Hamile kalamayan kadınların başvurdukları yöntemlerin başında hocalara giderek dua ettirme gelmektedir. Sadece dua ettirmekle kalmayıp hocalara bazı yiyeceklerin götürülüp yiyecekleri okuyup üfleterek yedikleri de bilinmektedir. Örneğin, hamile kalamayan kadınların hocaya üzüm, elma veya ekmek gibi bereketi, çoğalmayı ve zürriyeti sembolize eden yiyecekler götürerek dua ettirip yedikleri bilinir. Uygur Türklerinde üzüm, sosyal yaşamda önemli bir meyvedir. Dinle birlikte kutsiyet atfedilmiş olmasının yanı sıra özellikle Turfan bölgesinde yetişen üzümler halkın geçim kaynağı olmuştur. Bu sebeple üzüm hem cennetten çıktığına inanılan bir meyve olmasıyla hem de şekil itibarıyla çok taneli olması etnik bilinçteki çoğalmayı, bereketi ve bolluğu sembolize etmiş ve kültürel pratiklerin içinde yerini almıştır.

Kutsal mekânları (Cami, türbe, kabir vb.) Ziyaret etme de hamile kalmak için başvurulan yöntemlerden biridir. Hasat dönemlerinde tarlalara gidilerek 7 veya 11 ailenin tarlasından buğday veya mısır toplanır. Buğday ve mısırlar öğütülerek un elde edilir. Bu unla birlikte bir ekmek yapılır ve ekmeğin çocuk sahibi olmak isteyen kadınlara yardımcı olacağına inanılır. Hamile kalmak isteyen kadın 40 gün boyunca yemekten önce 40 kez ihlas suresini okur ve yemeğini bu şekilde yer (Öger, 2013: 39).

Hamile kadınlar için *igen*, *yüklük*, *ikki kat* gibi isimler kullanılmaktadır. Uygur Türkleri hamile kadının aşermesi için *sezik*, *sezik boluş* aşerme dönemine *seziklik dönemi* olarak kabul edilmektedir (Rahman, 1996: 97). Hamilelik dönemi ile ilgili bazı inanış ve uygulamalar vardır. Deve yününün yanında taşınması durumunda kara basmayacağına inanılır. Deve yününden ip yaparak boyunların asarlar ya da kıyafetlerinin iç astarlarına yerleştirirler. Bu uygulama doğumdan sonra da devam ettirilip bebeğin boynuna veya bileğine deve yününden ip takarak onu kötü ruhlardan koruduklarına inanırlar. Hamileliğin ilk zamanlarında kadın, yalnız bırakılmaz. Hamile kadın yalnız kaldığında cin-şeytan ve alkarısı gibi kötü ruhların zarar verebileceğine inanılır. Bu nedenle, hamile kadının yastığının altında mutlaka bir makas bulundurulur (Gönel, 2011: 248-249).

Hamilelik döneminde anneyi ve bebeği korumak maksadıyla bazı yasaklamalara gidilmiştir. Hamile kadınların fiziksel durumları değiştiği için kötü ruhların onlara kolayca musallat olabileceğine inanmışlardır. Bu nedenle hamile kadınlar kesinlikle yalnız yatırılması ve evde yalnız bırakılması yasaklanmıştır. Örneğin yine bazı yasaklardan bahsedecek olursak hamile bir kadın deveye bakıp gülerse doğum vakti uzar. Özellikle deve ilgili çok yasaklamanın olduğu görülmektedir. Bunu sebebinin de devenin süt emziren hayvanlar içerisinde en uzun hamilelik (12 ay) sürecine sahip olmasından ötürü olduğu düşünülmektedir. Hamile kadın yarasaya bakarsa bebek kör halde doğar. Bunu sebebinin de yarasaların gündüzleri gözlerinin görmemesi şeklinde açıklanır. Hamile kadınların hamilelik süreci boyunca yeme içmeleri ile ilgili birtakım yasaklar getirilmiştir. Örneğin deve ve tavşan eti, hamilelik boyunca kadınlara yasak

edilmiş, yenilirse doğum süresinin uzayıp bebeğin dudağının yarık doğacağına inanmışlardır (Türkeri, 2019: 527-530).

Doğum için *tevellüt* kelimesi de kullanılır. Doğum zamanı yaklaştığında hamile kadına özel bir oda hazırlanır ve ailenin diğer üyelerinden ayrılır. Doğum sırasında doğum yapan kadına yardım eden kişiye *tuğut anası* (doğum anası) denir. Bebek doğar doğmaz sıcak su ile temizlenip yıkanır ve ardından *kendiki* (göbek bağı) kesilir. Anneye güç kuvvet olsun diye koyun kelle paçası pişirilir.

Doğumun gerçekleşeceğini ne kadar çok insan bilirse doğumun o kadar kolay olacağına inanılır çünkü ne kadar çok insan bilirse doğum yapacak kadının acısının paylaşılmış olur. Hamile kadın bol kaymak içerse ve cevizi döverek çayla içerse doğumun kolay gerçekleşeceğine inanılır. Bazen de hocalara dua okutulur bunun nedeni doğumun kolay olması için bebeğe ve annesine kötü ruhların zarar vermemesi için yapılmaktadır. Yedi gün boyunca çocuğu olmayan veya çocuğu yaşamayan kadınların doğum yapılan eve girmesine izin verilmemektedir (Öger, 2013: 43-44).

Doğumdan sonraki birkaç gün içerisinde doğum yapan kadının yanına doğum anası ve kadının annesi dışında başka kimsenin odaya girmemesi için odanın kapısına kırmızı kuşak asılmaktadır. Doğum yapılan sürekli temiz tutulur ve deve dikenini, arça ağacı, elma tütsüleri ile ev tütsülenir, tütsü yakma geleneği Uygurlar arasında çok yaygın bir uygulamadır (Rahman, 1996: 98).

Bebeğin göbek bağına kesilmesine *kindik kesiş* denilmektedir. Göbek bağı, *kindik anası* (göbek anası) tarafından kesilir. Göbeğin düşmesine *kindiki çüştü* denir. Bebeğin göbek kanından iki yanağına sürülürse bebeğin güzel olacağına inanılır. Göbek bağı ile bebek arasında bir ilişki olduğuna inanılır ve göbek kesildikten sonra iyi bir şekilde saklanırsa bebeğin bahtının ömür boyu iyi olacağına inanılır.

Doğum sonrasında Uygur Türklerinde büyük önem verilen uygulamalardan biri *bovakni egizlendirüş* adı verilen bebeğe ilk yiyeceğin yedirilmesidir. Çocuk tatlı dilli ve güzel konuşan biri olsun diye hurma, ceviz, kuru üzüm gibi yiyeceklerle ağızlandırılır. Çocuğun beşiğe konulmasına *böşük toyi* adı verilir. Bir tören tertip edilir. Genellikle perşembe ve pazar günleri akşam vaktinde yapılır. Bebek doğduktan 15-20 gün sonra yaşlı bir kadın tarafından bebek beşiğe konur. Beşik anası olarak adlandırılan bu kadın, bebek için hazırlanan beşiği kible yönüne çevirip dua ederek beşiği hazırlamaya başlar. Daha sonra bebeği beşiğe koyar ve bebeğin iki bacağını düzeltip üzerine bir örtü örtterek örtüyü iple bağlar. Bebeği nazardan ve kötü ruhlardan korumak için kurt kemiği, nazar boncuğu ve tumar<sup>9</sup> asılır. Bunların dışında bebek eğer erkek ise bıçak, kıs ise ayna asılır. Beşik anası deve dikenini veya elma kurusu ile tütsü yapıp beşiğin üzerinde 9 defa gezdirir böylelikle kötü ruhları uzaklaştırdığına inanılır. Bebeğin dışkımasını yapması için beşiğin alt kısmı oyularak tuvak adında bir çömlek kap yerleştirilir.

*Kirki süyi* (kırk suyu) töreninde ise önce saygın ihtiyar bir kadın çağırılır. Bu kadın *Kirki anisi* (kırk anası) olarak adlandırılır. Bu törene aynı zamanda 7 yaşından küçük çocuklar da çağırılır. Çocuklar için bir yemek hazırlanır. Temiz sıcak bir su hazırlanır, içine altın, gümüş, gül yaprağı, elma kurusu, ardıç yaprağı konulur. Kırk anası bebeği soyduktan sonra suyun içine alır ve kırk suyunu dökmeye başlar. Çağrılan çocuklara da su döktürülür. Suyu dökerken ninni tarzında şu sözler: *men süni baldur úoyamen/men süni baldur úoyamen* (suyuna bal koydum/suyuna bal koydum) okunur. Sonrasında bebeğin ağızı, burnu, yüzü et suyu ile yıkanır ve bebek bir yorgana sarılır. Bugün için hazırlanmış olan kıyafetler bebeğe giydirilir. Bebek annesine verilir. Anne, kırk anası için hazırladığı hediyeleri sunar.

Uygur Türklerinde bebek doğduktan sonra 3-7 gün sonra ad konulur. Ad vermek için mahallenin büyükleri ve imamı davet edilir. O gün için anne ve babanın akrabaları ve komşuları da çağırılır. Anne ve babadan onay alındıktan sonra ezan okunduktan sonra

---

<sup>9</sup> Muska.

ad konulur. Bebek yeni adıyla kutsanır. Daha sonra bebek yavaşça seccade üzerinde yuvarlanıp anne babasına verilir (Rahman, 1996: 99).

Uygur Türklerinin doğum adetleri içinde kötü ruhların anneye ve bebeğe zarar vereceğine inanılmış ve bu inanca bağlı olarak birçok ritüel ortaya çıkmıştır. Cinlerin daima zarar verdikleri şeylerin yeni doğan çocuklar, düşkün insanlar ve loğusa kadınlar olduğu düşünülür ve yalnız bırakılmazlar. Bebeğin eşyaları akşam veya gece dışarıda bırakılmaz. Dışarıdan gelen insanın loğusa kadının evine hemen girmesine izin verilmez. Önce başka bir eve girip çıkar daha sonra loğusanın evine gelir. Böylelikle o gelen kişi ile birlikte gelen cinin bebeğe ve anneye zarar vermesi engellenmiş olur. Uygur Türkleri nazar boncuğuna büyük değer vermektedir. Anneler bu boncuğu bebeklere ve çocuklara göz değmemesi için onların kıyafetlerine diker veya boyunlarına takarlar (Gönel, 2011: 189-249).

Büyüyüp gelişen çocuklara uzun bir gömlek ve doppa giydirilir. Beş yaşına girince okula yazdırılır. Okulda terbiye kuralları ile birlikte diğer dersler de verilir. Bazı insanların çocuklarının olmayıp bunların da kedi (müşük) ile muhabbet kurduklarından bahsedilir.

Evlenme geçiş dönemlerimde ikinci sırada karşımıza çıkmaktadır. Evlilik sosyal bir olaydır. Evlilik bireylerin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşaması olup aynı zamanda aileler arasında kurulan dayanışma gibi sosyoekonomik ilişkileri belirlemesi ve düzenlemesi açısından toplum nezdinde her zaman önemli olay olarak algılanmıştır.

Ailenin toplumsal yapının temeli olması, sosyal bir birliktelik sağlayan evlenme olayına evrensel bir karakter kazandırmıştır. Bütün toplumlar kendi kültürleri etrafında belirli kalıplara ve kurallara göre gerçekleştirilen evlenme olayı özellikle tören, adet, gelenek ve görenek bakımından zengin bir tablo çizmektedir (Örnek, 2000: 15).

Evlilik, gelenekleri canlandırıcı ve aktarıcı, eğitici ve eğlendirici işlevlerinin yanında toplumsal birlikteliği de sağlayan bir sosyalizasyon forumu olarak karşımıza çıkar. Bireyi topluma katarak onun bireyselleşmesine yardımcı olmaktadır. Evlenme sadece evlenen bireyleri ilgilendiren bir olay olmayıp aynı şekilde evlenen insanların aileleri, akrabaları kısacası onlarla birlikte orada bulunan insanları da ilgilendirmektedir. Evlilik töreniyle birtakım geçiş töreni ritüelleri düzenlenir amaç bu eşiği, geçişi kolay ve rahat bir şekilde tamamlamak ve evliliği kamusalda ilan ederek birlikteliği meşrulaştırmaktır.

Toplumun önemli paylaşım anlarından biri olan düğün Uygur Türkleri içinde önemli bir yere sahiptir Şamanist dönemdeki Uygurlar, düğünde atlı iki sıra şeklinde düğün meydanında toplanırlardı. Meydanın ortasına akçamda bir ateş yakılır Şaman ağacın çevresine kırmızı serperek evlenenlere başarı ve mutluluklar diler. Ardından da evlenen erkek ve kız atla ateşten atlatılarak düğün töreni tamamlanırdı (Rahman, 1996: 104).

Günümüze kadar devam eden Uygur düğün geleneklerine bakıldığında genellikle eş seçiminde kendi toplumlarından bireyleri tercih ettikleri görülmektedir. Başka milletle evlenme yok denecek kadar azdır. Akraba evliliği yapılacaksa eğer en az üç göbek kan bağının olmamasına dikkat edilmektedir (Rahman, 1996: 105).

Uygur Türklerinin evlenme adetleri köklü bir geçmişe sahiptir. Evlenme ile ilgili adetlerin düğün öncesi, düğün sırası ve düğün sonrası şeklinde değerlendirilir. Genellikle anne babalar çocukları için çevrelerindeki kısımetleri değerlendirirler. Uygun bir aday bulunursa oğulun onayı alınarak kız tarafına niyet bildirilir. Erkek ve kız birbirlerini beğenirlerse bir yüzük takılır. Bazen nazardan korumak maksadıyla muska takıldığı da görülmektedir (Öger, 2013: 69).

Uygurlarda arabulucu gönderme (elçi evetiş) âdeti vardır. Kız ve erkek birbirlerini beğenip evlenmeye karar verdikten sonra ailelerine niyetlerini bildirirler. Erkek tarafı kız tarafına bir elçi gönderir. Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lugatit't Türk'te bahsettiği

*savçi* (elçi, hısım ve dünürler arasındaki elçi) ve *arkuçi* (iki kişi arasında araç olan evlenme zamanında dünürler arasında gidip gelen kişi) kelimeleri de gösteriyor ki bu gelenek Uygurlar arasından eskiden beri devam etmektedir (Atalay, 1991: 141). İki taraf birbirine yüz yüze söyleyemediği sözleri arabulucular aracılığı ile söyleyip iletmektedirler. Atalardan kalan *elçiye zeval yoktur* sözü de burada gelmektedir (Rahman, 1996: 105) Elçi tarafından kızın rızası alınırsa sonrasında çay alıp gelme (çay ekéliş) aşamasına geçilir.

*Çay ekéliş* merasimi kız evinde düzenlenmektedir. Erkek tarafı, hediyeler alıp kız tarafına gider. Aynı gün içinde her iki tarafın temsilcileri ve mahalle sakinleri ayrı bir odada toplanıp gelin kıza alınacak eşyalara, hediyelere erkek tarafının kız tarafına vereceği *aş süyü*ni kararlaştırırlar (Rahman, 1996: 106).

*Aş süyü* düğün yemeği için kullanılan malzemelere denilmektedir. Bunları kararlaştırmak ve gerekli hazırlıkları yapmak için bir yerde toplanılır. Et, yağ, pirinç, çay, tuz ve sebze gibi malzemeler düğünden önce kız tarafına gönderilir. Düğünden önce gelinin yakın arkadaşları kız evine gelerek hazırlıklara yardımcı olurlar. Kızlar evi düzduktan sonra oğlan tarafı onları misafir eder ve çeşitli hediyelere vererek kızların gönülleri alınır (Rahman, 1996: 106).

Düğün gününde gelen misafirlere ikram edilen yemeklere *toy éşi* adı verilmektedir. Bu yemek aynı zamanda düğünün başladığının bir işaretidir. Yemek için birçok hayvan kesilir. Düğün günü kız tarafı düğün yemeği hazırlayıp her iki tarafa da ikram eder. Düğün sabahı erkenden kız evinde yemek kazanları kurulur ve erkek tarafının da yardımıyla misafirler ağırlanır. Düğüne özellikle halk içerisinde itibarı yüksek olan aksakallılar olarak adlandırılan kişiler ve bunlarla birlikte hocalar, ordudan bazı insanlar davet edilir.

Nikâh, Uygur Türklerinde düğün günü sabahleyin kıyılır. Gelin ve damadın sağdıçları, düğünün her anında gelin ve damadın yanında olur. Öncelikle gelin için *mihir hakkı/süt*



*hakki* belirlenir. Sonrasında nikâh törenine geçilir. Geline *didim* (taç), altın bilezik, taşlı yüzük ve kehribar kolye takılır. Ayrıca çeşitli şekillerde işlenmiş süslemeli *doppa* da giydirilir (Ependi, 2007: 179; akt. Öger, 2013: 76).

Nikâhtan sonra gelin ve damada tuza batırılmış iki lokma yedirilir. İnanışa göre tuz muhabbeti arttırmaktadır. Ardından da nikâh için gelen, imam ve aksakallılara hediyeler verilir. Düğün gecesi damat ve gelinin arkadaşlarıyla birlikte çeşitli eğlenceler düzenlenmektedir. Bunlardan biri *hucra* adı verilen bir meşrep düzenlenir. Bu eğlenceye *kiz akşimi/hucur keçesi* adı da verilmektedir. Gerdek gecesi akşamı gelin ve damadın erkek ve kız arkadaşları tarafından düzenlenir. Düğünden hemen sonraki gün ise *yüz açku* adı verilen bir ziyafet de düzenlenir. Bu ziyafette gelinin üstü örülmüş bir şekilde arkadaşları tarafından damat ve ailesinin evine getirilir. Damadın aile bireyleri geline tek tek selam verirler. Daha sonra gelin için hazırlanmış köşeye gelin oturtulur ve eğlence başlar. Yemekler yenip şarkılar söylenir, gazeller okunur. Gazeller okunurken usul (dans) tertip edilir. Damat tarafından bir kadın gazel okuyup dans ederek geline yaklaşır ve gelinin yüzünü açıp kaçar. Kadınlar gülüşürler ve iyi dileklerde bulunurlar.

İnsanın kendi ölümü ya da yakınlarının ölümü karşısındaki isyanı, yaşamını olası tüm çarelerle uzatma arzusu bize doğamızın özünde olan normal şartlar olarak görünür (Roux, 1999: 27). Ölüm de doğum ve evlenme gibi kişilerin hayatında önemli olaylardan biridir. Bu olgu, kişisel olmakla birlikte aynı zamanda toplumsaldır da böylelikle çeşitli disiplinlerde değişik yöntem ve metotlara konu edilip incelenmiştir. Ölüm etrafında oluşan inanç ve uygulamalar, toplumdan topluma değişiklik gösterip bağlamındaki toplumun gelenek ve görenekleri uygulamaların şekillenmesinde etkili olmuştur (Yeşil, 2014: 235).

Doğaya karşı savunmasız olan kişi, yaşam ve ölümün sırlarını çözmek için sürekli olarak kendi kendine sorular sormuş ve sorularına yanıtlar aramıştır. Eski Türkler can ve ruh kavramlarının karşılığı için tin (nefes) sözcüğü kullanmışlardır (Artun, 2016: 229). Aynı zamanda ruh kavramı için *kut* kelimesinin de kullanıldığına

rastlanılmaktadır. Uygur döneminde *kut* için oldukça özel bir anlama rastlanmaktadır. İnsan ruhunun ya da daha doğrusu ruhlardan birinin adlandırılması için bu kelimenin kullanıldığı bilinmektedir (Roux, 1999: 35).

Ölüm, hem biyolojik hem psikolojik hem de toplumsal bir olay olarak insan yaşamının şekillenmesinde büyük bir öneme sahiptir. İnsan toplulukları ölümü düşünüp ölüme göre bir yaşam oluşturmuşlardır. Doğaya karşı kendilerini korumak için kültürü inşa eden insan, ölüm için de birtakım pratikler geliştirmiştir. Her geçiş döneminde olduğu bu geçişi de bazı ritler ve mitlerle daha kolay bir şekilde tamamlamak istemiştir. Ölüm açıklanması zor bir kavram olduğu için törenler ve uygulamalarla bu kavramın somutlaştırıldığı görülmektedir. Ölüm tüm insanlar için aynı bir olgu olarak görülse de ölüme ilgili inanç ve uygulamalar her toplumun kendi kültür ve yaşayış biçimlerine göre değişiklik göstermiştir.

Uygur Türklerinde bir insan öldüğü zaman onun ruhunun bedeninden ayrılıp gökyüzüne yükseleceği inanış vardır. Çin kaynaklarında, Türklerin eskiden kötü bir olay karşısında kan akıttıkları ve cenaze çadırının etrafında 7 kez dönerek ağıt yaktıkları, at, sığır veya koyun gibi hayvanları Tanrıya kurban ederek *nezir* yaptıkları ve ölen kişiyi kıyafetleri ile defnettikleri bilinmektedir (Gan, 2000: 363). Bilindiği üzere Uygur Türkleri pek çok dine girmiştir. Böylelikle Uygurların manevi hayatı ile birlikte kültüründe de değişiklikler gözlemlenmiştir. Dolayısıyla bu durum cenaze törenleri ve ölüme ilgili inanç ve uygulamalarında da çeşitlenmeye sebep olmuştur (Rahman, 1996: 109-110).

Uygur Türklerinde ölen biri için öldü denilmez, bunu yerine *vapat boldi*, *kaza taptı*, *tügep ketti*, *közlirini yumdi*, *dunyadin ötti* denir. Ölen çocukla için ise *çaçrap ketti* deyiimi kullanılır. Genelde ölen için *mejit*, *murda*, *ölük* erkekse *merhum* kadınsa *merhume* denilir. Mezar ve mezarlık için *kebir*, *kebristan*, *gör*, *göristan*, *zeretkarlık*, *yerlik*, *toprak beşi* gibi ifadeler kullanılmaktadır (Öger, 2013: 98).

Ağlama ve ağıt yakma, Uygur Türklerinde vefat haberini duyurmanın bir vasıtasıdır. ln yakınları feryat figan ederek yüksek sesle ağlarlar. Komşular, ağlama sesini duyar duymaz hemen baş sağlığı dilemeye gelir. Taziyeye gelen insanlar da aynı Şekilde ağıtlara eşlik eder (Rahman, Hemdulla ve Huştar, 1996: 133).

Cenazeyi aynı gün toprağa gömmeye önem göstermişlerdir. Fakat iklim daha serin bölgelerde ise eğer ölen kişinin akrabaları uzak yerden gelecekse cenaze 2-3 gün bekletilir. Bu sürede ölen kişi için Kur'an-ı Kerim okunur. Ardından kefeni biçilir. Gusul abdesti aldırılır. Defin günü yakın akrabalar siyah renkte kıyafetler giyerek bellerine *ak balbak* olarak adlandırdıkları beyaz bir kuşak bağlarlar.

Uygur Türklerinin defin törenlerinde hala eski defin Őekillerine rastlanılmaktadır. Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde toprağa gömme uygun olmadığından ölen kişi tabuta veya fııya konulmaktadır. Bazı bölgelerde ise büyük bir ağacın gövdesi oyularak içine ölen kişiyi koyup ağaçla kapatılmaktadır. Cenaze mezara konduktan sonra ölen kişinin varislerinden biri mezara yedi kürek toprak atar. Mezara gelen herkes birer avuç toprak alıp okuyup üfler bir kişi de bu toprakları toplayıp mezarın etrafına serper ve ölen kişinin cennete girmesini diler. Defin işi tamamlandıktan sonra mezarın başına bir tahta parçası dikilir. Ölen kişi erkek ise tahtanın ucuna ko boynuzu kadın ise bir kumaş bağlanır (Rahman, 1996: 114).

İslamiyet'in kabulü ile defin törenlerinde de bazı değişiklikler olduğu görülür. Ölen kişinin baş tarafı kible tarafına doğru konulur. Cenaze gömüldükten sonra cemaat içinde imam yoksa bir kadın kişi Kur'an-ı Kerim'den sreler okur. Genellikle nc gün akşamı, vefat eden kişinin ailesi ve akrabaları toplanıp yemek hazırlarlar. Bu yemeğe * Nezir* adı verilir ve cami imamı, toplumda saygınlık kazanmış kişiler bu yemeğe davet edilir. Yedi gün sonra ise *Yette Nezir* adı verilen büyük bir yemek hazırlanır. Bu yemeğe akrabalar, komşular ve tüm tanıdıklar çağrılır. Yedisine gelen kadınlar hediye getirir. Yedisine bitince erkekler bellerine bağladıkları beyaz belbağını (ak balbak), kadınlar ise başındaki beyaz örtüleri çıkarırlar. Daha sonra kırkı verilir. Kırkı da genellikle yedisi gibi olur. Kazanlarla yemekler pişirilir ve tüm halk davet

edilir. Vefatın birinci yılında ise *Yıllık Neziri* verilir. Nezir için hazırlanmış yemeğe *ak aş* denir.

Uygurlar sık sık mezar ziyareti yaparlar. Ölen kişinin ailesi definden sonra üç gün boyunca her sabah mezarı ziyaret edip dua eder. Mezarlar kutsal yer olarak görülmüş ve etrafında tavaf edip yüzlerini gözlerini mezarlara sürerler. Kırk boyunca her gün *isrik* (tütsü) yakarak ölen kişinin ruhuna dua okurlar. Bazı bölgelerde ise mezarda ateş yakıldığı da bilinmektedir. Bazı bölgelerde ölen kişi ile ilgili koşmalar söylendiğine rastlanmaktadır.

Hayatın üç önemli geçiş dönemlerinden bahsettiğimiz bu bölümde görüldüğü üzere bu geçiş dönemleri toplumlara birlik olma bilincini aşılamaktadır. Her eşik zorlu bir süreç olduğu için eşikleri geçerken bireylere kolektif bir destek sağlanmaktadır. Geçiş dönemi tören ve uygulamalar, toplumsal bütünlüğü sağlama, töreler destek olma, kültürel mirasın aktarımını sağlama, toplumun bireylerini hem eğitime hem eğlendirme gibi işlevlere sahiptir. Uygur Türklerindeki geçiş dönemleri ritüelleri değerlendirildiğinde eski Türk dininin, şamanizmin, Türk mitolojisine bağlı inanışların izlerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bazı uygulama ve inanışların zamanla İslami unsurlarla da bağdaştırılarak varlığını günümüze kadar sürdürmektedir.

### **3.6. Giyim-Kuşam Kültürü**

Kıyafet insanlıkla birlikte var olan geçmişten günümüze birçok toplumda karşımıza çıkan sosyal bir olgudur. Başlangıçta maddi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış fakat zamanla sosyal bir olguya dönüşmüştür. Ekolojik, ekonomik koşulların ve kişisel değerlerin, törelerin, törenlerin ve kültürlerin şekillendirdiği önemli bir öge olan kıyafetler aynı zamanda kültürel mirasın taşıyıcısıdır (Tezcan, 1983: 255).

Giyim, fizyolojik ihtiyaçlardan biri olarak yaşamın önemli bir parçasıdır. İnsanlar buldukları coğrafyaların yaşam koşullarına göre giyinmek zorunda kalmıştır. Başlangıçta fizyolojik bir ihtiyaç olarak doğan giyim, zamanla insanın kültürel evrimi

ile birlikte cinsiyet, kültür, ekonomik durum ve tarihî olaylardan etkilenecek farklı şekil ve çizgilerle çeşitlenmiştir.

Giysiler her şeyden önce işlevsel bir amaçla; vücut ısısının düzenlenmesi ve çevresel etkilerden korunmak için giyinilmektedir. Coğrafi şartlara göre giysi türlerindeki çeşitlenmeler, giysilerin işlevselliğini göstermektedir. Aynı zamanda giysiler, sosyokültürel normların etkisi altında olup sosyal durumlara göre farklılık arz etmektedir. Sosyokültürel, sosyopolitik birçok düzlemde kendisini net bir şekilde görünür kılan giysiler, gösterge işlevi ile ön plana çıkmaktadır (Enninger, 1992: 254).

Sembolik düşünce, kültürel öğrenim ve edinim sürecinde insan hayatı için eşsiz ve hayati bir öneme sahiptir. Sembol, sözlü veya sözsüz, belirli bir dil ve kültürde farklı anlamlara gelebilen bir şeydir (Gezon ve Kottak, 2020: 16). Giyim-kuşam kültürü de birer sosyal semboller ağıdır. Giyimler kültürden cinsiyete, yaşa, ekonomik, politik durumlara göre çeşitli sembollerle işlenmiştir.

Folklorun meşhur tanımlarından olan “*folklor artistik bir aksiyondur*”(Amos, 1972: 33) ifadesi de içerisinde iletişimi ve sembolleştirmeyi barındıran bir tanımdır. Bir kültüre ait gelenekler, folklorik unsurlar (yemek kültürü, giyim-kuşam kültürü, geçiş törenleri vs.) kendi içerisinde birer sosyal iletişim ürünüdür.

Giyim kuşam ulusun kültürel simgesidir. Geleneksel giyim kuşamda da kültürel birikime sahip olan Uygur Türkleri de giyimlerini farklı özelliklere göre; cinsiyete, yaşa, mesleğe, unvana, mevsime, renklere vs. göre şekillendirmiştir (Rahman, 1996: 54-59).

Uygur Türkleri kendilerine komşu olan Hindistan toplumu ile sıkı ilişkiler içerisinde olmuştur. Giyim kuşam konusunda Hindistan bazı *tokmakçı* (dokumacı) olarak adlandırılan kişiler tarafından kumaşlar, kumaşlara işlemek için bazı süs eşyaları satın

aldıkları ifade edilir. Günlük yaşamda kadın ve erkeklerin uzun bir gömlek giydiklerinden bahsedilir. Yaz mevsiminde kadınların etek ve gömlek üzerine giyilen *kenzur/kemzul* adı verilen bir ceket giydikleri, baş giyimi olarak kıvı, yeşil, sarı, siyah veya beyaz olmak üzere *romal/rumal* adı verilen büyük bir başörtüsünü ceketin üstünden başa örtülüp eteğin beline bağlanılarak giyilen bir baş giyimi olduğundan bahsedilir. Yaşlıların bu kıyafetlerin üzerine çapan giyip başlarına da *tomak/tumak* adı verilen deriden yapılmış bir kalpak giydikleri aktarılır. Toplumdaki bazı kesimlerin atlas kumaştan gömlek giyip başlarına altından taç taktıkları görülür.

Yarkent ve Hoten'de yaşayan kadınların Hindistan'da takılan *taki* adı verilen takke olarak bildiğimiz bir baş giyiminden ve Uygur kadınları arasında çok yaygın bir giyim olan *ferice/perice* olarak adlandırılan gömlek üzerine giyilen bir kaftan giydiklerinden bahsedilir. Bu kıyafet genellikle siyah tercih edilir fakat yazmada verilen bilgilerde beyaz fericelerin tercih edildiği görülmektedir.

Kışın giyilen elbiselerin farklı renklerde olup bu renklerin her birinin toplumda cinsiyete, yaşa ve sosyal statüye göre şekillendiği aktarılmıştır. Örneğin kırmızı renkteki kıyafetlerin kadınlar, beyaz ve siyah renkteki kıyafetlerin ise erkekler tarafından giyildiği belirtilmiştir. Zengin kimselerin ise kollarına altından bilezikler, kolyeler, parmaklarına zümrütten, firuze taşından yapılmış yüzükler taktıklarından bahsedilir. Bu bağlamda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi giyimlerin yaşa, cinsiyete, statüye göre bir değişim gösterip kendini sembolleştirdiğini söyleyebiliriz.

Günlük yaşamda doppalar önemli bir yere sahiptir. Uygur Türkleri denince ilk olarak doppa kültürü gelmektedir. Doppa kültürü diyoruz çünkü Uygur Türkleri estetik anlayışları yüksek bir toplum oldukları için bu baş giyimine ayrıca önem vermiş olup ona çeşitli sosyal anlamlar ve estetik anlayışlarını yansıtmışlardır. Örneğin fakir doppası olarak *Semerkand doppası* diye bir doppadan söz ederler. Bu doppalar sade ve süslemesi az olan doppalardır. Bazılarının altın işlemeli olduğu bilgilerine de yer verilir. Bir toy, meşrep olduğu zaman kadınların uzun gömlekler giyip üç veya beş sıra

olacak şekilde saçlarına örgü saç eklerler Yine *kotaz* yani sığır kuyruğunun da saç olarak kullanıldığı görülür.

Yazmada aynı zamanda kıyafetlerin nasıl yıkanıp temizlendiği ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Bir kazan ve *Nogay sabunu* olarak adlandırdıkları sabun ve ısıtılmış su ile kıyafetlerini temizledikleri aktarılmıştır. Altışehir olarak adlandırılan şehirlerde kadınların başka şehirlerde ise erkeklerin de kıyafet yıkadıklarından bahsedilir. Kazanlarda sıcak su ile yıkanan kıyafetler iplere asılıp kurutulur.

### **3.7. Halk Mizahı**

Gülme, insana özgü bir davranış biçimidir. Mizah, geçmişten günümüze kadar tarih sahnesinde var olan bütün toplumlarda karşımıza çıkan bir olgudur. Mizah gülmeyi de kapsayan daha geniş bir kavramdır. Ekonomiden siyasete, eğlenceden sanata kadar hayatın birçok alanında karşımıza çıkan mizah tarih boyunca farklı şekillerde ele alınıp değerlendirilmiştir.

İnsanın neye, neden güldüğü yüzyıllardır tartışılan bir konu olmuştur. Gülme ve mizah üzerine Aristo'dan itibaren Freud, Kierkegaard, Bergson gibi birçok düşünür tarafından tartışılmıştır. Örneğin Kierkegaard'a göre mizah çelişkinin olduğu her yerdedir; Bergson ise mizahı canlı bir organizma olarak görür; Freud'a göre ise mizah ruhsal süreçlerden haz elde etmenin kusursuz bir yöntemidir (Öğüt Eker, 2014: 47). Mizah, bilgelik yolunda bireyi olgunlaştıran temel araçlardan biridir (Özdemir, 2010: 32). "Mizah ve mizahın fiziksel göstergesi olan gülme, farklı bir görme biçimidir. Günlük yaşamın sıradanlığından kurtulmak, yaşanan gerginliklerden oluşan negatif elektriği atmak, algıda seçicilikte var olan sorunları ön plana çıkarmak, iktidarı eleştirmek, yüksek egosuyla insanoğlunun üstünlüğünü tescillemek ve en önemlisi hayatı anlamlandırmak için oluşturulmuş yeni bir görme biçimi" (Öğüt Eker, 2014: 4).

Mizah birçok etkene bağlı olarak değişip dönüşen eylemlerin sonucudur. Mizah, hayatın ciddi ve gayri ciddi aralığında doğup ciddiyet içerisinde gizlidir (Özdemir,

2010: 31). Sosyokültürel birçok konuda kendini gösterir. Eker, mizahın alanları ile ilgili olarak *Cinsel İçerikli Mizah, Etnik Mizah ve Politik Mizah* olmak üzere üç ana başlık oluşturmuştur (Öğüt Eker, 2014: 124-131). Özdemir ise mizahı ciddi ve gayri ciddi olarak ikiye ayırır (Özdemir, 2010: 30).

Folklor, sosyokültürel bağlamında bir işleve sahiptir (Çobanoğlu, 2005: 26). Folklor ürünlerinin uygulamalarının ve kabullerinin toplumsal bağlamda açık ve kapalı işlevleri vardır. Sembollerle, davranış ve uygulamalarla sosyal hayatta amaçlarını açık bir şekilde gösterir. Bazı folklor unsurları ise verdiği mesajları saklayan kapalı işlevlere sahiptir. Mizahın da açık ve kapalı işlevleri vardır. Gülme ve mizahın eğlenme, hoşça vakit geçirme, eleştirme gibi açık işlevleri ile birlikte kapalı olarak mizahın görünmeyen yönünü temsil eden kültürel kodların aktarımı, gerilim azaltma ve pozitif imaj yaratma gibi işlevleri de bünyesinden barındırır (Sevindik, 2017: 28-29).

Özetle mizah ve gülme eğlendirme, keyif verme, eleştiri ve hoşgörü açık işlevleri; başkaldırı, protesto ve tahrip ve tahrik etme, yarar ve zarar verme, sosyalleşme, fiziksel iyileşme, gerilimi azaltma, savunma mekanizması olma, sorunları çözme, itiraz ve kabullenme gibi kapalı işlevlere sahiptir (Öğüt Eker, 2014: 30-44).

Mizah ve gülmenin en önemli işlevlerinden biri olan sosyal ve kültürel kodları taşıma işlevi, kültürel bellek ile bir ilişki içindedir. Mizahın kültürel bağlamda aktarımı ile aynı zamanda geçmiş kodları geleceğe aktarılmaktadır.

Kültür denilen olgu insanın doğaya karşı var olması üzerine inşa etmiş olduğu bir olgudur. İnsanın varlığı ancak kültür ve toplum temelinde mümkün görülmüştür. Toplumsal kimlik olarak adlandırılan sosyal aidiyet bilinci, ortak bir simgesel sistemin kullanımıyla ulaşılan ortak bilgi ve belleğe katılıma dayandırılmaktadır (Assmann, 2018: 143-149). Her hatırlatma hem kendi alanı hem diğerleri ile olabilecek şekilde kültürel dalgalanmalar olarak etki alanı genişletir. Bellekle bağlantı kuran grup için



kimliğin pekiştirilip temellendirilmesi söz konusu olmaktadır. Tarihi hatırlayarak kökene ait hatırlatma figürlerini belleğinde canlandırarak kimliğinden emin olur (Assmann, 2018: 61). Kùltürlerin *bağlayıcı yapı* olarak adlandırılan birtakım düzenekler aracılığı ile çeşitli ortak deneyim, beklenti ve eylem alanları oluşturarak, birleştiren ve bağlayan güç ile güven imkânı sağlayarak insanları birbirine bağladığını söyleyen Assmann; bu yapının aynı zamanda, grup üyelerinin anılarını biçimlendirip canlı tutarak birleştirdiğini ve bireylere *biz* deme imkânı verdiğini ifade eder. Aynı zamanda bu bağlayıcı yapıların temel ilkesinin *tekrarlama* olduğunu söyler, kendi içerisinde *süreklilik* ve *yeniden üretim* duygusuyla kùltürün var olan kimlik ve eylemlerimize *bellek* teorisi eşliğinde bir çerçeve çizer. Böylece olayların sonsuzda kaybolması önlenir ve ortak kùltürün unsurları olarak tanınabilen ve hatırlanabilen örneklere dönüşmesi sağlanır (Assmann, 2018: 23).

Mizahi bellek, kùltürel belleğin önemli yapı taşlarındandır. Mizahi bellekte yaşatılan kişi, olay ve imgeler mizah malzemeleri aracılığı ile ÷lkelerin yaşayan kùltür tarihi olarak ifade edilir (Öğüt Eker, 2014: 87).

Mizah sosyal bir olgu olmakla beraber her toplum kendine özgü bir mizah anlayışına sahiptir. Toplumun yaşadığı coğrafya, iklim, din ve siyaset gibi faktörler mizah anlayışının oluşumunda etkili faktörlerdir. Mizahın Türk toplumunda köklü bir geçmişi vardır. Uygur Türkleri arasında mizah kùltürü oldukça gelişmiş olup yazılı metinlerden gösteri sanatlarına kadar birçok türde kendini gösterir. Uygur halk mizahları, keskin hiciv ve tenkit özelliğine sahiptir. Uygur halk mizahı genelde padişahlar, kadılar, devlet hakkını yemiş devlet adamları, sahtekâr din adamları gibi sosyopolitik olay ve kişilerle birlikte tembellik, tefecilik gibi davranışlar da açık bir şekilde tenkit edilmiştir. Aynı zamanda Çin devletinin uzun yıllardır Doğu Türkistan coğrafyasında göstermiş olduğu baskı ve asimile etme politikaları ile mizahta işlenen konuların da değişme gösterdiği görülmektedir. Egemen sınıf ve halk arasındaki çekişmeler gibi durumlar keskin ve nükteli bir şekilde ifade edilir (Batu, 2018: 10-12).

Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamında önemli yer tutan meşrepler belirli kural ve kaideleri olan, müzik, dans ve çeşitli komik unsurların bir araya gelerek oluşturduğu; insanların bir araya gelerek sosyalleştikleri, keyifli vakit geçirdikleri kültürel etkinliklerdir. Meşreplere ülkenin devletin ileri gelenleri, hâkimleri, beyleri ve halkının bir arada katıldığı görülür. Meşreplerde meclisten iki kişinin ortaya çıkarak karşılıklı şakalaştıkları gelen misafirleri eğlendirdikleri anlatılır. Meclislere *Molla Do Piyaza* isimli bir mutâyebeçi<sup>10</sup> olarak adlandırılan bir kişinin davet edilip mecliste bulunan kadın erkek, devlet erkânı olsun herkesi güldüren nüktedan bir kişilik olarak anlatılır. Molla Do Piyaza kaynaklarda esprili saray mensuplarından biri şeklinde bahsedilip Babür imparatoru Ekber'in danışmanı ve veziri<sup>11</sup> olarak aktarıldığı bilgilerine de rastlanır.

### 3.8 Eğitim

Türklerin eğitim tarihi çok eski dönemlere dayandırılmaktadır. Çin kaynaklarını inceleyen bilim insanlarından *Otto Dorner* MÖ yıllarda Türk boylarının arasında Tarım Havzası civarlarında yaşayanların bir yazı sisteminin olduğundan söz etmiştir. *Donner*, MÖ yıllarda Tanrı Dağlarının güney ve kuzey bölgelerinde yaşayan bugünkü Uygur Türklerinin atalarının Türkçe konuştuklarını ve konuşmalarını da bir kâğıda yazdıklarını belirtmiştir (Emre, 1938: 13). 1969 yılında Issık Göl yakınlarında bulunan ve 1970'li yıllarda yapılan kazı çalışmalarıyla bilim dünyasında büyük ilgi uyandıran bugün Kazakistan'ın Almaata şehrinin 50 km doğusundaki Esik Kurganından çıkarılan belge ile Türkçenin en eski yazı sistemini MÖ 5-6. yüzyıllara götürmektedir. Bilim insanları bu belgede yer alan alfabeyi Göktürkçenin en eski olarak kabul etmektedir (Oraltay, 1971: 303).

Göktürk alfabesi ile birçok eser veren Türkler, Uygur kağanlığı döneminde ise Uygur alfabesi ile çok sayıda dinî, tarihî, kültürel ve ticaretle alakalı eserler vermiştir. Türklerin kültür dairelerinin genişlediği ve eğitim seviyelerinin yükseldiği dönem

<sup>10</sup> Şakacı, latife eden kişi.

<sup>11</sup> Detaylı bilgi için bkz.: Naim, C. M. (2007). "Popular Jokes and Political History: The Case of Akbar, Birbal and Mulla Do-Piyaza". In Khanna, Meenakshi (ed.). *Cultural History of Medieval India*. New Delhi: Social Science Press. pp. 27–28, 31–32.

olarak kabul bu dönem özellikle Uygur Türklerinin inşa etmiş oldukları eğitim ve kültür sayesinde olmuştur. Bunun sebeplerinden biri de Uygurların, Türk boyları arasında yerleşik hayatı benimseyen ilk Türk boyu olmasıdır. Aynı zamanda Uygur Türkleri birçok dinin dairesine girmiş olmaları ile belli bir dinamizm içinde olduklarından yeniliklere ve gelişmelere açık hale gelmişlerdir.

Uygur Türklerinin eğitim sistemine bakılınca İslamiyet öncesi iptidai eğitim (Şamanizm dönemi), Mani dönemi eğitim ve Budizm dönemi eğitim gibi dönemlere ayrıldığı görülmektedir. Özellikle Manihaizm ve Budizm döneminde eğitim ve kültür alanında bir yükseliş gözlemlenmektedir. Kurulan yüksek eğitim sistemi ile uluslararası düzeyde ön plana çıkan bilim ve sanat insanları yetiştirilmiştir (Çakan, 2018: 877).

Uygur Türklerinin eğitim sistemi temel özellikleri bakımından değerlendirilecek olursa yerleşik hayata geçilmesiyle eğitimin kurumsallaştığı görülmektedir. Elçilik, danışmanlık ve kâtiplik gibi meslekler önem kazanmıştır. Din görevlileri toplum hayatında didaktik bir rol oynamış ve bu dönemde ibadet mekânları kütüphaneler olarak kullanıldığı gibi aynı zamanda eğitim kurumu olarak da kullanılmıştır. Çevre kültürlerle olan iletişim ve etkileşim sayesinde eğitim hayatı zenginleştirilmiştir. Eğitimde Uygur alfabesinin kullanımı ile eğitim daha sistemli hale getirilmiştir. Aynı zamanda matbaanın yaygın bir şekilde kullanımı kitapların basımı ve çoğaltılmasını kolaylaştırmıştır ve yazılı kültür bağlamı oluşturarak kültür seviyesinin arttığı görülmüştür (Hali ve Rencüzarogulları: 2017 432).

Uygur Türklerinde ve diğer Türk boylarında olduğu gibi eğitim ilk önce ailede başlar. İlk eğitimini ailesinin yanından alan Uygur çocukları ilerleyen yaşlarında toplumsal hayata karışarak çeşitli eğitim faaliyetlerine dâhil olur (Taşağıl, 2018: 215). Avrupalı müelliflerden *Solin*, “Tarım alanlarında yaşayan Türkler, yüksek derecede kültürlü, medeni ve eğitimci bir kavimdir.” ifadeleriyle Uygur Türklerinde eğitim ve kültür seviyesinin ileri düzeyde olduğunu ortaya koymuştur (Yasin, 2014: 152).

İslamiyet'le birlikte eğitim sisteminde de bazı değişiklikler yaşanmıştır. Karahanlılar döneminde karşımıza çıkan medrese eğitim sistemi Uygur Türkleri içinde çok yaygın bir eğitim sistemi olarak ifade edilebilir. Karahanlılar döneminde fen ve tıp bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimler sahasında da özellikle hukuk, Türk-İslam kültürü ve dil alanında çeşitli eserler vücuda getirilmiştir (Yasin, 2014: 155).

Moğolların Türkistan'a düzenlediği istilalar ile Müslüman Türk devletlerindeki eğitim kurumlarında büyük ölçüde tahribatlar oluşmuştur. Çağatay hanlığının İslamiyet'i kabulü ve Türkleşmeleriyle Türkistan'daki eğitim ve kültür faaliyetleri tekrar canlanmaya başlamıştır. Türkistan'ın batısında Semerkand bir kültür ve ilim merkezi olurken doğusunda da Kaşgar aynı şekilde bir kültür ve ilim merkezi olmuştur. Yarkent'te de özellikle Yarkend Seidiye Hanlığı döneminde eğitim ve kültür faaliyetlerinin uluslararası bir düzeye çıktığı görülmektedir. Seidiye Hanlığı döneminde, bugünkü Doğu Türkistan toprakları içinde yer alan Yakent, Kaşgar, Hotan, Aksu, Kuça ve Turfan gibi şehirlerde ilk, orta ve yüksek seviyede olmak üzere toplam 2263 medresenin faaliyet gösterdiği ifade edilir (Çakan, 2018: 883-886).

Medreselerde verilen dersler incelendiğinde hem şer'i hem de fen ve edebiyat derslerinin verildiği ifade edilir. İslamiyet'in kabulü ile eğitim sistemi içerisinde din eğitimine oldukça fazla yer verildiği görülür. Özellikle Kur'an-ı Kerim talimi, fıkıh ve nahiv ilmi gibi derslerin verildiğinden ve bazı kişilerin de mantık derslerini okuduklarından bahsedilir. Uzak şehirlerden medreselere misafir öğrenci olarak okumaya gelen kişiler olduğu bu kişilerin bir ay eğitim aldıkları aktarılır. Medresede uzun süreli eğitim alan öğrencilerin dört veya beş kişinin bir arada aynı hücreyi paylaşıp beraber yiyip içtiklerinden ve sürekli olarak kitaplarla ilgilendiklerinden bahsedilir.

Uygur Türkleri hocalara, dervişlere çeşitli din adamlara derin bir saygı duymuştur. Bu kişiler toplumun akıl hocaları, yol gösterici kişileri olarak konumlandırılmıştır. Farklı farklı dervişlerin olduğu bir kısmına *rast derviş* denilmektedir. Bu dervişler kanaatkâr

kişiler olup insanlardan bir şeylerden dilenmeyen şehirde yaşayan ve bu dervişlere *âbid* veya *zâhid* denilmektedir. Dervişlerle ilgili anlatılan bir hikâyeye yer verilmiştir:

*Bir gün ir padişah filozof vezirine 400 dinar vererek bunu dervişlere dağıtmasını söyler. Vezir bunun üzerine ne kadar derviş varsa hepsine gider fakat parayı olduğu gibi yine padişahın huzuruna getirir. Padişah vezirine “neden parayı dağıtmadın?” diye sorar. Vezir “hiç derviş bulamadım.” der. Padişah “bu şehirde dört yüz derviş var nasıl bulamadın?” deyince vezir, “Hangi dervişe gitsem almadı, Hakiki dervişler kim ne verirse almaz dediler” diye cevap verdi.*

Hikâyenin devamında dervişlik makamını yüceltilen ifadelerle yer verilmiştir. Dervişlik mertebesi peygamberlik mertebesine denk görülmüştür. Bazı insanların da derviş kılığına girerek derviş libası giyip kollarına teşbih takarak kanaatsiz ve sabırsız bir şekilde halktan yiyecek ve para dilendikleri anlatılır.

### **3.9. Yeme-İçme Kültürü**

Kültür; inanç, değer, norm, davranışlar ve bir nesilden diğer bir nesile aktarılan maddi ve manevi öğelerden oluşan bir bütündür. Toplumda yaşayanların öğrendikleri ve paylaştıkları her şeyi kapsar, insanlara rehberlik eder ve insanlar arasındaki ilişkileri yönlendirir. Kültür, bir grup insanı diğerlerinden ayıran zihinsel programlamadır. Bir toplumun üyesi olarak insanın kazandığı bilgi, sanat, gelenek-göreneklerle, beceri ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür. Soyut olanın somuta dönüştürülmesi yani birer sembolizasyon ağlarıdır.

Mutfak kültürü kavram olarak, beslenmeyi sağlayan yiyecek ve içecek çeşitleri ve bunların hazırlanması, pişirilmesi, saklanması ve tüketilmesi sürecini; buna bağlı olarak mekân, ekipmanları ve yemek geleneği ile toplumun sosyokültürel, ekonomik durumuna, tarihsel kimliğine, yeme içme alışkanlıklarına, tarım üretimine göre şekillenmiş mutfağını da içine alan kendine özgü kültürel bir yapıyı anlatır. İnsanların yaşamlarını devam ettirebilmek için beslenmek durumunda kalması ilk çağlardan beri yeme içmeyle ilgili birtakım kuralları ortaya çıkarmalarına sebep olmuştur. Bu kurallar, zaman içinde toplumların kendi benlikleri ve yargılarına göre dinî inançlar ve

geleneksel törenlerini de etkileyerek kendilerine özgü mutfak ve beslenme kültürünü ortaya çıkarmıştır.

Yeme içme edimi salt biyolojik bir olay değil aynı zamanda sosyal bir olaydır. Bu sosyal olay, insanın kültürü yaratmasında önemli bir faktördür. Kültür, bütün kolları ile insanın hayatı içerisinde çeşitli işlevler taşır. Yemek yemek, insanın yaşamını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu önemli olgulardan biridir (Malinowski, 2016: 92). İnsanlık tarihi açısından bir kırılma noktası olan *Tarım Devrimi*'nden bu zamana, insanın dünya üzerindeki varoluşunun temel dinamiği olan beslenme eylemi, medeniyetin teşkilinin temel stratejisi olmuştur (Harari, 2015: 93). Homo Sapiensler bu devrimle birlikte buğdayı saklayıp ekmeyi ve ondan ürün elde etmeyi öğrenerek kendi varoluşunu garanti altına almış oldu. Bu bağlamda kültür, temel ihtiyaçlara karşılık verilen kültürel cevaplar olarak tanımlanmaktadır ( Malinowski, 2016: 89-111).

Yaşam denilen dinamik sürece nereden bakarsak bakalım folklor her zaman da ve her yerdedir. *Dan Ben-Amos* 'un da ifade ettiği gibi: “folklor artistik bir iletişimdir” (Amos, 1972: 33). Folklor bir iletişim ürünüdür ve insanların iletişim süreçleri içerisinde oluşur. İletişim; mimik ve jestlerle, ses tonuyla, giysiler ve bedenlerle olduğu gibi yeme içme kültürü ile de bir iletişim ağı ve ürünleri yaratılır. Yemek yeme alışkanlıklarından tüketilen besinlere, yemeklerin sunuşundan sofrada adabına kadar olan her şey yeme-içme kültürünün sosyal boyutunu oluşturur. Coğrafya, etnisite, din gibi faktörler yemek kültürünün oluşumunda oldukça önemlidir. Bu faktörlerin temelinde kültür yatmaktadır. Yemek kültürü, kültürel örüntülerle bütünleşik bir yapıya sahiptir. Yemek ile iletişim arasındaki bağlantı, yemeğin aslında kültürel bir sembol oluşundandır.

Türk Mutfağı, geçmişten günümüze köklü bir kültürel değere sahip olan mutfaklardandır. Orta Asya'nın konargöçer kültüründe yer alan et ve süt ürünleri ile şekillenen Türk Mutfağı, her dönem gelişip ve çevresinden etkilenecek ve farklı kültürlerin özellikleriyle birleşerek bugünkü yemek kültürünü oluşturmuştur.

Türklerin ilk yaşam alanlarından olan Türkistan coğrafyası, Türklerin tarımla birlikte daha çok hayvancılık ile geçinmesinde etkili olmuştur. Bu ekonomik durum beslenme alışkanlıklarına da kendisini yansıtmıştır. Eski Türklerde keçi ve sığır etleri tüketilse de at ve koyun eti en çok tercih edilen hayvanların başında gelmektedir. Aynı zamanda yarı konargöçer hayat süren Türkler için hayvansal gıdalar uzun süre saklanabilmekteydi.

Et ve et ürünleri Türkler arasında statü ve ekonomik durum fark etmeksizin herkesin ulaşabildiği besin kaynaklarıydı. Yerleşik hayatı benimseyen ve tarımla uğraşan Uygur Türkleri için et ve et ürünleri önemli bir yere sahiptir. Nitekim Çinli bir seyyahın şu ifadeleri “Uygurlarda zayıf ve bakımsız atlar yemek için kullanılır ve değeri de yalnızca üç metrelik bir ipek kumaşa eşittir. Ülkede herkes, fakirler de dâhil et yerken, Çin ülkesinde eti sadece zenginler tüketirdi.” (İzgi, 2000: 67) Bu bağlamda et ve et ürünleri Uygur Türklerinde herhangi sınıfsal yahut ekonomik durumdan azade bir şekilde elde edilip toplumun hemen hemen her kesiminde tüketildiği görülmektedir. Bu durum da Uygur mutfak kültürü içerisinde et ve et ürünlerinin beslenmek alışkanlıklarını şekillendirmektedir.

Uygur Türklerinin yaşadıkları coğrafya, iklim, dinî inançlar ve adetleri kendilerine özgü yeme-içme kültürünü ortaya çıkarmıştır. Bu yeme-içme kültürünün oluşumunda yukarıda bahsettiğimiz tarım ve hayvancılığa bağlı yaşam tarzı büyük bir etkiye sahip olmuştur. Uygur Türkleri, diğer Türk boyları arasında zengin mutfak kültürüne sahip bir boydur. Uygur Türk mutfağının oluşumunda halk hekimliğine bağlı bazı inanış ve uygulamaların da etkileri görülmektedir. Kişilerin sağlık durumuna göre nelerin yenip yenmeyeceği değişiklik göstermektedir. Uygur Türk mutfak kültüründe daha çok hamur ve et yemekleri ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda Uygur Türklerinin kendilerine has özel baharatları ve yemek pişirme şekilleri bulunmaktadır. Ayrıca farklı özelliklere sahip ocak ve tandırların da yemeklerin pişirilmesinde önemli bir yere sahiptir (Öger, 2019: 345).

Çağatayca yazmada Uygurların yeme içme kültüründe önemli olan yiyecek ve içeceklerden meyve ağaçlarından kurutulmuş yemişlere ve sofraya kadar birçok folklorik bilgiye ulaşılmıştır.

Altışehir olarak adlandırılan Tarım Havzası'nın bulunduğu bölgenin sahralık olarak adlandırılan kesimlerinde mısır, turp, havuç; dağlık kesimlerinde arpa ve burçak diğer yerlerde ise buğday, pirinç, mısır, mısır kepeği yetişmektedir. Buğdaydan özellikle pilav ve öğütülüp unundan ekmek ve *hamik nan*, *girde nan* adı verilen ekmek türleri yapılmaktadır. Manti, samukuşt, kelle paça, üçey<sup>12</sup>, kara çay, ak çay, kaymaklı çay, kand çay; elma, armut, incir, zencefil gibi yiyecek ve içeceklerden bahsedilir. Yarkent taraflarında daha çok pilav tüketilmektedir. Pirinç çok tüketilen besin kaynakları arasında gösterilmiştir. Bazı pirinçlerin renginin kırmızı, bir kısmının tanesinin boyunun uzun olduğundan bahsedilir. Pirinç Uygur Türk mutfak kültüründe oldukça yaygın bir bakliyat olarak karşımıza çıkar. Tahılların ne kadar sürede olgunlaşp biçildikleri ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Meyvelerden; şeftali, kavun, üzüm, incir sebzelere; turp, havuç, soğan yetiştirilir. Doğu Türkistan coğrafyasında hurma yetişmediği için Arabistan'dan ve Hindistan'dan hurma getirildiğinden bahsedilir. Uygur Türklerinde özellikle üzüm çok önemli bir yere sahiptir. Hem ekonomik hem folklorik bir değere sahip bir meyvedir. En iyi üzümler Hoten şehrinde yetiştirilmektedir. Üzümlü kışın da tüketebilmek için kuruttuklarından bahsedilir. Aynı zamanda yaz mevsiminde sıcak havalarda üzüm suyu satılmaktadır. *Kızıl üzüm*, *müttaki üzüm*, *kara üzüm*, *suka üzüm* ve *ak üzüm* bazı üzüm türleri olarak ifade edilmiştir. Şeftalinin kurusuna *kak*, elmanın kurusuna *münak*, üzümü salkımlarından bağlayıp kurutmaya *vasalgu*, kara üzümün kurusuna ise *karamız* derler. Altışehir halklarının buğday unundan *lañmen*<sup>13</sup> yaptığı bilgilerine yer verilmiştir. Leğmenin yapımı için hazırlanan hamur bilek ile ince bir şekilde açılır ve önce soğuk suya konur, kaynatılır, üzerine de et kavurma pişirilir ve yenilir. Yemek yenilen sofraya *desturh°An* adı verilir. Yemeklerle ilgili olarak Türkçe bir atasözü "Arpa konak aş iken inci mercan taş iken değerlidir" ile Farsçaya ait olan "işlenmemiş gümüşten pişmiş çamur daha iyidir" söze yer verilerek pişmemiş, olgunlaşmamış aşın insan sağlığı için faydalı olmadığı vurgulanmıştır.

---

<sup>12</sup> Bağırsak dolması, mumbar.

<sup>13</sup> Çekilmiş erişte, et ve sebzeden oluşan bir Türkistan yemeğidir.



Yemeklerin yanında genellikle çay içilir. Uygur Türklerinde çay kültürü oldukça gelişmiştir. Her türden çaya Uygur Türk mutfak kültüründe rastlanabilir. Bazı kişilerin evde değil semaverhane olarak adlandırılan çayhanelerde toplanarak çay içtiklerinden bahsedilir. Hatta öyle ki bu durumu bir adet haline getiren kişilerin varlığından söz edilmiştir. Çayhanelerde çay, bir piyale ve yanında bir parça ekmek ile servis edilir. Hoten bölgesindeki insanların semaver olmazsa çay içemedikleri bilgilerine yer verilmiştir. *Sinçay* olarak adlandırılan bir çay türünden fala bakıldığından ve bunun sütlü yumuşak bir çay olduğundan bahsedilir. Sinçay için beş bardak su kaynatılır ve kıpkırmızı olana kadar demlenir. Sonrasında bir bardak kaymak konur ve sütlendirme işleme yapılır. Bundan sonra çay kızıl gül rengine döner ve bu çaydan on kişiye kadar çay çıkmaktadır. Uygur Türklerinde çayın içilmediği gün insanların akıllarının fikirlerinin çayda olup ve başlarının ağrıdığından bahsedilir. Çayı çok içen ve kişilere *çayhor/çayhumar* denilmektedir.

Bazı meyve ağaçları ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Meyvelerin bir kısmının tatlı bir kısmının da ekşi olduğu ifade edilir. *Kızıl şeftali, sarı şeftali, yama şeftali; kırılık armut, kök armut, nökey armut, neşput armut* gibi farklı farklı armut ve şeftali türlerinden bahsedilir. Kırılık ve neşput armut yazın, kök ve köçer armut ise kuma gömülüp saklanarak kışın tüketilmektedir. *Ak elma, daray elma, Semerkand elması, puğunda elma, Perz-abad elması, kızıl elma ve kışlık elma* gibi elma türlerinden de bahsedilir. Bu meyveler yazın güneşte kurutulup kışın hem yenir hem de satılır.

Uygur Türklerinde bitkilerin de ayrıca bir kültürü vardır. Bunları hem karınlarını doyurmak için de hem de halk hekimliği uygulamalarında bazı hastalıkları sağıltmak için kullanmışlardır. Özellikle semiz otu Uygur mutfak kültüründe oldukça önemli bir yere sahiptir. Şifalı bir ot olarak nitelendirilir. *Kepkep, çay köki, kuzu kulağı, lüyla, akbaş otu* gibi birçok bitkinin gündelik yaşamda bolca tüketildiği ifade edilir. *Seriğ ot* olarak adlandırılan bir bitkiden söz edilir, bu otlarla ilgili olarak Yunan hekimlerin görüşlerine de yer verilir. Yunan hekimler bu otu doğrudan değil de süt ile karıştırılıp tüketilmesini tavsiye ederler. *Sütlük, hoha, kekrun, yukumaç, çıra, şive, dügen ot* türlerini ise insanların değil, hayvanların tükettiği bilgileri verilmiştir.

Haşhaş, afyon, nargile ve şarabın insana keyif veren içecekler olarak nitelendirilmiştir. Bu içecekler piyalelerde sunulur, içip keyif bulan insanların gazel okuyup def çaldığından bahsedilir. Uygur Türklerinde şarap yapımına da rastlanır. Üzüm şarabı küplerde muhafaza edilir. Şarabı çini adını verdikleri porselen bardaklara koyup içerler. Haşhaşa bıçakla bir veya iki kesik atılır sonra haşhaştan çıkan sütü alıp saklarlar. Bu süte afyon adı verilir ve sütü burunlarıyla çekip neşelendiklerinden bahsedilir. Bazı meşreplerde ise gelen misafirlere haşhaş ikram edilmektedir. Aynı zamansa afyon kaynatılıp saflaştırılır, bir çerağ yakılıp çerağın içine saflaştırılan afyondan konulur ve sonra çerağın isi bir kamışa batırılır ve yazmak için kullanılacak kalem haline getirilir.

Yazmadaki bilgiler daha çok genel bilgilerdir. Bilinmektedir ki Uygur Türk mutfak kültürü, Türk boyları arasında en çeşitli yeme ve içme kültürüne sahip bir mutfaktır. Uygur Türkleri arasında hamur ve et yemekleriyle beraber baklagiller de çok tüketilmektedir. Tüketim alışkanlıklarının oluşmasında coğrafi ve iklimsel şartlar önemli bir etkiye sahiptir. Karasal iklim ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Doğu Türkistan'da özellikle kış aylarında insan vücudunu dinç ve sıcak tutan besinler olan et, hamur ve baklagiller ile yapılan yemekler tüketilmektedir. Aynı zamanda kışın besin ihtiyacını karşılamak için ise bazı meyve ve sebzeler gerek kurutulup gerek çeşitli depolama yöntemleri ile muhafaza edilerek bir saklama kültürünün varlığından da söz edilmektedir. Saklama kültürü geleneğinin kökeninde kışın kuraklığı ve verimsizliğinden ortaya çıkan korku ile birlikte yaşamın devamlılığı, sürdürülebilirliği bulunmaktadır. Beslenme, yeniden üretim noktasında önemli bir olgudur. Bu noktadan hareketle kış hazırlıkları da birer yeniden üretime katkısı bulunan alanlardır.

Çay, Uygur Türklerinin hayatının merkezinde olan bir içecektir. Sütlü, bitki, meyve, kant ve yaprak çay gibi birden fazla çay türünün olması, Uygur Türklerinin çaya ne kadar çok önem verdiği göstermesi açısından önemlidir. Geleneksel tören ve şenliklerden düğün ve merasimlere, misafir ağırlamaktan meşrep eğlencelerine kadar Uygur sosyokültürel yaşamında çay kültürünün izlerine rastlanmaktadır. Çay genellikle keyif almak, hoşça vakit geçirmek için içildiği gibi aynı zamanda halk

hekimliği uygulamaları içerisinde de sıklıkla kullanılmaktadır (Gönel Sönmez, 2018: 73-74).

Uygur Türkleri arasından şarap, afyon, nargile ve haşhaş gibi alkol ve uyuşturucu maddelerinin de tüketildiği görülmektedir. Bunlar daha çok meşrep eğlenceleri gibi kültürel etkinlikler olan insanların hoşça vakit geçirip eğlendikleri törenlerde rahatlamak ve esrime haline geçerek gazel okumak ve çeşitli enstrümanları çalmak için kullanıldığı ifade edilir. Bu durum İslamiyet öncesi Şamanizm inancında karşımıza çıkan şamanların törenlerini daha rahat ve iyi bir şekilde icra edebilmek için alkol ve uyuşturucu madde almaları ile ilişkilendirilebilir. Sadece keyiflenmek için içilmeyip aynı zamanda halk hekimliği uygulamalarında da özellikle afyon denilen sütün baş ağrılarının tedavisinde kullanılması Uygur Türk mutfak kültürünün oldukça çeşitli ve işlevsel olduğunu ve gelişi güzel uygulamalardan öte gösterir.

### **3.10 Müzik ve Eğlence Kültürü**

Eğlence bir gelenekler bileşkesi olarak tanımlanmaktadır. İçerisinde dans, müzik, giyim-kuşam, yeme-içme, gösterim, oyun, sinema, edebiyat, festival, şenlik vb. pek çok geleneği barındırır. Kültürün birçok alanının hem yaratıldığı hem aktarıldığı hem de değiştirildiği kısacası yaşatıldığı dinamik bir bağlamdır. Kültürel kimliği meydana getiren gelenek, görenek ve inançların çoğu, eğlence ortamlarında yaratılmış ve yaşatılmaktadır. Eğlenceler, bireylerin kültürlendiği, bireyselleştiği ve bilinçlendiği sosyal ortamlardır. Eğlenceler aynı zamanda toplumların aynası olarak nitelendirilir. Toplumdaki kültürel değişmelerin kolaylıkla görülüp tespit edildiği bağlamlardır. Çoğu zaman ciddi olandan uzak olarak nitelense de en ciddi olan konularla da ilgili verileri içerdiği bilinmektedir. Aynı zamanda kültür ekonomisine ciddi katkıları olan bir sektör olmasının yanında her halk kültürü unsurunda karşımıza çıkan işlevler gibi işlevleri vardır (Özdemir, 2005: 9).

William Bascom folklorun işlevlerini açıklarken ilk sırada “hoş vakit geçirme, eğlenme veya eğlendirme işlevi”ne ayırması dikkat çekicidir. Bascom, “eğlence veya eğlendirme her ne kadar folklorun önemli, hem de son derece önemli bir işleviyse de

tek işlevi değildir" (Çobanoğlu, 2015: 282) derken eğlencenin birçok işlevinin olduğuna işaret etmektedir. Halk eğlencelerinin hem açık hem de kapalı olmak üzere iki türlü işlevi bulunmaktadır. Eğlenme veya eğlendirme işlevi, halk eğlencelerinin açık ve temel işlevini oluşturur.

Halk eğlenceleri, dünya ekonomisinin göbeğinde olan ve ülkelerin kültür ekonomilerine verimlilik ve karlılık sağlayan bir olgudur. Eğlence sektörü sürekli olarak yeni ürünler ve ortamlar ortaya koymak zorundadır. Bu da beraberinde kültürün yeniden üretimini sağlayarak kültürel dinamizmi canlı tutmaktadır. Eğlence bağımsız bir sektör olmasının yanında, farklı sektörler için de verimli "ekonomik alandır" (Özdemir, 2005: 310).

Folklor insanları duygusal ve eylemsel olarak harekete geçirme gücüne sahiptir. Bu güç de bağımsızlık mücadelelerinin, kimlik oluşturma çabalarının, kitlesel değişim ve dönüşüm ile çeşitli siyasal hareketlerin temel dinamiğini oluşturur. Folklor sadece bir eğlence değil, politik güç olarak da kullanılabilir. Burada özellikle şunu vurgulamalıyız ki folklor; birleştirici, bütünleştirici, toplumsal barışı oluşturucu ve geliştirici bir dinamiktir. Sosyokültürel yaşamda gayriciddi olarak nitelenen eğlence, her zaman siyaset ve din gibi olgularla iç içe olmuştur. Temel amacı eğlenmek olan etkinlikler, kolay bir şekilde farklı amaçlar için kullanılabilir. Eğlence, çok kez toplum yaşamındaki ciddi, gayri ciddi arasındaki bölgede yer alır (Özdemir, 2005: 318-319).

Halk eğlenceleri aynı zamanda sosyo-psikolojik işleve de sahiptir. Halk eğlenceleri birey ve toplum arasında bir köprü gibidir. Birey eğlenceler aracılığı ile topluma katılır, bireyselleşir, toplumda yer bulan birey aslında bir nevi kültürel olarak da rahatlamış olur. Topluma katılırken kültürel bilinç ile bilinçlenir, toplumun sözlü ve sözsüz bilgi ve deneyimlerini edinir. Böylelikle eğlenceler bireyleri bir araya getirir, birleştirir, bütünleştirir (And, 1982: 2-4).

Uygur Türklerinin sosyokültürel yaşamında eğlence ve müzik önemli bir yer tutmaktadır. Meşrep; ziyafet, keyif meclisi ve şölen anlamlarına gelmektedir (Necip, 2008: 269). Uygur meşrepleri, eğlence ve müziğin bir arada olduğu kültürel

etkinliklerdir. Geleneksel dans, müzik, yeme-içme, oyun gibi eğlence unsurlarıyla birlikte eğitim ve bireyin sosyalleşmesini de içine alır (Gönel Sönmez, 2017: 29).

Uygur meşreplerinde icra edilen eğlenmelik unsurlar; türlü komiklikler, taklitler ve sanatsal faaliyetler hoşça vakit geçirip eğlenmeyi sağlamakla birlikte aynı zamanda toplumun estetik ihtiyacını da karşılar. Meşrepler eğitici işlevleriyle sosyokültürel yaşam içinde bireyler için önemli bir yere sahiptir. Bu eğlenceli ve eğitici toplantılar, kültürün korunması ve kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamaktadır (Gönel Sönmez, 2017: 220).

Türk kültüründe müzik ve çalgılar önemli bir yer tutmaktadır. Uygur Türklerinde de müzik ve çalgılar, folklorik kaynaklarında ve sosyal yaşamlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Uygur Türkleri, müzik ve kullandıkları çalgılar bakımından zengin bir kültüre sahiptir.

Uygur Türklerinde müzik aletleri için genellikle *çalgu-esbab* ifadesi kullanılmaktadır. Çalgıları kullanan kişilere *nağmeçi* denilmektedir. Tırnak ile çalınan telli bir çalgı olan *kalundan* bahsedilir. Telleri gümüşdendir. Telli bir başka çalgı olan *meşt tardır*. Bu çalgının sekiz adet gümüş telinin olduğundan bahsedilir. At kılından veya hayvan bağırsaklarından telleri olan *kemelçe* adlı bir çalgıdan söz edilir. *Gircek* ise iki türü bulunan bir çalgı aletidir. Yaylı bir çalgıdır, yayları için at kılı kullanılır. *Kemelçe* çalmayı bilen insanların çalabileceği bir çalgı aletidir. Uygur müzik kültürünün başlıca çalgı aletlerinden *dutar* karşımıza çıkar. *Dutar*, mızrap kullanılmadan parmakla çalınan bir çalgı aletidir. İki tellidir. İki teli de hayvan bağırsaklarından yapılır. Düğün ve eğlencelerin başlıca çalgısıdır. *Zil* de Uygur müzik kültürü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Dört veya beş parmakla çalınır. *Rebap* Uygur Türklerinin müzik aletleri arasında *dutar* gibi yaygın olan bir çalgı aletidir. 6 veya 7 tellidir. *Kaşgar Rebabı*, *Dolan Rebabı* ve *Koyçi Rebabı* gibi çeşitleri vardır. *Tanbur* genellikle dut ağacından yapılmaktadır. 8 telli bir müzik aletidir. *Kabuz* adında bir çalgı aletinden söz edilir. Bu çalgı aleti daha çok kadınlar arasında çalınır. *Dumbak* ve *nakkare* adlı iki vurmali çalgıdan bahsedilir. Özellikle gazel okunurken ve usullerde bu iki çalgının ön plana çıktığı görülür. *Dumbak* bahşaların da kullandığı bir müzik aleti olarak ifade edilir. Bu da aklımıza Şamanizm döneminde kullanılan şamanların kullandıkları davulları

anımsatmaktadır. *Çan çile* olarak adlandırılan sazıcı sözcülerden oluşan bir gruptan bahsedilir. Bu grup eski zamanlarda hakanlara çeşitli törenler tertip etmektedir. İki Padişah meydana çıkıp birbiri ile *neyzebÄzlıú*, *şimşirbÄzlıú*, *èumüdbÄzlıú*, *sipirbÄzlıú* gibi kılıç ile çeşitli cenk oyunları oynarlar. Yine padişahlar pehlivanlar gibi güreşirler. Bu etkinlikler sırasında çeşitli şiirler okunur ve çan çile adlı kişiler çalgı aletleri ile müzik şöleni sunarlar.

Darbaz adı verilen bir oyundan bahsedilir. Darbaz, cambazlık olarak ifade edilir. Bu oyun, eski zamanlardan beri şehirlerde çok meşhur bir hünerdir. Düğünlerde, çeşitli eğlence etkinliklerinde karşımıza çıkar. Başka şehirlerden gelen darbazlar önce şehrin yöneticisi ile görüşür onayını alır daha sonrasında gösterisini yapar. Eğer izin almadan gösteri düzenlerse ceza verilir. Dar oynamak için büyükçe bir meydana ağaçtan iki direk karşılıklı olarak dikilir. Bu direklere yaklaşık dört gulaç uzunluğunda ipler bağlanır. Darbaz oyununa başlamadan önce oyuncular önce iki rekât namaz kılıp tanrıya dua ederler sonrasında ip üzerinde çeşitli akrobasi hareketleri yaparak izleyicileri eğlendirirler.

Naërañbaz denilen bir oyun türü vardır. Oyun daha çok halkın yoğun olduğu bölgelerde pazarlarda, şehir şehir gezerek vaizlik yapan mollalara insan toplamak için oynanan bir oyun olarak bahsedilir. Top ile oynanan bir oyun vardır. Bu oyunda bir anahtar ve Uygur Türklerinde *müngüz* olarak adlandırılan bir hayvan boynuzun yer aldığından söz edilir. Oyunda boynuzu alıp kaç kişinin *bup bup* diye bağırır. Bunu duyan başka insanlar da oyuna katılmak isterler. Topu birbirlerine atarlar topu tutamayanlar oyun dışı olur. Hançerbazlık adında bir oyundan bahsedilir. Bu oyun hakanlar arasında oynanan bir tür kılıç oyunu olarak ifade edilir. Bazı kişilerin de bunu teber ile yani baltayla oynadıklarından ve bu oyuna teberbazlık adını verdiklerinden bahsedilir. Sihirbazlık oyunlarının da oynandığı görürülür. Bu oyun özellikle çocukların çok dikkatini çekmektedir. Bu oyunu icra eden kişilerin bir sandıklarının olduğu ve bu sandıktan olmayan şeyleri çıkarıp çocukları eğlendirdikleri anlatılır. Yine yılanbaz adında farklı bir oyundan söz edilir bu oyunu oynayan kişilere halk yılancı der. Bir sandığın içerisinde yılanlar vardır. Yılanları sandığın ağzını açarak oynatırlar. İki yılanı koluna alan oyunbaz şöyle bir gazel okur:

*Andın bardım bAzarığa lezen gül*  
*Mundın bardım bazarığa lezen gül*

*Uğrını astı dArığa lezen gül*  
*Yamanlar kArını kördüm lezen gül*

Sonrasında ise yılanları oynatıp halka dua edip para dilenir.

Eski zamanlarda Bağdat şehrinde oynanan *oğlak oyunundan* söz edilir. Oyun padişahın askerleri arasında oynanan ortalama 20-30 kişi arasında takımlar oluşturularak at üzerinde oynanır. Bir kişi oğlak getirir ve yönetici kişi oğlak getiren kişiye bağışta bulunur. Ölmüş ve organları vs. boşaltılıp dikilen oğlak bir top gibi meydana bırakılır ve takımlar oğlağı at üzerinde taşıyarak belirlenen noktaya ulaştırmak için birbirleri ile mücadele ederler. Yazmada bahsedilen bu oyunun Orta Asya Türk oyun kültüründe karşımıza çıkan *kökpar, kokbor, kökper, kökbörü* olarak adlandırılan oyun olduğu düşünülmektedir.0

Güvercin yakalama ve güvercinler ile ilgili bazı bilgilere yer verilir. Güvercin, Uygur Türklerinde *kebter* olarak adlandırılır. Güvercin, Uygur Türklerinin sözlü kültür ürünleri ile inanış ve ritüellerinde sıkça karşımıza çıkan önemli bir kuştur. Bereket, bolluk, dostluk ve sadakatin sembolüdür. Aynı zamanda etinin helal olduğu ve besin değeri yüksek olduğu için Uygur halk hekimliği uygulamalarında tedavilerde kullanılır. Güvercin ile oynanan bir oyun olan *kebüterbaz* adlı bir oyundan bahsedilir. Güvercinleri yakalamak için ağaçlardan bir düzenek kurulur içerisine de tohum koyarlar böylelikle güvercinleri yakalarlar. Güvercin uçurmak için bedre olarak ifade edilen nesnenin ucuna bir bez bağlanır ve bu nesne ile güvercinler uçurulup yuvalarına geri dönmeleri sağlanır. Kebterbazlar birbirlerinin güvercinlerini tutup gökyüzüne salıp yarıştırlar. Farklı farklı güvercin türleri olduğundan bahsedilir. *Sumaúa, bacını, ala úarğa, ala buğüz, pelenk, kök* güvercin şeklindedir.

Uygur Türklerinin geleneksel ve sosyal yaşamında eğlence, müzik ve oyun önemli bir yer tutmaktadır. Onlara göre müzik, ilk insan olan Âdem peygamber ile birlikte yaratılmıştır. Kullanılan çalgı aletlerinin çeşitliği zengin bir müzik kültürünü

oluşturmuştur. Uygur müzik kültürü aynı zamanda farklı toplumların kültürlerinin etkilenmesine de neden olmuştur. Uygur Türkleri, gerek kullandıkları müzik aletleri gerek müziğin icra merkezinde yer alan makam sistemi ve meşrep adı verilen geleneksel sohbet toplantıları yönüyle diğer Türk boylarından ayrılmaktadır. Sosyokültürel hayatla ilgili davranışların, normların, dayanışmanın öğretildiği meşrepler, eğitici ve öğretici işlevleri ile mektep görevi görürken aynı zamanda içerisinde oynanan çeşitli oyunlar, yapılan danslar, müzikler, anlatılan hikâyeler ve komik unsurları ile insanların eğlenip hoşça vakit geçirdikleri bir yapıya da sahiptirler. Eğlence kültürü içinde önemli bir yer tutan oyunlar, insanların eğlenmeleri, hoşça vakit geçirmeleri, boş zamanlarını değerlendirdikleri etkinliklerdir. Uygur Türkleri arasında oyun kültürünün gelişmiş olduğu gözlemlenmiştir. Oyunlar daha çok kamusal alanda halkın bir arada olduğu bağlamalarda oynanmaktadır. Bu durum da ortak paylaşım, birlik beraberlik bilincinin pekişmesiyle birlikte kültürel aktarım ortamı sağlamaktadır.

### **3.11. Halk Mimarisi**

Mimarlık insanlar arasındaki ilişkileri biçimlendiren bir iletişim çeşididir (Glassie, 2005: 232). Halk mimarisi, yaratıcısı olan halkın ihtiyaçlarına göre şekillenen toplumun yaşam tarzını, sosyal ilişkilerini, üretim ve tüketim şekilleri, inanç ve inanışları kısacası geleneksel dünya görüşlerini yansıtan kültürel bir olgu olarak tanımlanmaktadır (Davulcu, 2020: 6). Halk mimarisi, halk bilgeliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nesiller boyunca kolektif bellekte yer alan ve aktarılan bilgi, deneyim ve tecrübeler bütünüdür.

Halk mimarisi ekolojik bir yapıdadır. Endüstrileşme ile ortaya çıkan yapay malzemelerden ziyade ulaşılabilirliği kolay olan doğal kaynaklar temin edilerek mimarî yapılar inşa edilir. Böylelikle doğaya ve iklime uyumlu mimarî yapılanmalar ortaya çıkmaktadır (Davulcu, 2020: 7).

Halk mimarisi ürünlerinin oluşumu ve gelişiminde önemli olan unsurlar arasında ortak bilinç ve alışkanlık, ihtiyaç, inanç ve gelenekler yer almaktadır. Halk mimarisi ihtiyaç ve işlevi ön planda tutarak yapılar inşa etmektedir. Savurganlık, aşırı tüketim gibi



durumlardan uzak çevreye daha duyarlı ve faydacı bir yaklaşımdır. Belli bir standardı olmayıp yapılar ihtiyaç ve imkânlar doğrultusunda inşa edilirler (Davulcu, 2020: 8).

Halk mimarisinde inşa faaliyetlerinde aşırı uzmanlaşmış, işin formal eğitimini almış kişilerden ziyade nesilden nesile, usta-çırak ilişkisi bağlamında aktarılan yerel mimarlık bilgisi ile yetişmiş zanaatkârlar karşımıza çıkar. Genellikle sözlü olarak yaratılıp aktarılan bu bilgi ve deneyimler, yazılı kültüre geçişle birlikte meslek risalelerinde de yerini almıştır. Türk boyları arasında özellikle Uygur Türklerinde risalecilik geleneği oldukça gelişmiş ve yaygın bir yazılı kültür unsurudur.

Halk mimarisinin oluşumunda üç etkenden söz edilmekte ve bu oluşumlar “(i) yöredeki yapı malzemesi ve bu malzemenin kullanımıyla gerçekleşen yapı teknolojisi, (ii) iklim koşulları ve (iii) toplumun sosyal yapısı ve kültürü olarak sıralamaktadır.” (Aydın, 2008: 176) şeklinde ifade edilmektedir.

Çağatayca yazmada Uygur halk mimarisi hakkında mimarî yapıların nasıl inşa edildiği, kullanılan yapı malzemeleri ve mimarî unsurlar ile ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir. Halk mimarisi ile ilgilenen geleneksel ustalar vardır. Bu ustalar Uygur Türklerinde *tamçı* olarak adlandırılır. Kullanılan malzemelerin daha çok ekolojik malzemeler olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında kum, killi toprak, kerpiç, ağaç, saman, taş, çamur gibi malzemeler kullanılmaktadır. Evler inşa edilirken öncelikle *vasa* olarak adlandırılan sııklar yerleştirilir. Vasaların üzerine ise kara çamur, kara çamurun üzerine *kekil* adında başka bir çamur sıvanır. Bazı evlerin keçe ile bazı evlerin ise kök yani mavi, kırmızı, beyaz killi toprakla sıvandıkları anlatılır. Bazı evlerinde ağaçtan yapıldığı görülmektedir. Bu evler için saman, çamur ve su karıştırılarak ağaçlar sıvanır ve bir gece bu şekilde beklenir. Evlerin bütün cephelerine pencere konulur. Doğal boyalar kullanılmaktadır. Evin içine saray, dışına eyvan adı verilir. Eyvan denilen bölümün iki tarafına duvar örülür. Eyvan bölümünde *mimanhane* olarak adlandırdıkları bir misafirhanenin olduğundan bahsedilir.

Uygur mimarisinde İslamiyet ile birlikte bazı mimarî yapıların değiştiği ve yeni mimarî yapıların sosyal hayatın içerisine girdiği gözlemlenmiştir. Bunlar özellikle dinî yapılardır. Uygur Türklerinde bir kişi mescit yaptıracaksa ya miras kalmış bir mülk vardır onunla yaptırır ya da mescit için özel bir arsa satın alır. Mescitler için yazın ve kışın kullanılmak üzere iki bina yapılır. Mescitlerin gider ve eksiklerini karşılamak için de mescit yanına birer vakıf binası yapılmaktadır.

Hamam ve gusülhane gibi yapılar da Uygur mimarisinde karşımıza çıkan yapılardır. Hamamlar kerpiçten yapılır. İki havuzu bulunur. Havuzların *gmbez* olarak adlandırılan kubbeleri vardır. Havuzlar sıcak su ve soğuk su havuzu şeklinde ikiye ayrılır. Havuzların yanında bir gusülhane bulunur. Havuzlarda kazanlar bulunur ve bu kazanların vresi kerpiç ve keçe ile örülüdür. İçerisine su konulan kazanlar ocaklarda ısıtılıp sular kaynatılır insanların sıcak su ihtiyacı bu şekilde karşılır.

Put olarak adlandırılan Müslüman olmayan halkların, putperestlerin bakırdan, demirden, tunç ve taştan yapıma hayvan, insan, hayali figürlerden oluşan putlarından bahsedilir. Puthanelerde ibadetler yapılır. Puthanelerin içinde insan suretinde çok putun olduğu ve ziyet eşyaları konulduğuna dair bilgilere rastlanır. Bayram günlerinde bu putlar için kurbanlar kesilir. Bu kurbanların iç organları alınıp baş kısmı putun yanına konulur. Kurbanla birlikte farklı farklı yemek ve ekmekler de konulur. Putların bazen şehirde gezdirilip putlardan medet ve yardım dilenmektedir. Putperestler için üç bina yapılır. Binalardan biri çocuklar için ayrılmıştır. Burada çocukları eğlendirmek için hokkabazların gelip gösteriler yaptığından bahsedilir. Eyvan olarak adlandırılan binanın dış kısmı olan bahçesinde resim dersleri verilmektedir. Bir binada fakir kadınlar ve onları çocukları için yapılmıştır. Diğer binada ise sadece putlar ve onlarla ilgilenen *bulak* olarak adlandırılan kişi dışında kimse bulunmamaktadır. Bu binada yirmi mum, beş kandil ve şamdanlar vardır. şamdanlara çeşitli yağlar konularak içerisinin sıcak tutulması sağlanmıştır. Puthanelerin aynı zamanda birer vakıflarının olduğundan da bahsedilir. Bu yapılar Uygur Türklerinin kendi kültürleri içerisinde yer almadığı ve bu kişilerin karanlık yolda olduklarından bahsedilir. Bu yapıların komşu kültürlerin etkisi ile Doğu Türkistan coğrafyasına girdiği dşnlmektedir.

Her yerleşim birimi kendi içerisinde bazı sosyokültürel yapılara bürünür. Bu yapıların oluşumunda içinde bulunulan toplumun geleneksel dünya görüşlerinin önemli bir etkisi vardır. Uygur Türklerinin doğaya duydukları saygı, geleneksel değerleri mimarî yapılarında gözlemlenebilmektedir. Dinin de mimarî yapıların şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Geleneksel ekolojik bilgi, Uygur Türklerinin yaşamlarının ve yaşam alanlarının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Uygur halk mimarisi doğayla uyumlu, işlevsel ve sürdürülebilir bir anlayışla karşımıza çıkmaktadır.

### **3.12. Toplumsal İlişkiler**

Toplumları oluşturan ve bireyleri ortak bir paydada buluşturan, bütünleştirici etkiye sahip olan olgular dil ve kültürdür. Dil bir ulusun ulusal bilincin oluşmasında temel yapı taşıdır. Kültür ise bunun destekleyici ve ayrılmaz bir parçasıdır. Toplumların ve toplumların kendi içerisindeki bireylerin anlaşabilmesi şahsi, stratejik, kültürel ilişkiler kurabilmesinde dil ve kültür oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bireyler eylemlerine ve kendileri dışındaki özne ve nesnelere yüklediği anlam ağırları ile yaşamlarını inşa ederler. Aynı zamanda, ilişkiler de öznelere arasında oluşturulan bağlardır ve anlamlandırılan ilişkiler toplumbilimsel bir değer taşır ve bireyler, toplumdaki diğer bireyler ile kurduğu ilişkilerle toplumsal hayatı da kurmuş olur.

Uygur Türkleri içerisinde ortak yaşama bilinci ve dayanışma kültürünün olduğu bağlar oldukça kuvvetlidir. Toplumsal ilişkilerin temelini oluşturan her türlü kültürel faaliyetler Uygur Türkleri arasında geçmişten günümüze değin sürüp gelen sosyal yaşam içerisinde kendini göstermektedir. Gündelik yaşamdaki küçük işlerde dahi birbirleri ile bir dayanışma içerisinde dirler. İyilik-kötülük, dostluk-düşmanlık, savaş-barış gibi kavramlar Uygur Türkleri için önemlidir. Her zaman barışçıl ve kardeşçe yaşamayı benimsemiş hoşgörü sahibi olan Uygur Türkleri, bu davranışlarını sözlü kültür ürünlerinden günlük yaşamdaki pratiklerine kadar birçok şeyde sürdürmüşlerdir.

Vakıflar Uygur sosyal yaşamında çok yaygındır. Bir mescit, okul, mezar yapılacaksa bu vakıflar aracılığı ile yapılmaktadır. Vakıflar dayanışma kültürünü yansıtan başlıca örneklerdendir. Vakıfların başında müftüler bulunur. Müftüler göreve getirilirken

*tevliye* adı verilen bir kişi kamu görevine tayin ederken imzalanan sözleşmeye mühür bastırılır. Sözleşme de şu ifadeler yer alır: “*lÀ yübÁóü velÀ tebdilü velÀ yühibbü velÀ yürhinü*” (satılmaz, değiştirilmez ve hediye verilmez). Bu şartlar göreve getirilen kişiye yazdırılıp ve mühür bastırılır. Bu geleneğin 99 yıldır devam ettiği ifade edilir.

Hane içinde daha çok ev işleri uğraşan Uygur kadınların maddi kazanç elde etmek için nesilden nesile aktarılan geleneksel bilgiden yararlanarak birtakım el emeği işlerle geçim sağladıkları görülmektedir. Bu da Uygur kadınlarının sosyoekonomik yaşamda rol aldıklarını ve hane içi ekonomisine destek olduklarının göstergesidir. Bu işler arasında ekmek ve yemek yapımı, geleneksel giyimlerden olan doppa, çapan, gömlek dikimi, *çarh* adını verdikleri tezgâhlarda ip eğirip sattıklarından ve bunların dışında çiftçilikle de uğraştıklarından bahsedilir.

Toplumsal ilişkiler bağlamında dostluk, düşmanlık, barış ve savaş gibi kavramlarla ilgili bazı bilgilere de yer verilmiştir. Dostluk Uygur Türklerinde büyük bir öneme sahiptir. Dostluğu kuran, dostluğu hamuru olarak nitelenen muhabbetir. Muhabbet olmayan dostluğun netice vermeyeceği, Tanrıya yapılan kulluk ve ibadetlerde de muhabbetin faydalı olduğundan bahsedilir. Eğer ki dostlar birbiri ile muhabbet etmez ise bu dostluk faydasızdır. Düşmanlığın temelinde ise haset olduğu belirtilmiştir. Yusuf peygamberin kıssasından bahsedilir ve Yakup peygamberin diğer evlatlarının Yusuf peygambere yaptıklarının temelinde de hasetin olduğu bilgilerine yer verilmiştir. Barışmak için karşılıklı rızanın olması şarttır. Barışmak içinden bunu gönülden istemek gerekir çünkü mecburen olduğu zaman bu gerçek bir barışmak olarak görülmez. İki kişi barıştırılacağı zaman dostlardan birisi kazan kaynatıp ziyafet verir ve birbirlerine *çay tamaku* olarak adlandırılan yemekten ikram edip barışırlar. Bazı kişilerde bayramlarda görüşüp barışmaktadır. Bazılarını da çocuklar barıştırır. “Düşmenlik öorlıú yaraşmağlıú fÀéideliú nemersedür.” (Düşmanlık değersiz, barışmak faydalı şeydir.) şeklinde bir söze de yer verilmektedir.

Düşmanlık ve savaş ile ilgili sözlü edebiyat ürünleri halk arasında yaygın olarak anlatılmaktadır. Savaş ile ilgili bir anlatı tespit edilmiştir. Anlatı kısaca şöyledir:

*İki padişah birbiriyle kibirleri ve mağrurlukları yüzünden savaşır. Öncesinde elçileri ile birbirlerine haberler gönderirler. Bir padişah diğer padişahın topraklarında gözü vardır. Bunun üzerine diğer padişah da canımı veririm toprağımı, padişahlığımı vermem diyerek savaş başlatır. Birbirlerinin şehirlerine askerlerini gönderirler. Şehirler yağma edilir, hazinelere el konulur. Savaşta silah, top, kılıç, hançer, balta kullanılır. Her iki tarafta birbirine mağlup olmayınca iki taraftan iri yarı iki asker pehlivan güreşi tutarlar galip gelen taraf hücum eder karşı tarafı esir alıp ganimetlerini alır şehri ele geçirirler.*

Savaşan ülkeler Moğolistan ve Hindistan'dır. Hindistan askerlerinin lakapları *Nil-i cezal* olarak ifade edilmiştir. Hindistan padişahı esir alınan Moğolistan sipahilerine ve atlarına günün her vakti yemek vereceğini söylese de bu vaadini gerçekleştirilmemektedir.

Yolculuk etmek için paradan başka insana kıyafet, at, taka, mih lazımdır. Yolculukla ilgili şöyle bir hikâye anlatılır:

*Günlerden bir gün bir zâhid, bir ağaççı, bir kuyumcu, bir terzi olmak üzere dört kişi yolculuğa çıkarlar uzunca bir yol yürüdüktan sonra bir çöle varırlar. Uykusuzluktan ağırlaşan gözlerine dayanamazlar. Gecede vahşi hayvanlardan korkup uyuyamazlar. Aralarında nöbetleşerek uyurlar. Ağaççı nöbet tutarken ayakta cansız bir şekilde duran on dört yaşında bir kız görür suretinden korkup öylece ayakta kalakalan ağaççı terzi arkadaşını uyandırıp acayip bir gömlek ve çapan diktirir, kuyumcudan iki tane yakut ve bir parça da altın alıp kızın koluna ve dişine takar en son zahidi uyandırırılar zâhid diz büküp tanrıya şu şekilde dua eder: “Ey kerem sahibi tanrım arkadaşlarım, yoldaşlarım her biri bir hünerini sergiledi benim tek hünerim senin ulu merhametini ve hoşnutluğunu kazanmak ve sana itaat etmektir. Bu miskin hizmetkârına bir hüner ver bu kıza da bir can ver” duaları hak katında kabul olur tekrar canlanan kız zahitle hoş sohbet edip onlara yoldaş olmak istediğini söyler. Daha sonrasında kızın eli yüzü düzelince bu dört kişi kızın güzelliği karşısında birbiri ile laf dalaşına girerler. Her biri yaptığı iyiliği söyleyerek kızın üzerinde hak talep ederler zâhid birden sesini yükseltip “ey ahmaklar ben dua etmesem bu kız canlanmayacaktı Tanrı kime uygun görürse o alır” der. Sonra atlı bir boyacı gelerek “bu benim bir deneyimdi sizi*

*denedim, size bir zorluk verdim bu yol bir hizmete varır” deyip hepsi birlikte padişahın huzuruna varırlar. Padişah kızını görünce mutlu olur. Gelen bu dört kişiye hem bağıştta bulunur hem de üzüm ikram eder. Padişahın bir ağacı vardır. Padişah ağaca bunların kim olduğunu sorar. Ağaç, “Zahidin yaptıklarının bir mucize olduğunun tıpkı Musa peygamberin mucizeleri gibi deyip diğerlerinin yaptıkları iyiliğin altında menfaat olduğunu kızın üzerindeki nesnelere yanacağını söyler ve dediği gibi de olur adamların kızı giydirdikleri bütün eşyalarla birlikte sadece zâhid hariç diğer adamlar da yanarlar. Zahid dua ettiği için o yanmaz padişahın hizmetine girer.*

Her toplumun kendine özgü sosyal bir mizacı vardır. Uygur Türkleri hem kendi içerisinde hem de etkileşimde buldukları çevresindeki komşu halklarla kardeşçe yaşamışlardır. Geleneksel dünya görüşleri hoşgörü üzerine şekillenmiştir. Toplu yaşama ve hareket etme bilinci de dayanışma kültürü de beraberinde gelişmiştir. Bu sebeple dostluğa, muhabbete çok önem vermişlerdir. Bunu sözlü kültür ürünlerine de yansıtmışlardır. Sözlü kültür ürünleri olan hikâyeler toplumların boy aynası gibidir. Anlatıldıkları toplumun bireylerinin davranış modellerine, toplumsal rollere, sosyal yapılara ve sosyal ilişkilere dair bilgiler veren artistik iletişim unsurlarıdır. Yukarıdaki anlatı da eğitime ve ders verme işlevinin ön plana çıktığı görülmektedir. Menfaat ilişkilerinin insana her zaman zarar verdiği, yapılan bir iyilikten karşılık beklemenin uygunsuz olduğu şeklinde kültürel dersler verilmektedir. Sözlü kültür ürünleri ile toplumlar geçmişle şimdi arasında bir köprü kürara geçmişin deneyimleri, bilgi birikimi ile şimdiyi inşa ederler. Sözlü kültür ürünleri, sosyal yapı ve ilişkilerin sürekliliğini ve yeniden üretimini sağlayan sosyal mekanizmalardır.

### **3.13. Şehir, Ticaret ve Yaşam**

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk topluluklarının oluşturduğu şehirler, *hakan/orduğ* geleneği ve Şamanizm’deki kozmik inanışlar bağlamında karşımıza çıkan *axis mundi* (demir kazık) adı verilen dünyanın merkezinde bulunduğu inanılan dağı veya direği sembolize eden tepeler üzerine kurulmuş olan Hakan sarayının yahut ordugâhın merkezde yer aldığı bir şehir örgütlenmesinin olduğu söylenebilmektedir (Ögel, 2010: 177).

Orta Asya Türk toplumsal örgütlenme biçimi konargöçer yaşam geleneğine sahip Türklerin, yerleşik düzene geçiş sürecinde şehirlerde boy farklılıklarına göre gruplar halinde yerleştiğine ilişkin bilgiler, Türklerdeki aile ve akrabalık bağlarının Türk yerleşim kültürü ve mekân kurgusu üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. İlk Türk şehirleri Uygur kağanı, *Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan* tarafından Selenge-Orhun vadilerinde kurulan şehir anlamına gelen *Ordu-balık, Togu-balık, Bay-balık* bazı şehir adlarıdır (Özcan, 2005: 259).

Uygur dönemindeki Türk şehirleri veya tarımsal üretim merkezleri niteliğindeki kırsal kesimlerde, yerleşimlerin ortasında yaşam yerinin merkezini ifade etmek için belli zamanlarda kurbanlar adandığına ilişkin bilgiler vardır (Ögel, 2010: 177). Uygur dönemine ait seyahatnamelerde suni bir tepe üzerinde konuşlandırılmış *orduğ* adı verilen hakan sarayı merkez olmak üzere geliştiği anlaşılan kentin kırsal yerleşmelerden oluşan geniş bir tarımsal bölgeye sahip olduğuna ilişkin bilgiler, Uygur döneminde yerleşik yaşam kültürünün gelişmişliğini göstermesi bakımından önemlidir (Özcan, 2005: 259).

Uygur Türkleri, diğer Türk boylarından farklı bir yaşam tarzı olan yerleşik yaşam tarzını benimsemiş ilk Türk boyudur. Bu yaşam tarzına geçişte dinî ve mevsimsel faktörler etkili olmuştur. Yerleşik düzenle birlikte şehirleşmenin başladığı görülmektedir.

Eski dönem Uygur şehirleri iç kale, iç şehir ve dış mahallelerden oluşmaktadır. Şehir planları kare, dikdörtgen veya sekizgen olarak tasarlanmıştır. Dört veya beş kapı konulur. Surların şehri koruyabilmesi çok sayıdaki burç ile desteklenmesi sağlanmıştır. Sur duvarlarından başka hendekler de açılarak şehirler daha güvenli bir hale getirilmiştir. Her sur duvarının orta noktasında şehre giriş için birer kapı inşa edilip şehirler birbirini kesen caddelerde dörde bölünmüştür. Şehir içinde tüccarlar için özel dükkânlar, hamamlar, bayram yerleri, pazar yerleri, hanlar bulunur İslamiyet

sonrası dönemde ise mekânsal yansımalar daha çok din kurumu üzerinde kendini göstermiştir. Cami, namazgâh, külliye, medrese, mescit ve türbe gibi İslami unsurlar Türk mekân kurgusunun değişip dönüşmesindeki etkili ve yetkin unsurlar olmuştur.

Köy, kent olarak adlandırılmıştır. Köyler yer altı suları bakımından zengin kaynaklara sahip olduklarından köylerin etrafı ağaçlarla kaplı olup aynı zamanda büyük küçüklü bağlar, bahçeler vardır. Köylerde evler birbirlerine daha yakın şekilde inşa edilir. Köylerde daha çok tarım ve hayvancılık ile uğraşılır.

### **3.13.1. Ticaret**

Eski dönemlerde insan toplulukları ihtiyaçları karşılamak için bazı yollara başvurmuşlardır. İlkel dönemlerde bu daha çok avcılık ve toplayıcılık şeklinde olmuştur. Paranın olmadığı avcı toplayıcı topluluklarda takas usulüne dayalı bir ekonomik sistem vardı. Elbette ki takas usulü, insanların ilksel dönemlerinde kullandıkları bir yöntem değildi. Ticaret ağlarının gelişip yaygınlaştığı dönemlerde de hala bu yöntemin kullanıldığı bilinmektedir (Harari, 2018: 180).

Tarihin en eski dönemlerinden beri insanlar ve ülkeler arasındaki ilişkilerin temelini ticaret oluşturmuştur. Ticaretin gelişimi ile yeni ticaret ağları oluşmuştur. Ticaret ağları hem iletişim hem kültürel birçok paylaşımı da beraberinde getirmiştir. En eski ticaret ağlarından birisi olan devletlerin toplumların ekonomik ve kültürel ilişkilerinde önemli rol oynayan İpek Yolu karşımıza çıkmaktadır. İpek Yolu; doğudan batıya, kuzeyden güneye farklı coğrafya ve kültürlerden insanları bir araya getirmiştir.

İpek Yolu, Doğu ve Batı Türkistan'dan başlayıp Afganistan, İran ve Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya uzanan dünyanın en uzun ve en eski ticaret yoludur. 18. yüzyılın ortalarına kadar doğu ve batı toplumlarının ekonomik ve kültür hayatını zenginleştirmekle birlikte Doğu Asya'nın ipek, dokuma ve kıymetli madenleri ile Hindistan'ın baharatları bu yol üzerinde kurulmuş olan medeniyetler ile karşılıklı ticaret sayesinde zenginleşmişlerdir. Aynı zamanda İpek Yolu güzergâhları üzerinde



kurulan kervansaraylar ile doğu ve batı toplumlarının etkileşimini sağlayıp birer kültür ve ticaret merkezi haline gelmiştir (Cinkara, 2019: 331).

Tarihin eski dönemlerinden itibaren tarımın hep ön planda olduğu ve tarıma bağlı çeşitli sanat ve iş kollarının geliştiği Uygur Türklerinde İpek Yolu oldukça büyük öneme sahiptir. İpek Yolu sayesinde Doğu Türkistan'ın şehirleri birer ticaret merkezine dönüşmüş ve bu şehirler bu özelliğini uzun yıllar devam ettirmiştir. Ayrıca farklı kültür ve dinlerin buluştuğu bir nokta olduğu için ticaret bu bölgede hep canlı kalmıştır. Doğu Türkistan birçok sanat dalında, bilimde bölgedeki çoğu uygarlıktan daha üstün olduğu gibi yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle ticaretin çok yönlü işlediği önemli bir bölge olmuştur. Bu bölgeden Doğu Türkistan çıkarıldığında İpek Yolu'nun varlığından söz edilemez olurdu (Cinkara, 2019: 334).

Türk boyları arasında diğer birçok alanda olduğu gibi ekonomi ve ticaret alanında da ileri seviyede olan Uygur Türkleri olmuştur. Uygur Türklerinde üç farklı ticaret şeklinden söz edilmektedir. Bunlardan ilki aracının vekil olduğu ticaret şeklidir. Bu tip ticaret şekli ile uğraşan insanların alıp satacak malları yoktur. Dellal adını verdikleri vekiller alıcı ve satıcı arasında mal satmaya yetkili görülmektedir. Diğer bir vekil ticaret şekli ise kırsal hayatta gerekli olan malları parayla satmadan önce yerli halk ile özel memulleri takas yapmaya dayanan ticaret şeklidir. Bu tip vekililer çoğu zaman ufak malları araba veya küçük tezgâhlar ile köy köy, kasaba kasaba gezerek vekâleten mal takası yapmaktadır (Rahman, 1996: 41).

İkinci ticaret şekli ise seyyar ticaret şeklidir. Burada da dolaşarak mal takas yapma şekli karşımıza çıkmaktadır. Bu tip ticaret bölgede olmayan malları temin ederek ticaret yapma şeklidir. Hem iç hem dış ticareti içermektedir. Doğu Türkistan'da eski dönemlerden beri bu tip ticaret şekli yürütülmektedir. İpek Yolu ve Brunza Yolu, Doğu Türkistan'ın ünlü mallarını Çin, Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkelerine ulaşmasını sağlamıştır. Uygur Türkleri bu ticaret şekli ile birçok ülkede üne sahip olmuştur (Rahman, 1996: 41).

Üçüncü ticaret şekli ise sabit ticaret şeklidir. Bu, şehir pazarlarındaki mal alım satım şeklinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu ticaret şekli ile birlikte pek çok yeni şehirler ve farklı farklı ticaret adetleri ortaya çıkmıştır (Rahman, 1996: 42).

Uygurlarda ekonominin kaynağı ticaret kültürüdür. Uygur Türk pazarları çok çeşitli ve çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Hem Doğu Türkistandaki şehirler hem de çevre şehirlerden gelen tüccarlar bu pazarlara gelerek hem kendi ürünlerini satarlar hem de yeni ürünler satın alırlar. İncelediğimiz Çağatayca yazmada, pazarlarda altından gümüşe, bambudan türlü bitkilere (zencefil, karanfil, zerdeçal vs.) her türlü çay çeşitlerinden geleneksel yemeklere ve geleneksel giyimlere kadar birçok şeyin satıldığı aktarılmaktadır. Yaz günleri için doppa, kış günleri için ise cevye tumak satıldığı belirtilir. Üzümün bol yetiştiği bu coğrafyada pazarlarda her çeşit üzüm satılır. Aynı şekilde bölgede yetiştirilen diğer meyveler ve tahıl ürünleri de satılır. Kur'an-ı Kerim ve Hindistan *Taşkna* basmahanesinden çıkan basma kitaplar da satılmaktadır. Bazı kişilerin de at ve eşek arabaları ile gelip pazar yerinde özellikle yaz günlerinde soğuk meyve suları sattıkları anlatılır.

Ticaretin geliştiği Doğu Türkistan coğrafyasında pazar anlayışı ortaya çıkmıştır. Serbest ticaret pazarlarının kurulması, kültürler arası ilişkileri geliştirmiştir. Tarım ürünleri, hayvansal ürünler, canlı hayvanlar, kıyafetler, süs eşyaları, yemekler ve içecekler gibi birçok şeyin alım satımı yapılmaktadır. Elde edilen bilgilerden de hareketle Uygur Türkleri ticarete de oldukça aktif rol almıştır. Kendilerine özgü ticaret anlayışı geliştirmişlerdir. Uygur Türklerinin durağan bir toplum olmamaları, kendi içerisinde ve çevresindeki diğer kültürler ile sürekli etkileşim içerisinde olmaları ekonomilerine bir dinamizm kazandırmıştır.

### **3.14. Halk Hukuku**

Toplumsal yapı sosyal ilişkiler ağı diyebileceğimiz bir kültürel yapıya, bir de dış görünüşü oluşturan fiziki yapıya sahiptir. Sosyal ilişkiler, statüler, roller, sosyal değerler, normlar, kültürel yapıyı inşa eder. Değerler insanların iyiyi-kötüyü, doğruyu-yanlış, güzeli-çirkini tanımlamak için oluşturulmuş kolektif standartlamalardır. Diğer

bir deyişle hangi davranışın toplum tarafından onaylandığı ve kabul gördüğü yani her şey topluma göre; toplum tarafından anlayışı vardır. Normlar, toplumsal yapıyı sağlayan onu sistematize eden zorunlu yaptırımı olan kurallar sistemidir. Normlar bireylerin toplumsallaşma süreci içerisinde öğrenilir ve alışkanlık halini alırlar. Birey, toplumsal yapının devamlılığını sağlamak ve kurulu düzeni ayakta tutmak için bu ağlara tutunur.

*Toplumsal yapı* kavramı toplumbilimlerine temel olmakla birlikte örtülü bir kavramdır (Connell, 2017: 144). Kavramın kullanıcıları arasında ünlü antropolog, halkbilimci *Claude Lévi Strauss* karşımıza çıkar. Strauss, totemciliği ilkel topluluklar arasında karşılık ve bütünleyicilik bağıntılarını, doğa unsurlarıyla benzeştirerek anlamlandırdıkları bir işlev olarak görür (Strauss, 2013: 36). Karmaşıklığı anlamlandırarak aslında bir düzeni, yapıyı oluştururlar. Homo Sapiens'in diğer canlılardan ayrılan yönü tam da bu noktada ortaya çıkıyor: bulunduğu *faunada* ortak bir faaliyette hep birlikte düzenli örüntüler ortaya çıkarabiliyor olmasında (ticaret ağları, törensel kutlamalar, iktidar kurumları vs.) bu örüntüler aileden başlayarak toplumun diğer gruplarını da bir arada tutan bir yapıdır (Harari, 2015: 50). Kaostan kozmosa geçiş bir bütünsellikle sağlanmış olur. Kısacası burada ilkelliğin amaçladığı şey karmaşıklığı, soyut ve güç bağıntıları; birer forma dönüştürerek onları somut, algılanabilir kılmak istemesidir. Yapı, veri olarak gözlemlenebilen bir şey değildir. Bu ancak ilkelerin de yapmış olduğu anlamlandırma ile oluşturulmuş ağlardır yahut kurgulardır.

Strauss'a göre toplum çeşitli düzeylerde bir yapılar bütünü içerir (Lévi-Strauss, 2013: 35-43). Bu bireyleri çeşitli düzeylerde düzenleyip öbekleştirerek örgütlenmesini yani kültürlenmesini sağlar. (aile, hukuk, ekonomi, eğitim, din vb. gibi düzeyler) bu düzen sağlayıcı yapılar da kendi içerisinde senkronik etkileri ile aralarındaki bağları ortaya koyar.

Bireyler sosyal varlıklar olmaları nedeniyle çevrelerindeki diğer bireyler ile çeşitli ilişkiler kurmaktadır. Kurulan bu ilişkiler neticesinde iletişim ağ ve örüntüleri

oluşturmaktadır. Gelenekler, örf ve adetler gibi sözlü kural ve kısıtlamalar geleneksel toplumlarda düzen sağlayıcı yapılardır. Her insan bulunduğu toplumsal yapı içerisinde bir birey olarak kabul edilir. Sosyal bir varlık olarak nitelendirilen bireyler, toplumsal düzlemde varlıklarını sürdürebilmek için diğer bireyler ile ortak bir yaşam sürdürürler.

İnsanlar bir araya gelip sosyalleşerek çeşitli gruplar oluştur. Grupların belirli bir düzen içinde bir arada kalması için birtakım kurallara ihtiyacı vardır. Bu kurallar da her toplumun kendi kültürel kodları ile oluşur ve sözlü hukuk kuralları ile denetlenir (Oğuz, 2007: 450).

Toplumların ilksel dönemlerinde yasa ve töre gibi kavramlar etrafında toplumsal kuralların oluştuğu görülmektedir. İlkel toplumlarda belirsiz fikir çağrışımlarıyla, özdevinim ile açıklanan çok sayıda yasaklama ve kural vardır. Bunlar günümüz modern dünyasındaki kural ve yasaklamalara göre saçma ve alakasız gibi görülse de o zamanki toplumlar için bağlayıcı, toplumsal düzeni sağlayıcı ve kargaşayı önleyicidir. Toplumun refahını ve düzenini sağlama işlevini yerine getiren bu kurallar toplumun birbirinden kopmasını engeller ve varlığını sürdürebilmesini sağlar. Toplum bir organizasyon olarak nitelenir ve bir düzenlemeyi, unsurların birbirine boyun eğmesini gerektiren bir yapı olarak ifade edilir (Bergson, 2013: 21-25).

İnsan doğada var olduğu andan itibaren bireylerin arasında bazı normlar da var olmuştur. Normlar, insanların günlük yaşamları içerisinde neyi nerede nasıl konuşacağından nasıl giyileceğine, nasıl oturup kalkılacağından ikili sosyal ilişkilere kadar birçok konu normlara göre şekillenmiştir. Normlar, belirli yaptırım ve ödüllerle güvence altına alınmıştır. Normlar zamanla gelişerek *halk hukukunu* oluşturmuştur (Dursun, 2016: 55).

“Halk hukuku, toplumların gelenek, görenek ve alışkanlıklarından beslenen, kalıp tutum ve davranışlarla şekillenerek günümüze taşınan, toplumdaki işlevsellikleriyle dinamizmini kaybetmeyen, süreklilik göstererek toplum tarafından bir sonraki nesile

aktarılan, toplumun temeli olan ailede baba otoritesinden başlayarak bir otoritesinden başlayarak bir otorite tarafından onaylanan ve desteklenen töre/örf ve adet/sözlü hukuk kuralları” şeklinde tanımlanmaktadır (Dursun, 2016: 56).

Türklerin İslam dininin dairesine girmeleriyle birlikte hukuk sistemlerinde de bazı değişimler yaşanmıştır. Müslümanların nasıl yaşaması gerektiği konusunda dinî bir hukuk sistemi olan şeriat sistemi Türklerde de kullanılmıştır. Türkler bir anda Müslüman olmamıştır, bir geçiş süreci ile beraber olmuştur. Eski Türkler sosyal ve hukukî kurallarına *töre adını* vermişlerdir (Ziya Gökalp, 1977: 17). Uygur döneminde *kanun* anlamında kullanılmıştır (Hassan, 2000: 114). Uygur döneminde kaleme alınıp yazılan ve Türk kültür tarihinin kanonlarından sayılabilecek olan, devlet yönetimi ve hukuk tarihi ile ilgili önemli bilgileri veren *Kutadgu Bilig*'de töre, 1. *könilik (adalet)*, 2. *Uzluk (iyilik)*, 3. *Tüzlük (eşitlik)*, 4. *Kişilik (İnsanlık)* gibi şartlara bağlanmıştır (Yusuf Has Hacip, 1998: 68-71).

Vasiyet, bir kişinin ölümünden sonra geçerliliği olup tek taraflı irade beyanına dayalı olan şekilde tanımlanır. Vasiyetnameler, belirli bir üslupla oluşturulmuş, miras hukuku ile ilgili bilgiler içeren yazılı belgelerdir. Eski Türklere ait bilgiler, vasiyetnamelerin az olmasından dolayı kısıtlıdır. Turfan Uygurlarına ait Türk sosyal ve ekonomik tarihinin kaynağı olarak nitelendirilen vasiyetnameler, eski Türklerin miras hukuku ile ilgili bilgiler içermektedir. Bu bilgilere göre bir baba çocuklarına bıraktığı malların eşit bölüşülmesini ve ortak kullanılması gereken yerlerden de eşit bir şekilde yararlanabilmesini vasiyet etmiştir (Özyetgin, 2005: 109-110).

Uygur Türklerinde miras bırakılan kişiye *varis*, miras bırakan kişiye de *mürüs* denilir. Mirasla ilgili uygulamalar Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere göre düzenlenmiştir. Örneğin bir erkeğin iki eşi olsa eşlerden birinin çocuğu olmasa ona mirasın sekizde birini verir; diğer çocuğu olan eşine ise dörtte birini verir. Eğer bir kişi çocuklarından birine miras bırakıp diğer çocuğuna bırakmaz ise bu durum şeriata göre haram, sosyal hukukta ise hâkim bu kişiyi adaletsizlik yapmakla suçlar. Aynı zamanda bu kişiler toplum tarafından da ayıplanır.

Adam öldürme ile ilgili cezalar arasında şeriat hükmüne göre katilin darağacına asılarak idamı yer alır. Suçlu kişilerin bazılarının hançer ile boğazı kesilirken bazıları da dara asılıp başları kılıçla kesilmektedir. Boğazlanarak öldürülenler de vardır. Ceza işlemlerini yerine getiren kişiye cellat adı verilir.

Uygur Türklerinde *kanun kitabı*, *zekun kitabı*, *payin kitabı*, *şeriat kitabı* gibi hukukla ilgili kitapların olup hükümlerin bu kitaplara göre verildiğinden bahsedilir. Beyler, hakanlar arasında rüşvet gibi suçlar işlendiğinde para cezası verilir. Bir kişi yaralanırsa örneğin kulağı kesilirse bunun cezası kısas olup adam yaralayan kişinin ayağı, kolu veya gözü kesilir. Türlü günahlar işleyen insanların iki koluna kelepçe, bazılarının boynuna ve koluna *takak temür* adını verdikleri sürgülü demirden kelepçe vari bir nesne veya zincir takılır. Bazı insanları da eşeğe bindirip yüzlerini karaya boyayıp şehirde gezdirirler. Hakanlardan günah işlemiş olan kişileri de uzak şehirlere sürerler.

Suç ve cezalar sosyal ilişkiler sonucu ortaya çıkmıştır. Toplumdaki aksaklıkların giderilmesi yine toplum tarafından sağlanmıştır. Sözlü hukuk kuralları toplumda caydırıcı güce sahip olmakla birlikte yaptırımını da olan sosyal bir güce sahiptir. Türlü haksızlıklara, ahlaksızlıklara her türlü suça karşı bir cezası, karşılığı olan halk hukuku toplumsal hayatın düzenlenmesi noktasında hayati bir öneme sahiptir. Uygur Türklerinin sosyal yaşamındaki adaletsizliklere, işlenen suçlara karşı genellikle şeriatın hükümlerinden yararlanılmıştır. Bu bağlamda halk hukuku ile ilgili hükümler dinî kaynakları merkeze ele alınarak verilmektedir. Uygur Türklerinde önemli bir olgu olan din, hayatın hemen hemen her alanında kendini açık bir şekilde gösterir.

### **13.15. Doğa ve Evren İle İlgili Bilgiler**

İnsan, yeryüzünde var olduğu andan itibaren doğa ile etkileşim içinde olan bir kültür oluşturmuştur. Bu kültür, kimi zaman doğayla girilen egemenlik mücadelesinin bir şekli biçiminde görülürken kimi zaman da bir bütün oluşturduğu görülmektedir. Bu bağlamda insan doğa karşısında hem edilgen hem de etken bir konumda olmuştur. Toplumsal düzenin yapısal yönü kültürle inşa edilmiştir. İnsan ve doğa ilişkisi çoklu anlamlara sahip bir nosyonu da gerekli kılmıştır. İnsan ve doğa arasında bir ilişkinin

olduğunu düşünen geleneksel bilinç, bu düşünceyi içerisinde yer aldığı dünyayı tanıma, anlama, anlamlandırma ve benimseme açısından sorduğu sorularına cevap, fizyolojik ihtiyaçlarını karşılama konusunda ele almıştır. Geleneksel bilinç doğa ve insanı kendi içerisinde tutarlı bir özdeşlik üzerine inşa etmektedir. Bu özdeşlik doğa ve insan arasındaki uyumu esas alan geleneksel kültürlerin oluşumunda önemli bir yere sahiptir (Yolcu ve Aça, 2019: 862).

İnsanın kültürel birikimi doğa ile olan ilişkilerinde belirleyici bir unsur olmuştur. İnsanın doğaya karşı olan bakışı, yaklaşımı ve konumu hakkında içerisinde bulunduğu kültürel bağlamın incelenmesi gerekmektedir. İnanç ve inanışlar, üretim-tüketim, geleneksel bilgi, ekoloji gibi konular bu bağlamda önemli unsurlardır.

Türk toplumu doğa ile sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu ilişkilerin ilksel dönemini mitolojik ve şamanist dönem olarak karşımıza çıkar. Bu dönemin anlayışı doğrudan doğa üzerine kuruludur. İnsan tamamen doğaya aittir ve doğadaki herhangi bir unsurdan farkı yoktur (Yolcu, 2017: 158). İnsan ve doğa arasındaki düşüncenin temeli, doğada bulunan nesnelere ilişkilendirilir. Bu nesnelere, geleneksel dünya görüşünün ve kolektif bilincin çekirdeğini oluşturmaktadır. Dünya görüşü, evrenin unsurları sayılan doğa ve insanın ilişkilerinin sonucunda evrenin manevi algılanışı olarak ifade edilmektedir (Lvova vd., 2013: 12-13).

Geleneksel dünya görüşü bütün olgularıyla kendi içinde tek başına bir hayat kaynağı, doğadır. Yaşamını sürdürme çabasında olan toplum, doğanın sınırsız üreme potansiyeline başvurmakta ve hayatını garanti altına almak istemektedir (Lvova vd., 2013: 37). Bu bağlamda doğayla bütünleşik bir yaşam sürdüren insanlara en çok yardımcı olan, onları koruyup kollayan ve yurt olan ormanlardır. Ormanların yurt olarak görülmesi etraftan gelebilecek olan tehlikelere karşı insanın konuşlandığı alanı örten koruyan, ağaçlarda bulunan meyveler ve içerisinde av hayvanlarının yaşaması gibi pek çok unsur, ormanların insan için bir yaşam alanı olmasını sağlamıştır. Bu ilksel mekân, insanın manevi, kültürel hayatının şekillenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir (Frazer, 2004: 61). Çeşitli ağaçlar, hayvanlar, bitkiler, doğa olayları vs.

insanın zihninde türlü hikâyelerle şekillenmiş ve ilksel dönem insanı için bu nesnelere anlamlı bütünleri oluşturmuş.

Türkler her zaman doğa ile iç içe yaşadıkları için doğaya, korku ile karışık derin bir saygı duymuşlardır. Doğada yer alan her unsur, onlar için hem doğal bir gerçeklik unsuru iken aynı zamanda hayali bir gerçekliğin unsuru olmuştur. Çevre, çeşitli anlam ağları örülerek anlamlandırılan nesnelere dünyasıdır. Soy sops veren ağaçtan besleyip koruyan hayvan ana-ataya, tanrı mekânı olarak nitelendirilen dağlardan şifanın, yeniden doğuşun sembolü sulara kadar birçok nesne, insan zihninde kültürel bir zemine oturtulmuştur.

Doğa ve unsurları insanların inançlarında, sosyokültürel, sosyoekonomik yaşamlarında ve geleneksel bilincin şekillenmesinde arketipsel formlar inşa etmeyi başarmıştır. Geleneksel toplumlar çevre ile iç içe ve uyumlu bir yaşam sürdürürler. Tarım, hayvancılık, avcılık, bahçecilik ve ormancılık gibi türlü faaliyetlerde bulunurken folklor, din ve inançlardan etkilenmişlerdir.

Geleneksel ekolojik bilgi, insanın çevre ile olan ilişkisiyle bağlantılı, nesilden nesile aktarılan kümülatif bilgi, inanç, değerler ve uygulamalar olarak tanımlanmaktadır. GEB gerek bölgesel olsun gerek ulusal boyutta topluluk üyelerine aidiyet ve anlamlar yüklemektedir. Temel fizyolojik ihtiyaçların karşılanması, meteorolojik olayların yorumlanması, tarım ve hayvancılık, avcılık ile ilgili tecrübeye dayalı pratik karar ve stratejiler oluşturur. Geleneksel ekolojik bilgi geleneklerde, inançlarda, tören ve ritlerde örtülü bir şekilde yer alır ve keşfedilmeyi bekler. Folklorun önemli parçalarından olan inanç ve inanışlar ekolojik dünya görüşüne dair tutum ve davranışlar bütünü olarak okunabilmektedir (Yolcu ve Aça, 2019: 863-866).

Geçmişten günümüze kadar kolektif bir yaşam süren Uygur Türkleri, doğayla uyumlu ve çevre etigi bilinci ile yaşamış bir Türk boyudur. Kültürel bilgi birikimi ve uygulamaları incelediğinde atalardan kalan bilgi ve tecrübeyle şimdikiyi inşa eden



sürdürebilir bir yaşam sürdükleri görülmektedir. Giyim kuşamdan beslenme alışkanlıklarına, ekonomi modellerinden mimarî yapılara, hayvancılıktan avcılığa, doğa olaylarından halk takvimine bakımına kadar birçok konuda kendi içlerinde folklorik bir bilgi birikimi oluşturmuşlardır. Yazmada konu ile ilgili verileri incelediğimizde kayda değer bilgilere ulaşılmıştır.

Güneş, Uygur Türklerinde bereketin sembolüdür. İnsanlar, bitkiler, ağaçlar ve hayvanlar için bereket sağlayıcıdır. Özellikle tarım ve doğal kaynak suları için güneş hayati öneme sahiptir. Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan buzullar, bu coğrafya için büyük su kaynaklarıdır. Eğer güneş olursa bu buzulların bazı kısımlarının eriyip hem içme suyu olarak hem de tarım için kullanıldığından bahsedilir. Güneş, tanrının insanlar için verdiği en ulu nimet olarak nitelendirilir. Kış gününde çıkan güneşin faydalı olduğu ve kışın zahmet çeken halkın biraz olsun rahatladığından bahsedilir.

Türklerin evren ve doğa tasarımında yıldızlar önemli unsurlardır. Uygur Türklerinde yıldızlarla ilgili çeşitli bilgiler tespit edilmiştir. *İlmi tencim* olarak adlandırılan astroloji bilimi ile ilgilendikleri görülür. Bu bilim ile ilgilenen kişilere *müneccim* adı verilir. Yıldızlar sabit ve seyyar (hareketli) olarak ikiye ayrılır. Sabit yıldızlar, yürümeyen; seyyar yıldızlar ise hareket edip yürüyen olarak nitelendirilir. Birçok yıldızdan bahsedilir ve bunlardan biri kutup yıldızıdır. Diğer yıldızlar kutup yıldızının etrafında hareket halindedir. Farsçada *pervin*, Türkçede *ok yıldız* olarak adlandırılır. *Çolfan/çolpan yıldızı* doğudan tan ağarırken çıkar. *Nurluk yıldız* olarak adlandırılan başka bir yıldız vardır. Bu yıldız tan vaktinden önce çıkar. Farsçada *karvan küşt* olarak adlandırıldığından bahsedilir. Çok meşhur yıldızlardan biri de *Hüger yıldızı*dır. Bu yıldız ise küme halinde olup hareketli bir yıldızdır. Sıcak ve soğuk havalarla alakalıdır. Çiftçiler bu yıldıza göre tarımsal faaliyetlerini düzenler. Terazi yıldızı geceden tan vaktine geçerken çıkar. Ramazanda geceleri kayıp gider. *Şems, Kamer, Merih, Utariüd, Müşteri, Zühre, Zuhul* bu yıldızların her biri haftanın bir gününde çıkar. Örneğin *Şems* pazar günü, *kamer* pazartesi günü, *Merih* salı günü, *Utariüd* çarşamba günü, *Müşteri* perşembe günü, *Zühre* cuma günü, *Zuhul* ise cumartesi günü çıkar. Müneccimlerin bazıları, adı geçen yıldızların her birinin tasvirini yapıp saklar. Demirden bir yüzük

yapıp bu yaptığı yıldızların tasvirlerinden birini koyup ışıktaki bekletir. Örneğin *Şems* isimli yıldızın tasvirini kürsüde oturan ve başında taç olan bir insan sureti olarak nakşeder. Demirden yapılan bu yüzüğün padişahları terbiye ettiğini; *Kamer* yıldızının tasvirine ise hayvan figürleri işleyip saklanırsa suları terbiye ve kontrol ettiğini; *Merih* yıldızının tasvirinde ise cellat suretini işleyerek kötülük ile uğraşanları kontrol ettiğini; *Utarüd* yıldızının tasvirine ise bir kalem tasviri nakşedilir bu yüzükle de ulamaların terbiye edildiği anlatılır. *Zühre* yıldızının tasvirine ise hiçbir şey nakşetmezler bu yüzükle de padişahların hizmetçilerini terbiye ettiğinden ve son olarak *Zuhal* yıldızının tasvirine işledikleri akrep sureti ile böcekleri terbiye ettiklerinden bahsedilir.

Doğa olaylarından biri olan fırtınanın, *hut* adı verilen güneşin balık burcuna girdiği şubat ayında ortaya çıktığı ve kış aylarında donan her şeyin canlandırdığına ve daha sonra fırtına ile birlikte buzulların eriyerek suların yeniden akmaya başladığından bahsedilir. Fırtınanın Uygur Türklerinde bereket getirdiğine inanılmıştır. Halk arasında şöyle bir “óut ketmin destesini tut” söz olduğundan bahsedilir. Yaz günü eriyen buzullarla birlikte sular çoğaldığı için bu durum özellikle meyve ağaçları için önemlidir. Kışın soğuklardan dolayı başka yerlere giden hayvanların geri geldiğinden ve şubat ayında çıkan bu fırtınanın baharın başlangıcını simgelediğinden bahsedilir. Dünyanın yeşillenip bağların bostanların gülistana, dağların taşların çimenlerle örtüldüğü lalezara döndüğünden bahsedilir. *Hut* adı verilen bu dönem halk için bayram gibidir ve fırtınayla birlikte halk, kışın kıraç günlerinden sonra gözlerini doyurur, doğa anaya kanaatkârlık gösterir. Yağmur ve kar ile ilgili verilen bilgileri incelediğimizde ise yağmur ve kar yağmadığı zaman hem meyve ağaçlarından hem otlaklardan verim alınamayacağından ve yeryüzündeki suların çekilip yeryüzünün güneşin de sıcaklığı ile kuruyup çölleşeceği ifade edilir. Fakat ne zaman kar ya da yağmur yağarsa o zaman hem bereketin geldiğine hem de yeryüzünün temizlendiğine inanılır. Doğu Türkistan’da sıcak bölgelere karın yağmayıp daha çok yağmurun yağdığı belirtilmiştir. Kar ve yağmur tanrının insanlara verdiği bir rızık olarak nitelendirilmiştir.

Bazı çiçek ve sebzeler ile ilgili de bilgilerin verildiği tespit edilmiştir. Birden fazla gül çeşidinden bahsedilir bunların adları; *ènùra gül, úzıl gül, sıruú gül, zaèper gül, reyóan; sebday gül, almatu gül, şure gül, kakru gül, zeğar gül, óuòà gül, úamçı, gülbankı gül,*

*Övay güli, óaşúpçak óaèperniñ gül, gül-semen, tÀcì gül ile tÀcìsì òalte sebdÀy zerdik gül, tuòüm gül Çine gül, encü gül* şeklinde verilmiştir. Çok fazla çeşitte ve renkte güller olup bazı meyvelerin çiçekleri de güllere benzemektedir. Güller arasında özellikle *çine gül* ve *encü güller* en iyi güller olarak nitelendirilirler. Nar çiçeğine *anar güli* adı verilir ve toplanıp pazarlarda satılır. Sebzelerle ilgili olarak da turp (çamgu), maydanoz (yumgaú), süt soğan (süt piyÀz), kimyon (zire), kırmızı havuç (úzıl hevç) sebzelerin adları verilmiştir.

Hayvanlar ve hayvancılık ile ilgili de birçok veriye ulaşılmıştır. Hayvanları vahşi ve çiftlik hayvanları olarak ikiye ayırmışlardır. Vahşi hayvanların başında aslan gösterilmektedir. Aslanla birlikte yolbars olarak adlandırılan kaplanın sureti kedi gibi olup hunhar, yaman bir hayvan olarak nitelendirilir. Siyah ve boz kaplan olarak iki türü vardır. Başka bir yırtıcı hayvan olarak kurt gösterilmiştir. Renginin boz ve gümüş olduğu ve *kök böri* (bozkurt) olarak da adlandırıldığı görülmektedir. Tilki ve ayı da diğer yırtıcı hayvanlar olarak ifade edilmiştir. Yılkı hayvanları<sup>14</sup> ile ilgili de bilgilere yer verilmiştir. Bunların başında deve gelir. Devenin yavrusu buğra olarak adlandırılır. Padişahlar arasında çok değerli bir hayvandır. Diğer bir yılkı hayvanı da attır. At da Uygur Türkleri arasında çok değerlidir. Yük ve binek hayvanı olarak kullanılır. Eşek, öküz, inek, boğa, koyun, köpek, kedi, tavuk, kaz, ördek keklik ve turgay diğer yılkı hayvanları olarak ifade edilmiştir. Bunların bazı özelliklerinden bahsedilir. Eşek ve öküz özellikle çiftçiler için çok lazım olan hayvanlardır. Eşek genellikle yük hayvanı olarak kullanılır. İneğin daha çok sütünden faydalanıldığından bahsedilir. Koyunun hem etinden hem sütünden hem de yününden faydalanılmaktadır. İnek ve koyunun sütüyle aynı zamanda güzel kaymaklar elde edilmektedir. Köpek ise vefakâr bir hayvan olarak nitelendirilir. Kedi ise ev hayvanı olarak anlatılmaktadır. Sahibi yaşadığı evden başka eve taşınsa bile kedi o evden gitmez, eski evde kalır. Hatta bu durum ile ilgili olarak bir atasözü de vardır: “*müşük öy bilen it Ygesi bilen*” (kedi ev, köpek sahibi ile birlikte) Kedinin olduğu eve sığan (saçkan) giremez. Tavuk, kaz, ördek de Uygurlar için çok faydalı hayvanlardır. Özellikle tavuk her gün yumurta

---

<sup>14</sup> Yılkı günümüzde genellikle ehlileştirilmemiş hayvanlar için kullanılan bir ifade olmakla birlikte Eski Uygur Türkçesinde büyük baş hayvan, Divanü Lügati't Türk'te ise dört ayaklı hayvanların genel adı olarak ifade edilmektedir. Yazmada da çiftlik hayvanlarını niteleyen bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.

verdiği için hem yumurtasından hem de etinden bolca faydalanılır. Keklik ve turgay daha çok evde kafeste bakılmak için beslenmektedir.

Hayvanların çıkardığı yansıma seslere de yer verilmiştir. Bunlar arasında; at *çınaydur*, koyun *meraydur*, eşek *hankraydur*, köpek *kavaydur*, kedi *mıkraydur*, kurt *ukuydur*, kaplan *aznaydur*, keklik *kaçkıratur*, kaz *vakıraydur* kuşlar ise *cıvıldaydur* şeklinde ifade edilmiştir. Böcekler arasında yılan, çıyan, örümcek gibi böceklerle birlikte meyveli ve meyvesiz ağaçlarda da yaşayan bazı böcek türleri vardır. Bunlar arasında ağaç kurdu ve bit vardır. Böceklerin bazıları ayaklı bazıları ayaksız olup bazıları da kanatlı ve kanatsız olarak ikiye ayrılmaktadır. Gagalı hayvanlar olarak ördek, kaz, kumru, karga, keklik, bülbül, ak kuş, kara kuş, çayır kuşu, tavus kuşu, papağandan bahsedilir. Hayvan doğumlarının farklı farklı adlandırılmıştır. Her hayvanın yavrusun da farklı bir adlandırmanın olduğu görülmektedir. Devenin yavrusuna *buğra* ile birlikte *botala* da denmektedir ve devenin yavrulaması *botalamak* şeklinde adlandırılmıştır. Yine atın yavrusuna *kolon* yavrulamasına kolonlamak, eşeğin yavrusuna *tayhar* yavrulmasına tayharlamak, koyunun yavrusuna *kuzı* yavrulamasına kuzılamak, keçinin yavrusuna *oğlak* yavrulamasına oğlaklamak, kedi yavrusuna *aslan* yavrulamasına aslanlamak ve köpeğin yavrusuna ise *küçük* yavrulamasına ise küçükleme denilmektedir.

Uygur Türklerinde özellikle kuşlarla ilgili çok fazla folklorik bilgiye yer verilmiştir. Bunlardan biri de kuşların yakalanması ile ilgilidir. Ağaçlardan çeşitli tuzaklar yapılır; ağaçlar kazık gibi toprağa saplanır içerisine bir ip konur ve ipin ucuna da yiyecek bağlanır daha sonra tuzak toprağa gömülüp avın gelmesi beklenir. Göçmen kuşlardan da bahsedilir ve göçmen kuşların yavrulamak için sıcak yurtlara göçtükleri görülür. Kuşlar arasında sadece karga yaz aylarında soğuk yerlere gidip yavrulamaktadır. Kuşların seslerini, tanrının kısım kısım verdiği inaniştir. Örneğin horoza sabah ve ikinci vakitlerinde ötmesi için *kı kık kık* şeklinde bir ses vermiştir. Kırlangıç ise hafif bir kuş olarak nitelendirilmiş ve çıkardığı ses *vuçı vuçı viç* şeklinde taklit edilmiştir. Kırlangıç kuşu ile ilgili halkın belleğinde bir şiir olduğundan bahsedilir:

*Hufufuf aemAleüm inne'l-leöine úaşúa taz*

*Sen úoluñni kaşka tar  
Sen kuluñni ařúa tuısañ  
Men urarmın bařúa taz*

Başka bir şiirde de tanrıya yarattığı gúzelliklerden dolayı şükredilmiştir:

*Özüñ úÁdir Öüdü sulüÁnımız sen  
Heme insan gürühi şahımız sen  
SemÁvÁt üstide heme ferışte  
Özüñke òaã úuluñ cÁyı beðiřtde*

Hayvancılık yapmak, Habil'in zamanından gelen bir meslek olarak ifade edilmiştir. Peygamber mesleği olarak nitelendirilmiş ve hayvan bakan insanların tanrıya yakın olacağına inanılmıştır. Hayvancılıkla ilgili olarak şöyle bir anlatıya yer verilmiştir:

*Kaşgar'da bir köyde Mir Ulak Bay adlı biçare bir adam varmış. Bu adam insanlardan ekmek dilenirmış günlerden bir gün de eşek dilenmeye çıkmış ve hayvanlarla ilgilenen bir kişi görmüş ve eşeğine gidip “řeyéinlillahi biyÁdi Allahü” diye bir söz söylemiş ve bu mal sahibi kişinin hoşuna gitmiş, ağıldan bir keçi alıp biçareye hediye etmiş. Fakat adam bir tane de teke alıp gitmiş. Beş-altı ay sonra iki oğlak doğmuş ve biçare adamın yıldıan yıla keçileri artmış bir ağıl hayvanı olmuş. Erkek oğlakları ve tekeleri satıp çok para kazanmış ve insanlar bu biçare adamdan aldıkları malların bereketinden dolayı ona çok izzet de bulunurmuş ve insanlar Mir Ulak Bay'ı görünce “èİbÁd” adlı şu manzum eseri okurlarmış:*

*řÁhmı kedÁ úulur Öüdü  
KedÁnı řÁh úulur Öüdü  
Barnı youú úulur Öüdü  
Yoúni bÁr úulur Öüdü  
Çölni bÁđ úulur Öüdü  
Bağnı çöl úulur Öüdü  
İmdi leziz bolub kedÁ  
Áòuy youú bolur kedÁ*

Çok hayvanı olan kişiler, hayvanlarına bakmasına yardımcı olması için *pataçı* adını verdikleri hizmetçiler alır. Yaz aylarında hayvanlar yaylaya çıkarılır. Kışın ise tepesi yünden yapılan çadır ahırlarda bakılır. İneklerin sütünü sağıp kazanda pişirince üzerinde bir kaymak oluşur bu kaymağının ucundan biraz alıp koyunun memesine sürülüp sütü öyle sağılmaktadır. Koyun sütünden kımız ve ayran yapılır. Koyunun yününe *yüñ*, keçinin yününe ise *çöfür* denilmektedir. Koyun yününden keçe, keçin yününden ise ip yapıldığından bahsedilir.

Bazı hayvan hastalıklarından ve tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir. Bunlar arasından örneğin atların toynaklarında, gözlerinde ve burnunda ortaya çıkan *kömelçik* adı verilen bir hastalık çıkmaktadır. Bir tür deride çıkan iltihaplı bir hastalık olduğu düşünülmektedir. Eğer *kömelçik* denen hastalığın rengi sarı ise dokunulmaz o kendi kendine gider fakat beyaz renkte ise ustura ile kesik atılır içindeki sıvı boşaltılır ve hayvan rahatlar. Başka bir hastalık da atların ayaklarında olan *şüyür* adında bir hastalıktır. Bu en kötü hastalıktır çünkü at bu hastalığa yakalanınca ayağını yere basamaz, aksar. Bu at için ayıp sayılan bir hastalık olduğu için at öldürülür. Atlar için üç hastalık ayıp sayılır: birincisi *nA-òūna* (toynak rahatsızlığı) ikincisi *şüyür* üçüncüsü ise mañúadır.

Uygur Türkleri, doğa ile iç içe olan bir yaşam felsefesine sahiptir. Bu durum da onların geleneksel yaşam biçimlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Doğa ve evrenle ilgili ele aldığımız verileri incelediğimizde çoğunlukla geleneksel nitelikler taşıdığı görülmektedir. Buldukları coğrafyanın zorluklarına ve şartlarına karşı birtakım geleneksel bilgiler oluşturarak yaşamsal faaliyetlerini düzenlemek ve kolaylaştırmak istemişlerdir. Doğa olayları gibi karmaşık yapıları, halk takvimi gibi nesillerin bilgi ve birikimi oluşmuş uygulamalar ile daha düzenli ve sistemli bir düzleme oturtmuşlardır. Hayvanlara ve hayvancılığa önem vermeleri hem insani bir hak ve vazife olarak hem de geçimlerini sağlayıcı maddi unsurlar olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda hayvancılığı dinî temellere de dayandırarak yapılan işe kutsiyet atfetmişlerdir. Hayvan, çiçek ve bitki adlarının ise bu kadar çok olmasının sebebi, Uygur Türklerinde hem sözlü hem yazılı kültürün aynı bağlam içinde yaşatıldığından kaynaklanmaktadır. Sözlü kültürdeki veriler unutulmadan yazıya aktarıldığı için Uygur Türkleri bu bağlamda diğer Türk boylarına göre herhangi bir şey ile ilgili birden fazla

adlandırmaya yer verebilmektedir. Bu da hem sürekliliği hem de çeşitliliği sağlayan bir durumdur. Geleneksel ekolojik bilgiye dair aktarılan veriler değerlendirildiğinde; bu zamana kadar ifade edilen doğa ve kültür arasındaki karşıtlığın, çatışmanın aksine Uygur Türklerinde doğa ve kültür arasında bir bütünlüğün olduğu görülmektedir.



## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### TRANSKRİPSİYONLU METİN

#### PİTÜGÜÇİNİN ZARUR LÁZIMLIK NERSELERİ

1. **[1b]** kalem yağnı pişik kumuş kalemıraş bilen kalem kırıp uçını yarmak
2. Siyah yağnı çerağ isi bilen veya gürüncni kúrutub köydürüb kılınur
3. Devat siyah çılaydurđan kaça misdin ya hamur ya çınır veya sefaların
4. Devatge saladurđan yifikni soķub yumşatıb siyah bilen devatge salıbtur siyahını çilab veya bir şişege salıb pitün siyahni şişege salgandı kiyin çalgútub ta ki çalgulmağdın ayrıb pitün siyah kalmay su birle bir bolđanda devatge koymak kerek
5. Yağşi kağığ pahte cümlesidin yasalur şundağ ki Urusge kağığ Úoķand kağığ veya òten kağığ òten kağığnı üçme dırahtını ıldızınıñ kòbzaķını soyub soķub yumşatıb yağaçdın kalıbnı çehar su kılıb kalıb tegige ham bereketib toyķun su üstide koyđanda sunı çalgútub berkende tekşe bolur andın kalıb bilen ÀftÀbda koyđanda kúrutub kağığ bolur kağığnı yağşi kılay dise gürüncni kaynatıb gürünc suyunı yene kaynatıb kıvam kılđanıtı ki bir kaymak veya miskdΨk yumşak bolur anı kağığ üstide koyub kólıđa bir hıta kıyib hıta bilen tekşe kağığge suvab kağığnı alar küneş yerde koymak kerek kúrdanda alıb şundağ tortu yüzge hem suvab kúrutub alđanda zirtaş yağni salık bir taş bilen sürgende şişedΨk salık kağığ bolur hıta kılđalı yağşi Kòúand kađıđdΨk salık bolur kitÀbet kılđanda kağığ tegide cüzkir yağni kırım veya kündin kılđan nerseni ayturmiz ol cüzkirdür pitügende cüzkir üstide kağığnı koyub kağız başını kağız ayağdın sel igizrek tutub olturđanda bir putını tegige basıb bir ayağnı tegigeb tizlenib olturđaylar **[2a]** hıta kılđanda kağığge mester alıb kağığnı circımaķ



6. kerekdür mester salmasa hař kayık çıķıb alur mesterni bir neçe kađıõ bilen bir alınraq ılıb bir saşır hař aralıığa itre bilen teñseb tınab meşhuş if bilen saşır aralıığa oyub kađıõ baş arafıdın haşıye oyub pütükey ve pütükende mümkün bolsa ař'a kelime ılmağay ünkü ař'a kelime yağni bir kelime sözni otradıñ böleb teñgini sařırnıñ ayağığa ve eñgini sařırnıñ başığa bolmasun mester iki ısmıdur birini kađıõ bilen yiyib bilen didük yene bir ısmı rust bir paşte sağlab cicik ılmaú kađıõ şofisige arındaş alem bilen haşge muvafık cicimağ kerek saşır saşır cicilür yağni bir hařdıñ cicilür arındaş alemni tegige ıúa ılıb yenik cicığay eger bir yerde bir neme ğalat bolsa hař urgandaettek pişağda yenig arıyb ıkarıb hař ornını salık bir taş bilen surub salık ılıb ornığa hař pütümeğ kerek bu ısmı ılıb pütülgen haşlar kitab pütümeđniñ beyÁanıdur mümkün bolsa ılmay haşıye ıkarımay pütülse bir noğkanı bir hařfniñ öz beraberığa oyub imlÁé bilen yağni elif keledürđan sözge 'ayn pütülmesün imlÁé bilen pütülse mu'teber rüşen hař bolur imlÁéni sağlamak zorur ağkamu Ykenikinci haşnı duèÁ ve selam haşdur polat alem bilen pütülür bu polat alemni sudagerler defter ve duèÁ ve selam hař üçün işletür tatlatmay işletse bu hem yağşi alemdur uruđ sağlasa tatlamaydur her yerde ibaradur haşnı lefafe kađıõdıñ ılınđan bir haştedür anıñ iike salıb imlÁb lefafe üstige hař ılıb ibaralardurđan yerde vezn haşnı molla hař ılıb veziñe küre merkey aylab püşne zaneke taşlasa hař yetkiöülür alemniñ uçını keskende hař omuř alem hař polat alem bolsun alemni yarđandan kin alem uçı iki tillik bolur oñ arafınıñ uçı sol arafıdın öerreçe igiz rek bolur alem uçı hermişe kelib tursa hař řađ ıkadur kağız şofisigemetres alıb saşarlarını tüz ıúarmak metresiz hař úlsa tüz ılmak kerek boladur.

\*\*\*

omuř alem hól kesilse rişte çıķıb alur urutub kesmek lÁızım bolur.

## OÚUMAÚINIÑ BEYÁNI

[2b] Ođumađda hemmedin oñ iş şubu ki köñül oymak ceñ köñül birle ođumađyalđuz köziniñ küçi Áz keledür tola vađt Ádemniñ köñkli başka arafda bolsa közı haşde bolđanı birle ađızdıñ başka söz çıķıb ketedür. Kitabnı ağanda bir şafhenni ođub ötküzkende varağnı oñ ol arafiđe obrugey oğuğanda molla óiôa tamam birle oúuđay pütülgen sözde bir noğta veya bir kelimedede ğalaş ılınđan bolsa pütülgen sözniñ evvel hiriğa molla haşı ılınđanda köñül farkını ıkaradur şundağ her nersede köñlüniñ küçi oñ küçlüğdür.hařnıñ ariğası bir neçe úısımdur bir ısmı óařnı netalik

dΨb ayturmız şundağ ki kitablarnıñ hatı netaliğ òaıdır ve yene bir kısmı òaını neò òaı dΨb ayturmız ol haını QurÀnga ve İncilga pütübdür neğ haıdır ve yene bir úsmı òaını küfi òaı veya haı-ı sülüü dΨb ayturmız andağ haı bu tarafda nagehan bardur tünkaniler küfi haını istièmal kılıbdurlar yene bir kısmı haını şikeşt-Àmiz ayturmız Farsı ehli bu haını istièmal kılıb ve hem Hindüstan Kabil ehli duÀè ve selam òaüğe şikest-Àmiz òaını işletibdür óali Kaşúar bu Altaşeherde defter ve duÀè ve selam òaüğe işlebturğan netaliú òaıdır. Haı óumaınıñ şartları òaı óuğanda bek haını közige yakın keltürüb óuşını ózige èÀdet kılmağay kiyin neri tutub óuyay dise óuyalmas ve hem başını midirletib haı óumaınıñ özike èÀdet kılmağay bir èÀyet dΨk körenür evvel kaydağ óub èÀdet kılmağay şundağ örgünür ve yene bir şart şú ki bir sözni ayasını yene bir sözge katıb iliştirüb óumağay bir sözni tüketib bir nefes alıb yene bir sözni aydasını başlağay sözni okuğanda çala çaynab sözni taşlamağay okuğanda Molla Haı bilen óuğay.

### èIYD ÚURBANİÑ BEYANI

[3a] Qadim allayamdın bilge hazreti ebu'l beşr Àdem èaleye's-selamnıñ vahtleridin tartıb bar Ψken qadimlikı şubu delil bilen áabidür ki Àdem èaleye's-selamnıñ iki oğulları qurbanlık üstiden bahane kılıb biri maqtul boldı qurbanlık dΨgen maıluğnıñ èibÀdet tariğasında qadir muılağğa keltüredurğan hediyesi Ψken qurban hemmedin qadim nebi Àdem arasında meşhür maèruf bolğan resmdür qadimdın Ψlgerigi peygamberler qurbanlık kılıb duÀè kılıb. Yanarken Zülukahicce Àynıñ onı küni èıyd kılıb qurbanlık kılmak ehl-i islÀmıñ óacnıñ tekrım taèõimi' üçündür çünki mekkege barıb hac kılğanlar ihramdın çıkadur èıyd kıladur şú èitibÀr bilen aña bina kılıb èıyd kılıb qurbanlık kılıb èıyd qurban atanıbdur. Bu Altaşeherde èıyd qurban kılaturğan resmler èıyd qurban kelse istiğaèitibar kimerse yağni qurbanlık kılğalı küçi tegin kişi qurbanlıkğa ayıbsız bir qoçtar óltürüb qurbanlık kılıb göşini püşürüb şorba kılıb veya Àş kılıb birader èıyd namazını ótelgendiñin birbiri bilen körüşüb eyyam şeriflarığa yağni uluğ künlerike mübarek bolsun dΨb aytışıb öydin öyge yürüb úayyar bolğannı yiyişib yüredür üç künğice èıyd kıladur. Hindüstan Keşmir misafir halklar müsteğaèe bolğanlar yağni baylar her bir kişige bir qoçtar qurbanlık kıladur bolmasa bir qoçtar èayıbsızını hemme ehli hanesi üçün zıh kılıb hem-sÀyelerığa ham köştidin nışfını üleştürüb berib nışfını ózi yiyedur birbirleri birle körüşkende qıçağlaşıb şevab hacıyõAn ve gaziyõAn dΨb aytışıb köreşedür.

## ROZİHİRİNİŇ BEYÁNİ

[3b] Otuz kün rozi tutğandiñin ertesi ağız açamiz dΨb yiyedür bağızlar namaz öteb andın iftar kıladur ve bağızlar yΨb içib bolub namazğa baradur nigı eginlerni kiyib yasanaşib namazğa baradur namazdın yanıb maqbere mezarlarğa barıb duÀè kılib öy öylerge baraşib ħatme oqub mutteşil üç kün èıyd kılmadur. aǵniler arasında on beş künğiçe yırağ yakındakilerni èıydlaydur birbirleri bilen körüşgende eyyamlarığa mübarek bolsun deyişib ħol tutaşadur. Er maólumlar arasında şubu ħariğa èıyd kılaşadur çoñ ħoşluk kılib üç künğiçe hiç iş kılmaydur. Neħħare usul meşreb uyan külgi èÀmellerniñ içide cÀrī meşhürdur kΨçik balalar içide yañağ oynamağ topgüç oynamaú úımar bÀzlar arasında ħımar oynamağ ularnıñ işidür.

## MİRÁæ METRUKENİŇ BEYÁNİ

[4a] Miraâ olgucını variâ dirler miraâ alınàannı mürüâ dirler bir vaqtda ya bir zamanda variâe alǵanlarını miraâ dirler tirke dΨb mal eşyalarını dirler miraâ taqsim kılganda parça ħişşèadarlarını sehım yaka ou dirler raqm kılib her kısmet tikişlikni sehım yaka dΨb taqsim kılganda bir bir èaded ħişşelerni sehım yaka ok dΨb ayturlar tirke ve miras ħurÀnda bir neçe yerde taqsim bilen aytılıbdur şundağ ki ayet-i kerime lilzikir miâal ħaħta alanışın yaǵni irkek üçün iki tişiniñ ħiââesi şebu Àyetge bina kılib aladur miâalan bir ayrı ħatunniñ balası bolmay ħatunı olsa ayrı neşfini aladur eger ħatunı ħalıb ayrı olsa hasetdik üçün törtin birini aladur eger ayrıdın ve ħatundın bala bolsa ayrınıñ ħişşesi törtin bir ve ħatunıñ ħiââesi sekizdin bir eger bir kişiniñ dört ħatunı bolub ayrı olsa dört ħatun bir hasetdikni beraber ulaşıb aladur ve yene olguçınıñ vaşşiyeti kılmakın vacib dΨb yitülübdür olguçınıñ ħarızı bolsa evvel ħarızını çıkarıb andınkin ulaşadur olguçınıñ vaşşiyeti kılib veya özi bolab bir balasığa miraâ yene bir balasını miraâdın maħrum kılmakı ħaramdur velikin şerièatge bolub ħile birle kılmakı dur mèasiyyetdür bolur variâ il farzdur çünki şerièatda [4b] hiçbir ħusur yoğdur likin tolar tibe miras tuğrasıdın cedelleşib duèa kılib ħaøı müftiler ħaşığa keledür eger ħazılar firaèzdakini ħakimni cari kılsa ħazıyya òalas bolur idi çünki fira'zda ħakim berdür keledür ħanığa keledür kelmeydür ħanığa kelmeydür budur ħakim fira'z imdi tola berib yene birige az bermegi metruk (?) üleştüràanlarınıñ imansız èadaletsizlikidür ve neme şundağ bir kişi bir balasığa hiç hem bermey ħalğan balalarığa taqsim kılib bermeki hem ħaramadur veya bir kişi malınıñ barçasını bir oğlığa veya bir ħatunığa

baħşında kılıb bermegi neme ħaramdur veya bir kişi oğlığa miraa bermey řalđan oğullarığa miraa bermeki ħaramdur şebu sebebdin cedel bolub davèalaşıb şazı aldığa barganda miraa alđanlar elbette şazı mafitlarđa parça berib ularnıñ nefislièimini rüşve bilen tolguzub ularnıñ tillerni kelam oka çakılıdur yene biri miraa almağan veya Àzalđan reşve bir küçiliki yok için anıñ sözi dadı mezkur bolmaydur bolmasa řerièatda bir şusur bir èayıb yokdur İYkin èayıb şusur kılđan reşvehurlarnıñ paresidür yitülübdür èadaletniñ nurı kim bolđan seri zelaletniñ şarankğuluğu tola boladur bir èademniñ yene oğlı bolub berige miraa bermey bu minka itaèat kılmadı minka ziyan itkü dYb miraadın maħrum kılđalı bolmaydur firèazı daytmaydur dYb pitülmebdür ol hem başkalar birle beraber tikişlik miraaını aladur miraaıda anıñ sitasıdın aytıb çıkarđalı bolmaydur çünkü ol il farzdur veya miraa yitmeydüğan bir kişiğe miraa berib miraağa dahil kılđalı bolmaydur.

### ŞEHİR İÇİDE BOLĐAN ALMAÚ SATMANIÑ BEYANI

[5a] Evvel aşlık satmağı deħuanlar yerike aşlık alıb kelib satadur bağday şonak nahkan tøkürmenke alıb barıb yumştatıb hem satadur lıkin ularnıñ ekşeri irik satadur alđanlar miàlan nanvay aşızlar yerike Àşlık alıb özi yumşatıb satadurlar bu resm Altaşehir nemeside revacdur bala barçalık Àdemler ya sydÀger veya hizmiz bazardın yimek için nan satıb alıb yimeydür öz öyide uayyar kılıb yiyedur şundağ hemme aşpezlikdin almaydur öyide kılıb yiyedur nÀnvaydın aşızdın hemişe alıb yiydüğanlar şaórÀlıklar şeherge kelgende uçrağanı alıb yiydur hemmisÀfirler nanvaydın nan alıb yiyedur şundağ ki ular bir yıllık yimek içmekini ölgürce alıb koyadur façať küştni ekâer Àdem bir künlükni parça parça bir çındın iki çındın aħvalıđa tuşluk satıb aladur koy yağnı ölgürce alıb zağır baai bilen şoşub koydurub yiydur öy lazımlıklarını zarurke piyaõça mağur neçe bilen hem otyaşlardın saklıydur bir künlükini parça aladurđanlar sarayda oltuzadurđanlardurlar şundağ ki yemiş satadurđanlar deħuanlar alıb kelib baqqallarđa baradur baqqallarđa baradur baúúallar úavđun tarbuz üzüm şaptul uruk koruk yemişlerçilen güle cigde maáz úoruk üzüm şina bu nerselerni Ĥoten şarfıdın alıb kelib satadur yañađnı Ķargılıúđın alıb kelib satadur Kaşkarđa yemişlerdin obdanını başka yurtdın alıb kelib satadur bu cümlenin neşfütini kuçardın keltüredür bir kısım yaoşı kuruğ üzüm ve güle Ferganistan şarafıdın keltüredür úend-şekerni başka yirdin keltürđeni birle tapasa nuğlini bu yerde yasaydur nebatnı hem bu yerde kılđadur İYkin miveleler içide encur Kaşkarđaki dYk řalđan şehirlerde tola imes anÀrnı

[5b] armut alma Kaşkar o hem bar lΨkin almanıñ sancu dΨgen yerdin anarnıñ obdasını karğılıkıñıñ beş arıq dΨgen kentdin çıkadur cınta Yarkende tolarak lΨkin kiles yoq oruklar arasında bir kısmı oruk berkende bar nihayet suluq obdan Kaşqarda yoq ol oruknı olca ayturlar almağa bu Altaşeherde her yerde qurt tüşedür lΨkin sancu dΨgen yerde qurt tüşmeydür ol yer tağ yeridür alması nihayet obdan boladur.

### SUDAGER LERNİÑ ALMAÚ SATMAÚINIÑ BEYANI

Bu tarafdın Hindüstan taraflarığa alıb baradurğan malları mehşuť Tibet zülca kigiz ve nakd il ve yaqık alıb barıb amber terde dellallerniñ vasıtası birle soda kıladur mal harit kılsa hem şularnıñ vasıtası birle mal aladur ol tarafdın keltüredürğan mallar kemhab hame ... (?) kabe kırım Nil çaynıñ her cinsidin ak çay kök çay daru yar karamurç zencepil úaranfil zercube boz boğa kalem darçın fülful laçın danesi satan NebAt şeker helile merba Àmla merba zencebil merba temür hindi fenüs baèzi rize yaş nerse her kısmı cinsdin yükleri kirakeşka barıb özi hem kirakeş bilen bille keledür pes bular bir sudager bir karakaş Ψmes bir neçe dane èaded sýdÀger ve kirakeş bolub kelgende bularnı kervandırlar bular şeherde kirib saraylarğa tarkaşib oturub suda satıq kıladurlar bu sudagerlerdin başka şeherge mal alıb baradurğan sýdÀger nakd neye kılıb aladur ikinci mal satadurğan Àdemleri dükandarlar da misle ularğa mal batsa heftelik satadur miñ teñge heftede iki yüz teñge beredür neyelerni yığıb alıb Àhırkı mÀlnı neşege meèaviõe kılıb tüketedür ular suda kılganda [6a] neye aylık qararda satsalar qararnıñ Àz tolasığa qarlab satarlar qararı tola bolsa nerhını agrırak kılar qararı azrak bolsa nerhını yengirek kılar bu suda nakdilga oħşaş Ψmes dükandarlar evvel kelgenini yandurmay nakd satadur kaçan nakd aladur haridar tapalmağanda neye satadur lΨkin yazmın haťı cinsi dünyalık bir neresini gerü alıb mal beredür karar tolganda èarz kılıb erzan kıymet satturub pulını tapturub aladur şundağ her nersege dehúanlarbilen suda kılar bolsa ular sekiz aylık mal aladur mal satquçılar üç teñgelik malnı toquz teñge beredür mal alguçı bazarda köterib alıb çıkıb üç teñedin satıb òarclÀb karar pütken de on tengeniñ toğrasıda tüketedür eger durğa òizmeti bolsa on tengedin hem ziÀde ketedür.

### YEMEK İÇMEKNİÑ BEYANI

[6b] Bu Altaşeherniñ yemek içmek tolarak qonaq çamğur zerdek èÀm şahralıkniñ yemek tağlık halkniñ arpa foçak çünki tağda Àrpa foçakdın başka nerseler

yemişmeydür amma şeher halkınıñ yemeki baàday gürüncni qonaq kumak qonaqdur. Àrpanı foçaq maştrıq gürünc orak kökni dehúanlar yiyedürler ağınlarnıñ yemeki pilav bitta şilla baàdaydın tuúaç çoñ açıb yapqan nan hamik nan, girde nan, mantu samukuşt girde şorba halu ahâib öyçi kala parçaq qara çay ağıniyalar Àq çay qaymağlıq çay qand çay merrabalardın alma armut behi encir helile Àmla zencepil ğayinelü merrabasıdın Hüdasızlar miâille şarabıdın tartmaqğa èÀdet qılğanlar temaku onşa afyonçı Şahralıq uamÀhı ekşer çamğur salıb umacı Yarkend taraflarıda zank Àrı pilav hem yiyedür lYkin oğşatıb yimeyedür hÀlaã zağır yağ bilen yağsız qılıb yiyedür şeher halkı pilav yiyse halis koy yağ bilen koy küşti bilen yağlıq qılıb yiyedür mîvelerdin üçme cinste örük toğaç şaptul kavğun tapuz üzüm encürge otyaşlardın cankda bisi yitikan honkan çamğur zerdek piyaz kızıl mürçlanhay bisilerdin belkim bağzılar küz vaútıda tamamsılardın qaynatıb anca dYb közelerge alıb qoyub yiyedür Alteşer halkınıñ ekşeri buàday unı lañmen men çeze yaki söyüq Àş cevabı dYb tolarax şundağ nerselerni yiyedür amraq nerseleri şudur ve yene açiq sukfekdin qıladur süyüq aşğa katıb içedür pinktüze mÀşnıñ undda tayyar qılıb qavura küşt qılıb anga salıb yiyedür yene haâıblıq üç yer bolsa öpkeni hem qoyub yiyedür üçeyni qoyar bolsa içike gürünc ve küştıni [7a] kırma qılıb gürünc bilen alıştı üçey içike salıb pişüredür öpkeni üçey birle bile qazanğa saladur öpkeniñ içike undnı suğa çalıb veya kefkniñ şiresini çıkarıb öpke içike salıb pişüredür gürüncniñ bir neçe kısmısı bar bir kısmını kızıl uluğ aytur yene kısmısı danesi uzun yeniçikarak anı duzure ayturlar yene bir kısmısını Àq uluğ ayturlar kızıl uluğ gürünc sukunar aşlık qalğan gürüncler anga oğşaş kötermeydür buàdaynıñ hem bir kısmısı bar anı çağda buğday ayturlar köhnne qadımki buğdaydır kala ayağıda onga saman bolub yumşamaydur ol buğday pişàandın kiyin etiyazda iki üç Ày qalsa hem tökülüb kitmeydür miñ çarek iki miñ çarek buğdÀy saçadurğan dehúanlar şubu kısım buğdaydın saçadur yene bir kısım Àq uluğ çağda buğday bar ol hem tola yahşı buğday bu hem özi tüvide tökülüb kitmeydür bir kısım cılga buğday bar turfanda küz vaqtıda tirilür lYkin cılga buğday pişğanda çağda buğdaydın balduyşdur bu hem katıq şimalda etizğa tökülüb kitedür yazğa buğdaydın iki kısım buğday bar bu buğday iteyazda tirilür bir kısım kıl taraqsız küse buğdaydur yene bir kısmısınıñ kıl tarağı bar bu yazğı buğdaylar neme katıq şimalda tökülüb kitedür lYkin undları Àq obdan buğdaydur küme qonaq buğday patakalıq qonaqniñ bir neçe kısmısı bar bir kısmısını çağda qonaq dirler bir kısım Àq altı Àyda pişedür yene bir kısmısı

kızılğa mail sarıkdur beş Àyda pişedür her ikilesi sokutur aşlıkdur kalğanları çılga konağ üç ayda pişedür çılga konağ hem iki kısımdur bir kısmısı sarığ üç ayda pişedür yene bir kısmısı Àkdur iki yarım ayda pişedür buğdaynı terib alıb buğday ornığa terlise hem pişedür aşlığ içinde bir nerseniñ [7b] cağda çılğası bar gürünc içinde çılga cağdası bar kızıl uluğ gürünc cağdadur soku taradur Àk uluğ gürünc çılğadur sokuttarmaydur şundağ ki kavgun içinde çılga kavgun ve cağda kavgun ve neme üzüm içinde munakı üzüm cağdadur başkalar çılga hatta şaptul örük şamtulniñ içinde toğaç suhk dΨgen şaptul çılğadur örük içinde òondΨk dΨb örük bar ol çılğadur maşniñ içinde yaşıl maş çılğadur kara maş cağda zerdek arasında salığ zerdek çılkadur çamğur arasında yamulaú şapalaúrağ çamğur çılkadur Àrpa içinde samanlık yust bar Àrpa çılkadur yalankaç Àrpa cağdadur şundağ mīve diraòt içinde bir kısmı terek bar şahları tüz bedreleriniñ muduçakları Àz anı neme çılga dirhat dΨb ayturlar şundağ bir nerseniñ içinde cağda çılga dΨb bardur şunçağrak teòÀvet cağda çılka arasında bar ki on yigirmi kün cağdadın çılga baldurağ pişib ùayyar boladur.

### YEMEK İÇMEK İÇİDEKİ ...(?) NERSELER

[8a] Köknar afyon şarab neşe tamakunas bu nerselerni Àdet kılmasa hiçbir noqşan Àdemge arz bolmaydur belki noqşan èÀdet kılmakdadur çünkü mezkur nerselerniñ humarı tutğanda èÀdetlik kişilerniñ renk ruyı tağir-i tebdil tapadur açılığ bolub kaladur köknar içedurğanlar küzellerge çılub koyub şumiñdın piyalelerge toşqarıb içerler keyf bolğanda petnusları kılığa alıb gazel oquşub petnus def yasab olturar Ψkenlar afyon kaynatıblaydın ayırıp şaf bolğanda tuçdın çüresini tuçdın çüre kılıb otrağa bir pilik koyub koyyağdın veya şamdın ayırıp ana koyub çerağ yandurub afyon çerağını petnus üstide koyub tekide yatıp gankza çerağ dΨb becin komuşuda tartadurğan tarafiga su taşı berketken komuşğa yene bir tarafiga yumulağ bir devatdΨk bir çini devatni bir kÀtib otrasıdın tüşük koyub tüşükge afyonni çerağúa tutub afyon kaynab bir pürdΨk bolğanda çini devatniñ tüşükige koyub tartarlar şarab üzümni açıtıb şarab kıllurlar açıtmaq üçün bir silağan küb lazım bolur şarab tayyar bolğanda çinilerken koyub içkerler şarabniñ bir kısmısını cikdede hem kıllurlar yene bir kısmısını büzeytürler Àşlıklardın kıllurlar miâilliâdigin bir kısmı şarab anı üzüm kıllurlar bolar bir kısmısı Àdemni mest lÀ baèúıl kıllur bek yaman mest bolğanda yaòşı yaman hiç nerse közige körünmes [8b] afyonni köknardın yasaydur köknar afyon bolğalı tayyar bolğanda köknarnı fıçağda bir cırcıb veya iki cırcıb kıyosa sütge oğşa

bir şire pide bolub çıqanda şirelerini köknar üstidin yığıb Àlur uruğı köknar içide úalur uruğını afyonge katmaydur tarımağ için saqlaydur neşeni hem tiridürkende yer dΨgen neşe uruğıdur kendir pişib tayyar bolğanda teriğan bir aldığa barsa Àdemniñ burnığa neşe buraydur kendir köki pişib tayyar bolğanda orab aftÀbğa bir kün qoyub sihir yulduz baqıtıda kelam üstige kendir musulini Àhsta Àhsta kÀkÀdur tüpesi neşedür belki kendir yapraklarığa kongan topalar tamamen taşadur yapurmağnı alışturmaydur yapurmağ alışturğanda kenef neşe dΨb ilge satalmaydur bu neşeni çıkadurğanlar öz bir nogay tapıb çilim yasaydur bir yağaçdın nil dΨb bir ketib anıñ üstige sapaldın serhÀne qoyub çilim yasaydur neşeni qolda ovalab otğa tutub püşürüb bir kısım kök aççık tamÀkusu bar neşeni tırnağıda uşaklab serhÀnedeki kök tamÀku üstige salıb andın söget otanınıñ kömürni seròÀne üstige qoyub bir ot yaqıb çikkeli turğanda serhÀne üstige ot bir gürünç iki gürünç şaèla arurub ot yallaydur hiç tartmağan Àdem bir nefis ursa nefis urğan yaman kehtige uçub kitib yer hem cÀn bolub qaladur bunı tartıb Àdet qılğan bengiler Àhırisı sireñ bolub işdin çıkıb ketedur tola yaman nersedür Hindüstan sÿdÀgerleri Hindüstanğa alıb berib bir ili bir armıñ ulağ neşe Hindüstanğa barıb pil bolub keledür bedehşan Hıoten taraflarığa hem alıb baradur lıkin kemrağ bir ulağ iki ulağ neşeniñ tiredurğan kanı nikhisar bilen añılıqdurlar tamÀkunı teridür Yarkende Baltı dΨgen bir halk bar [9a] ularnıñ qıladurğan işleri tamÀku terimakdur temakuni tartığalı maşşuş çalım için fostkam dΨgen kentde çıraylıq qapağğa naqş kılıb tonurda hoylab pişüredür ilgeri tamÀku çekedurğanlarnıñ bir resmi kaidesi bar irdi ki meşreb ve bir mihmÀnçılıúoiyÀfet bolsa kengerü bir mihmÀnhÀne öyde maòlumlar bir tamda qatar oturur irdi Ψr kişiler hem bir tamda qatar oturub öy igesi bir çilimni rastlab keltürüb mihmÀnlardın birige tutsa çalımını qolıdın alıb meclis içideki bir kişige tutaşturub otururğan cayıdın qopub kelib tamaku tutub beredurğan kişiniñ aldığa kelib yökünüb oturub çilimni tutub berse qolıdın alıb öyniñ ortasığa kelib çuqur bir taèdim kılıb yine yanıb kelib özcayıda oturub tamakunı çekib ol hem yine berige alıb barsa aldığa kelib yökünüb oturub tutub berse tamakunı qolıdın öy otrağa barıb tamaku tutğan kişige taèdim berib özcayığa kelib oturur irdi hali hem bursam şahra taraflarıda öz meclisleride çarı bardur tamaku misker imes mest kılmaydur şarab boza misillis bir kısım maècÿn dΨb neşenin yağını ıslatıb yasab yiydurlar mest qıladur miskerdür afyon bir zehirdΨk bir nersedür lΨkin miskerlik maèlum imes tas iki kısmıydur bir kısım nasnı burunğa salurlar ol yumşaq



obdanımı nişavurdin keltürürler yene bir kısmısını ağızığa salurlar anı her yerde özi rastlaydur burun nas çıkadurğanlardın ağız nas çıkadurğanlar toladurlar sertik tamakuniñ çılı hem çilimlerdin ziynetlik boladur kapaqñı naşş kılıb hoylab yasab yağaçdın nil kılıb tamaku tartadurğan birige pisilçe dΨb müngüzde yasab bergetedur [9b] yene bir kısmı çalım bar tuçdın veya misdin yasab kumuş berketib uzun kılıb çıkadur serhÀnesini neme misdin veya tuçdın kıladur Hindüstan Keşmir halkniñ bir kısmı çilimi bardur anka hem serhÀneni yaòşı naşşlık kılıb çilimni hem tuçdın ya misdin yasab zintlik kıladur harpiç çilim dΨb hayli èitibarnı kıladur yılan piç dΨb tive gertedΨk egib yasaydur yene bir kısmı çilimi barnıñ ornıga çermdinni kıladur serhÀnesi yuğan iki üç ser tamaku bilen toladur nurğun meclisge alıb kirib çilimni otrada hemme kişi şubu bir çilim otartadur ularniñ kıymet baha çilimleri bar bağzılar münkürede çilim kılıb tartadur bağzılar gañza dΨb Hıtayniñ kedimki tarikida gañzaniñ serhÀnesi tuçdın pisilçesi sutaş anında tartadur halı bağzı kişilerge kÀàïöda tayyar yürkelgen tamakular bar anı çıkadur ve bazıları temakuni kÀàïöge özi yürkeb hem çıkadur ve yene semaverhÀneniñ çayıga Àdet kılğanlar mutlağa öyde çay içmeydür semaverhÀnede konganlar misafirlerdin başqa munda öyi barlar hemişe semaverdin içmedür semaverci bir çaynak bir neçe nÀn bir piyale bilen keltürüb baradur çaynakda çay tökese refikleridin birini bir çaynak çay buyuruydur şundağ katarı kılıb çay içeşedür bağzıların öz refikni miħmÀn kıladur bolsa semaverğa başlab kirib çay nan koyub beredür belki bağzılar aşnı semaverciğa buyurub kıldurub yidür çilim tartsa hem semaverci çilimge tamaku salıb keltürüb beredür semaverğa konganlar semaver bolmasa çıdıyalmas Ψken Hıotende büküniça Semaver yok bir kişi çaynı öz öyide içedür sÿdÀger misafirlerge hem Hıotende semaver yok aşpezhÀnelerde süt kaymak katık misker bar lΨkin semaver youΨken semaver baldu bu yerde hem yok idi Be-devletniñ vaqıtında semaver çıkıb kılğan lΨkin Hıotende yok [10a] evvelki yaòşı çay lasadın keltüredür ular iki kısmı çay bir kısmısı çehar sırdırlar dört çeyneklik çehar su dışt şurtıda kalınlığı dört ilik otrada altun tamguluğdur bu çay şir çay üçün nihÀyet yaòşıdur kaynatmağniñ beyÀanı mezkur çaydın bir sir çaynı kalımlık mis kızanğa beş piyÀle su koyub bir sir çayğa bir mişkal çay kalı dΨb sütdΨk aq yumşak kaynaq bolakniñ çüresidin tapılır beş piyale su berse çay ve bir meşkal çay falı salıb kaynatıb bir piyale su kılğunçı bir piyale su kılğanda üstige yene beş piyale su koyub bir piyale kılğunçı kaynatmağ kerek andın kişin mezkur çayğa sınçay piyaleside heemesi on

piyale bolsun bir kaynab çıkan bir yaman kazannı tüşürüb çaynı savrumağ kerek öz din savrağandın kiyin çay kıbkızıl anar danesidΨk bolur andın kiyin çayğa bir piyale yaş obdan kaymağdın koyub sütleme kerek on piyale çayğa sinçay piyaleside bir piyale kaymağ kifaye kılur ol vağıt çay kızıl gül rengide bolur tuznı tankşab sinçay piyaleside lebaleb tuşkarıb içse on kişige bir piyaledin yitedür manÀ mundağ çaynı asıl çay ħur Àdemler içedür yene bir kısmı çaynı rikr dirler bu çaynıñ şurtı hem çaya sur hoştdΨk kalın tört ilikdür bu çaynıñ hem otrasıda altun tamğu basılğan kaynatmağ sütleme renkde mezede oħşaşdur mezkur çayğa èÀdet bolğanlarınñ fikr-i ħayali şubu çaydadur çay tapalmağan künisi ħamar tutub başı ağrıb olam ħaltıge yitedür bu çaynı encür çini birle içmeydür içken birle sunkur almaydur ol çoñ çiniler su içkeli süyük Aş lañmen çöçire yumdan üçün obdandır andağ çoñ çinileri çay ħorlar körgende bu kazan Ψken dΨb kıyas kıladur hem yaraşmaydur andağ çoñ çinide bir kişi kÀfi içermü andağ çini çayğa layığ Ψmes.

**[10b] boş sayfa metin yok.**

### KİYİMLERNİÑ BEYANI

**[11b]** er maôlumnuñ kiyedurğan resmi kiyimleri ağınlar Urus gezmalleridin veya Hindüstan gezmalleridin köñlek üçün hası saffet dΨb Àk kiyimlik bar ulardın köñlek tembal kılib kiyedürler köñlek ekserleri kıska kılib tar kılib belki meşnaçığa berib kıladur tob kiyedür tembalni neme meşnaçığa berib kıladur tob kiyedür yaz kün bolsa iktek dΨb kıskadağ bir çayan veya kenzur kıldurub köñlek üstidin kiyib üstidin fergantandin keltür olğan bir nişuf romal ya kızıl ya yeşil ya sarık ya kara veya aq romal bilen içike kiyken iktek veya kenzurda üstidin bilini bağlab anıñ üstidin pahtesiz bir ton yabkaãab veya mabut veya bacın meşuğdın yolğan kiyimlikdin kiyedür bir kiyimlerde her birige bir dane tükme bir dane Ψzme bar lΨkin kenzur çapanıñ başdın Ψzme tükmelele kenzurnı inki üstürme yaş balalar kiyedür sağallıq aqsağallar iktek kiyedür kenzurğa ve iktek yanbuğ kıladur amma yemeniñ üstige kiyedurğan ton çapanğa yanbuğ kılmaydur mağber Àdemler Hindüstan dakasıdın başığa şalla yorkaydur noça başlar tokmağçıdın süsi tolkı kamalık tumağ alıp kiyerler ve kara körpe tumağlar neçe başığa kiyerler uyutlarğa amirkan mis keşş yorama keşş mis ve Hindüstan qarımınıñ keşş misisi bağzılar rekleç keşşlerini kiyedür bolar erenleriniñ kiyimidür imdi ağıniya mazlumlarınñ evvel altun zere altun tac atlas köñlek țavar ve

meşuṭ çekmende köñlek tembal her nersede köñlek kiyse şunuñda hem tembal köñlekni tola uzun kılib yirde sudralıb yörkedΨk kiyedür belki meşna çıķasa qalıķ [12a] kılib beredür ve hemmeniñ üstike Hindüstan aĝa banusidin yaĝni Àĝ Àĝabanudın aķ ferice dΨb uzun yenleri tar uzun kılib yemeniñ üstike anı kiyedür lΨkin yañlarını saymadur yüziĝe çömbel tartadur lΨkin Yarkend Ĥotenin ĥatunlarsa aķ ferice işletmeydür ular Àĝ ferice bedlidelik başıĝa saladur Hindüstandaki sidin bir bahri çarek alıb başıĝa salıb taki tapanıĝıça tiküdΨk kılib kiyedür (bahri bir çehar so yaalıúdur) yazlıķ kiyimlerine nefis hemşuṭ libaslarığın kiyedür kıřlıķ libasları üçün cuba yaĝnıñ körpeleridin cuba kılib taşlab şayyar kılib Ψzme tikmelerige üç meřkallıķ tikimni tüĝme kılib kiyedür ilgerü libas üçün renk toĝrasıda farķ tefavet bar irdi ĥalı boz manada oĝřaşı bolub qaldı simabe renk aķ nerseler ayrı kişilerge ĥas idi kıızıl renklik kiyimler ĥatun kişilerge ĥař idi ĥalı tamam aralaşıb kitti ĥuřuřen qara renk libaslar er kiřiniñ idi imdi tefaveti yoķ mazlum kişiler altun zere altun tacnıñ taşıda bileklerine altun bilezük kümüş bilezük barmaķlarıĝa altun yaĝlıķ yaķut yüzük piruze leyl zeberced zümrüd yüzükler saladur merveridini altun zereniñ çöresige tizedür ve likin mazlumđın bir kiyim veya bir ziyur toĝrasıda bir kışımı iş çıķarsa nemesi anı durabta anı tapmaĝu neçe tibmas ikenler kiyimleriniñ astarıĝe veya qalarıĝa öyşlerine kıladurĝan nerse astarıĝe kök ĥařanıñ bir nerse bilen kıladur yaķasını tar kıladur irenler yaķasını keñ tembalnı irenler baèzi çim řarıķaside tar kılib qor berketib kiyedür mazlumlar aykarki resmide keñ kılib kiyedür lΨkin paðteliú tembal kiyse mazlumlar tar kılib qor [12b] berketib kiyedür aykarı mazlum baĥt dΨb kışımı kiyimleri baraydı anı tamam tikne bilen veya ilmedüzlük bilen maĥşuṭ uapıb bilen keltikib çaya kılib kiyer Ψrdiler belki bacıda şayar kılgan baştu köñlek kiyib nihayet obdan köremiri onak kiyimler neme kelebtün bilen yüzike keltürüb tiktürüb kiyer Ψrdi keř kiyeseler hem kala butun kolluķ kılib kiyer irdi tumaķ ya telfek kiyeseler pütün kemçit qameni pütün işletib bir kenbez şurıtda kıldurub aar hem bolur Ψrdi anı kiyer Ψrdi dobba veya bök neme kenbez şurıtda şavardın veya kümhabdın kıladur tob kiyer irdi irenler dobbası hem kenez şurıtda kök çavar ya kök ĥařadın Ψrdi tonları begler tonıdΨk işlik irdi mazlumlar bir kışımı köñlekge berketedürĝan çünki armut şurtide çoñ tikmeleri bar irdi üstike altun işletkan uřaķ firuzelerde köz qonyan yaķut lemel bilen köz qonyan beş dane bolur irdi özi kinek yañları neme köñlekler qatar beş dane tökmeni bir kettar irdi bütükmeler maĥşuř civanlarĝa çokanlarĝe imes köñleki taķursaúı neçe uçuķ iki şarfige

Ψzmeķilur irdi Ψzmeleri ùapıb kıızıl maķşuť yΨb kıldurur irdi civanlar ķulaklarıĝa merverid münbaķ salur irdi merverid münbaķ tñrt Őedelik bir ĝariĉ uzunluķı iki ķulakıĝa sekkiz Őede merverdir münĉaķ Őundaĝ bileklerine bilezük ve ķollarıĝa leyl yaķut firuze kıymet bÀha taŐlar yüzük salur Ψrdi ĝalı bu zamanede baŐķa faķir doppa dΨb Semerķand doppası Őalur ŐaĝŐı sıdık aña altun ķadaķ berketür veya bolmasa ķarar fizge tikken maķŐuťluk yΨb tikilgen [13a] doppalardın kiyedür ve lΨkin minÀ bu civÀn minÀ bu ĉokandırurĝan bir niŐane kılmarsa ĉunki kısmı kñnlek pida kıldı èArabĉa kñnlek dΨb yañları tar yaķa salıb bir ĝariĉ miķdarı kñncek ķoyub üĉ sedef tükme beketib aymaķ lazım kelse baķınıdın bir tñŐük ķoyub bala aymatıb civan dise civÀn ĉokan dise ĉokan bolub yürüb beribdür velΨkin nagihÀn baĝzı baylar arasında ķadim vaķitĝe muvaffaķ bir kiŐini civan kılmak lazım kelse bir aķıķın ĝoŐaķara balalarını yıĝıb bir toydΨk meŐreb kılıb ķoy ulurub kimlikler ĝariĉ kılıb civan ķoyadur yaĝni civanca kñnlek kiydürüb ķoyadur civanca kñnlek dΨgen ĝalı bu zamanede Ψr aķı dΨb üĉ aylıkĉa toķulĝan bir ķormıŐlıķdur civÀnca aldı uĉuķ kñnleкке berketedür. [13b] ve yine mazlum kiŐiler arasında bir kısmı bir resim bar civÀnlar arasında baŐıĝa saĉ basab saladur özse ĉılarıdın baŐıĝa baŐdın taŐkan saĉnı saķlab ķoyub saĉ yasab üĉ saĉ veya beŐ saĉ kılıb saladur bir saĉke ķara bolsa anı aynaydur belki ķotaz ķuyruķıda neme saĉ yasaydur ziynet üĉün yaz bolsa ķaŐıĝa oymas ķoyadur baŐķa vaķitde ĉeraĝ isi ok ķaŐlıķ aytadur yüzike opa mankezige añlık sürtedür salĝan beŐ saĉ ķatar ĉatĝalı ĉatıķ dΨb yΨbĝa mercan berketib komuŐlarda iĉi kavak sapaķlarını ķoyub mercanlar birle tizib saĉ ĉatıķı kıladur hemmedin acayip Őu ki baŐıĝa saladur beŐ saĉ bilekdin yuĝandur beŐ saĉnı salıb ĉatıķnı berketkindin kiyin ol civÀnlar saĉnı kñter elmey keynige ķatarıb ķaladur ol civÀnlarınñ Ψlĝeri bir kısmı tembalı beraberdi aña tembal parĉa dΨb uŐuķdın tiziàĉe maķşuť her renk yΨb tiken tembal parĉaları bar Ψrdi ve neme ķol putlarıĝa ĝına yaķar irdi bir kısmı doppa aķ perice baŐıĝa örtter vaķtıdakiyedür doppası bar Ψrdi Őabun Őurtıda uzun bir nerse baŐıĝa ķoyub añn üstidin aķ perice örtter Ψrdi ĝalı andaĝ nerse ķalmadılar ĝalı aķ periceni tumaķ üstidin ya doppa üstidin kiyedürler.

### ŞİİR OÚUMAÚNIÑ BEYANI

[14a] Çi'ir dΨgen sñz kelmeni vezinlerken birinci mıŐrèa bilen ikinci mıŐrèa ĝarf da kelmede beraber kelgen ĉartıķdur evvelki mıŐranıñ dñrñst bolmaķlıķı ikinci mıŐrèadur oķuĝanda başlab oķuĝuĉınıñ kindin oķuydurĝanlar yaŐlaĝuĉınıñ aldıĝa temakı ayıbdur

belki hata başlab oꞑuꞑıdın kin almaqı neme ayn hatadur teñ beraber oꞑmaq obdandur yigirme demni bir dem başlab oꞑuꞑanda k yaka bir kişiniñ vazıdΨk ıkarıb oꞑumaꞑı yahşıdur unki şı'ir kelimeleride söz zaydurğan atıq arfler z aynıda söz aladur ve hemmeniñ arfler tenfif bolub inik atılır şebu sebebdin aytur başlab oꞑuꞑı kamil ustadur ta ki anga tb turub aydağ başlaydur anga baꞑıb rgense şı'er oꞑuşıda kamil boladur  ma vaz hem ıqsun dΨgen bilen şı'erniñ vezni zuledur hemişe veznini saqlamaꞑ zarurdur kamil oꞑuꞑan şu ki alık demniñ vazı kya bir kişiniñ avazıdek ıqsın ilikleri kiyin kitmese mundağ oꞑuꞑanda bu oꞑuşı bir kişige yaraydur yene biri şu ki şec' bilen oꞑumaꞑ yağni pehlivandΨk oꞑumaꞑ hem bu oꞑuşniñ ziyenetidr.

### NAĞMEÇİLER VE NAĞMEÇİLER ESBBI

[14b] Nağmeçilerniñ oñ esbbı alundur anı tırnaq bilen aladur anıñ tarları tamamen simdr bir czedk kenekdr ikinci nağme esbablarıdın meşq tardur anı / belki bir sonkak astlab anıñ bilen aladur sekiz aded sim tarları bilen aladur kemelçe dΨb bir ya arıqaside aq ılı bilen yağaqni zraq aynıb kemelçe bilen aladur neme kemelçeni alıb oyub tırnaq bilen hem aladur uunçı girecekdur anı aq ılı bilen rastlab ve hem kemleçesi aq ılı simtar uey tar lazım ılmaydur as kemelçe bilen aladur trtnçı dutardur iki uey tarı bilen rastlaydur bir tar yuarıda anı hem tar dirler ve yene biri pestde anı zil tar ayturlar alar bolsa dutar trt barmaklırsa bilen belki beş barmaqı bilen aladur def ol yumulaq yığaqdın ılınıb dubursaq tereside yzige tartıb aşqanmıñ evresi i arafıge atar temr alka berketib ayyar ıladur bu mezkur esbablar elnağmelerniñ esbbıdur yene bir ısmı esbb bar anı rebb dirler iki uey tarlıq rebab elnağmege atılmaydur rebbnı alar bolsa yaluz rebbnı zini aladur ve yene anbur ol hem sekiz simtarlıq boladur anburnı neme yalğuz zini aladur elnağmege alışturmaydur ve yene ılanda bengilerniñ şıfayı ydrğan iki talıgaqqa temr alkalar berketib mevresige olub naqısa aytur miz dΨb aladur [15a] ve yene mazlum alkalar arasında ilgarsa ağızda tişı bilen boşraq tişlebtrb aladurğan temrdin ılğan bir esbb bar ayırıldı anı abuz dirler ali andağ nerseler atunlar arasındın napıda bolubdur ali anıñ bedlid mazlumlar arasında maşşuş dutar bilen anbur alıbdur ve yene mazlumlarınıñ nibetlik bolğan nersesi usuldur usulnı bilmeydurğan atunlar bolsa muz tapalur uşuşen usul toğrasıda şeytn ğalb bolubdur atunlarınıñ usul oynamaq yasaknı bi ayalılık bir iş Ψken bunu tamam biyan ılğalı oba tarurmin

ve yine nekkarde iki yam çuyundin kılingan anga açkutresidin kAyb çürelerni maħkum tasmalar bilen tartıb çıkıb tıyar kıılır birini zil yine birini bim dYb ayturlar zilniñ Avazı yengiçekrak çıkar bimniñ Avazı yuganrak çıkar iki yağacı çaladurğan kişi iki kıolıǵa alıb çaladur ol yağacı çoña ayturlar surnaynı yağacıdın rastlab otralarıda bir neçe tuşuk kıoyub rastlab çalarlar yine bir işrek dumbağ bardur anı tola işletmes ikenler naqqare hem çoñ işleb ğazel havanlık kıladurğanı surnay Yken şunıñ bilen naqqare tamam bolur yine bir kısmı siyah çıríklarnıñ işletedurğan nerse çoñ dümnağ kYçik bir neçe dumbağ misdin sözyas kernay tuçdın çin söz yasçılar sekiz Adem sekiz söz nay Yken törtin bolanıb törti çalıb tuhtamağ yaman yine törti çalıb mangar Yken nöbet bilen çalar Yken karnay iki ikençalar bolsa iki Ademniñ çalar Yken tuhta ğanza hemmeniñ tohtar Yken çin bilen dumbaular çalıb tohtamay mangar Yken yine bir kısmı dumbağ ğirçek baðşılar [15b] arasında bar ularnıñ kıladurğan emelleri eÀma zalklar arasında ağızık vaúea bolsa yeri havannı keltürgende bağşı ğirçek dumbaqlarıǵa çalıb peri oynatamız dYb ğirçek dumbaqlarnı çalıb ğazel havanlık kıılıb öy otrasıǵa turuska bir agramçınıñ berketib ağıkanı agraykıñı agramçıǵa tutküzüb tuhtamay züb çörkükali saladur öy igesi barakıkdaki Aşna mahalle ğirçeklerini yıǵıb piri bolğan öyde kıatar oturur ğızadur öy otrasıǵa beketgen ğızamçı tuğ dirler ağık bir mestdek hemseyelerni çörkülüb turadur dumbağnı çalıb ğirçekni tohtatmay çalıb turğanda bağşı kıoyub kıolıǵa bir hanber şurtide kıyağ alıb ol bifhaúniñ tunakısıǵa boş şalıdab toradurğan bir temür berketiblik ol hanber bilen hanberlemin dYb ağıkıñıñ uçasıǵa sanıb urğanda hanber fiyağdın şakıldab Avaz kıkadur meclisde olturğanlar rast piri sangıtıb kıalğan ikenler dYb kü aylık otkazadur minasudur bağşılarnıñ kılğan nağmesi

### **BALA TOĞULĞANDIN TARTIB BAÚADURGANIÑ BEYANI**

[16a] Bir bala toğulğan hemen anı suǵa tüşürüb yüb zekege alıb yurkab emitedür balanın anası bir úoy kele parçakı püşürüb yYb anıñ sonúalarıda tarlanadur balanıñ kendigi tüşüb bolgunça zekede baúıb úırú kün bolğanda yine balanı suǵa tüşürüb úırúını çıúaramız dYb suǵa tüşürüb bolub uşau toúaçlar úılıb uşau balalarǵa ulaşturub berib zakadin büşükge alıb baúadur anasınıñ süti bolsa anası emtedür bolmasa inege saladur böşük bir úabreniñ aorıtda yağacıdın yaşab otrada bir tüşük simek üçün úurub tüşükge safaldın bir úaça berketedür meokür úaçanı Kaşúarcak YArkendce tuvak ayturlar büşükge bir úalın körpe úılıb körpeniñ otrasıdın bir tüşükcakga beraber úılıb yetişib úoyub tekige saladurğan körpedin başúa üstige yapadurğan körpeler úılıb iki

yanga kiçiu körpeler úlib úol tartúuzup iki úol tartúu úlib birni balanıñ iki úoli bilen úursaını úatıb tangadur yene birni tiz topasıdın tañgıyıp böşük üstideki toğra yağaçağa berketedürğan úor bilen çΨkib úoyadur úrúıda balaga bir köñlek kiydürüb başıga posma dΨb bir paöteliú doppa kiydürüb úoyadur böşükde miúdar bir yılğıça baúadur bala çoñ bolğan seri böşükde yatúalı onamasa andın kin anası yanıda yatúuzadur şundağ úılıb balanı beş yaşığa kirgünce baúb mektebge baradur oúub terbiyyet tapıb oğul balanıñ ata anası barlıú devletmend kişiler bolsa balası oúub èilim óaail úladur ata anası kimğil bolsa balasınıñ terbiyyetige úadir bolamay bala yarım yolda çala bolub úaladur oúutalmağandın hünermendge tutub baradur arıbu úısmı Àdemler hem balasını terbiyyet úlğandın molla buñalmasa hem hünermend boladur baèzi araz kökçek Àdemler hiç balası bilen işi yoú ular ata anasıdΨk bolub úaladur andağ Àdemlerniñ öz balasıga kılğan muóabbeti müşük aslanıga kılğan muóabbetge oòşaş çünki müşük muóabbet úılıb öz aslanını özi yiyedür [16b] TemÀşÀ ve cümlesidin evvelúisi meşreb ü bezmdür anga konganlar anıñsız ÀrÀm raóat tapmaslar çünki meşreb bezmlerni úadımdın tartıb pÀdişÀhlar emirler óÀkimler bΨgler ve aǵniyÀlar arasında istimirÀ ü cÀrı bolubdur. Ve anıñdın kiçiúrek temÀşÀ muùÀyebe hezl mizÁó köylüúdür bu hem úadımdın şÀhÀn emirÀn meclisleride ve hem meşreblerde bardur bu temÀşÀ asıl ve herege oòşaydur ularnıñ sözleri èamelleri şebuki iki Àdemni birbiri bilen muùÀyebe úılışıb sözleşdürgende herlerniñ neşterinin zehrini iki kişi birbiridin teteydür ehl-i meclisler ikiniñ sözidin külüşüb úíúasını felekge yetküzedür sözleşgenler birbiriniñ sözidin toğulğanıga peşimÀn bolub Ψza külfet tartarlar ehl-i meclislerge bu iş raóat mizah ve õÀiéúa bolurlar iki hezlgü birbirni körgende úaçıúúaú úaçıúuandıñ birbirige söz taşlaydur ol vaúit úaçıúúaúúa kök taş sepkendΨk açıturadurğan cevÀb tapúanda ehl-i meclis óoşlıúıdın ÀvÀzını köterib áadÀ bilen külüşürler óikÀyet bir pÀdişÀhniñ aldıda Molla Do Piyaza dΨb bir muùÀyebe çı mizÁó-gü bar idi bir kün pÀdişÀh ayıttı ki molla Do Piyazını mülzem úladurğan kişi tapınaklar bunu sözdesindürsün dΨdi pÀdişÀh òÀdimleri SÀlim atlıú bir kemerse tapıb pÀdişÀh óuzurıga keltürdiler Molla Do Piyaza ol kün pÀdişÀh óuzurıga kelmedi pÀdişÀh Molla Do Piyaza kişi aybardı bargan kişi óatunı aǵrıú Ψken dΨb keldi bir firáatdın kin Molla Do Piyaza özi pÀdişÀh óuzurıga bardı pÀdişÀh surdı óatunıñız aǵrıú Molla Do Piyaza cevap berdi óatunum sÀlimdur pÀdişÀh ve erkan-ı devlet hemme küldiler ol sÀlim atlıú kimerse Ψza tarttı bu şundağ iş yaman iken ki baǵzılar Ψza bilen ölüb keter ikenler. [17a] Maymun oyan temaşası maymun oynatadurğan kişi úamçını óalúa

úılıb tutub berse maymun óalúadan özini tek durmay ol úarafdan bu úarafge öter Ψken  
 tapaçıdın dorab belige tayaúını úoyub ora mangar Ψken mılıú atadurğannı durab berür  
 Ψken ayúını hem úrketür Ψken ayú igesi bilen orasa turub çalışar Ψkenãaóra  
 òatimelerde on beş yařlıúalardın otuz yařlıúlar neçe cöre bolub çalışar Ψken ular öz  
 himmetiñleri bilen ikidin oturağa meydanga tüşüb çalışar Ψken úıř künlerde iş  
 talaşturar Ψken ve úoçúar soúařturar Ψken keklik soúařturar Ψken òoraz soúařturar  
 Ψken taúalarını köndürüb yağaçağa çıúarıb çörkültürüb òalúlarğa selam úıladurar Ψken  
 tolaraú parçı kelte Àdemler malaúçı bolub malaú aytıb temÀřÀh úılıb berür Ψken  
 ularnıñ bağızları putı ikizge tiklab úolí bilen mankıb çıyandΨk mangar Ψken Óıtay  
 òalúınıñ malaúçıları hem malaúçıdın üstÀd Ψken ular yağaçdın bir çañzadΨk iřiñ  
 úoyub iřiniñ õñ sulığa altadın on iki fıcaú bağılab yükürüb kelib yalañaç bolub  
 Ψřikdin sönküb öter Ψken çoñ òaúarlık iş Ψken yene bir úısmı temÀřÀhlardın çañ çile  
 bu oyundadır mucuúluú úılıb óikÀye úılıb ılıb ötken vaúieanı durar Ψken yene bir  
 úısmı temÀřÀh úoçak oyanı ekâer kiçe oyun úılır Ψken eger kündüz úılar bolsa çerağ  
 bir yandurub üçün úılar Ψken úarankúu úılıb çerağ yandurub bir münçe ãüretlerini  
 çıúarıb ularğa óareket berib midirletib mañdurub kurçaúını ağızığa yiñiçeke ÀvÀz  
 çıúadurğan ayskut salıb öz yüşürünüb yiñiçeke ÀvÀz bilen geb úılıb oyun úılır Ψken  
 ve yene meşreb bezm-i ziyÀfet bir úarafdın bular maènidur velikin tefaveti şu ki  
 meşreb dΨgende nağme nevÀ boladur bezm dΨgende hem nağme nevÀ şarab kebab  
 şundağ nerseler hem bar ziyÀfet dΨgen mihmÀndÀrçılıú yabağda veya obda boladur  
 ziyÀfet [17b] dΨgen nağme nevÀ şarab kebab hiç úaysısı yoúdur òatunlar ziyÀfetde  
 nağme nevÀ bardur maóãuã Kařúardaki òatunlar arasında nağme nevÀ bardur mollalar  
 kÀsibler arasındaki bezm şu ki ular içide hünermend ãınıfları arasında her ãınıf içide  
 birdin ãÀóib tekbir tiklekendürler ular bezm úılar bolsa ular kitabò`Ànlıú úıladur  
 yemek içmekni kengrü úıladur ãÀóib-i tekbir dΨgen Àdem törde oturub èArabı  
 kitÀblardın ders aytıb beredür yaz künlerde bağılarğa çıúıb kitab óúub azmaz nağme  
 hem úıldurub namaz okub duèÀ úılıb yanıb keledür mollalarınñ bezm-i meclisde  
 nağme nevÀ şarab-ı muúlaú yoú belki gazelò`Ànlıú hem yoú ol ãınıflar kitabò`Ànlıú  
 baóã-i münÀðara mükÀleme úılařıb olturadur yene bir ãınıf ağıniyÀ sūdÀger  
 muèteberlerdür ularnıñ bezmi òaã yemek içmekdür andın başúa hiç nerse yoúdur ular  
 arasında temaku çikerler andın başúa nağme nevÀ şarab kebab muúlaúa yoúdur yene  
 bir úısmı erÀóil o başı bı-bařlarınıñ bezmide beng ve şarab nağme nevÀ úımar calÀb  
 yasakna işlerini ÀřikÀre úıladurlar ular bezm içide rezm hem úılařadurlar.



## OÖLAMAKNİÑ BEYÁNI

[18a] Ádem oölağanda hem nerselerdin bí-òaber boladur bunı úattıú uyúu dΨrler úattıú uyúuınıñ sebebi şundağ bolur ki aç úursaúúacıú ğaōÀyib uyúularğan óaletde mièdeniñ oturlab óazm úuvveti úaynağanda bir nerse úoymay oölaydur belki her úariúa tüşlerni kōrüb tüşide úorúub meni karabastı dΨb ayturlar baèzi kişiler òuraú tartıb oölab úaltus yatıb úalıbdur men dΨb ayturlar bağzılar çörçüb oyğandur bu hem ğaōÀnıñ óazm bolmağanıdır òalú arasıda rivÀyet úıladurlar ki her Àdemge Òüdüy TeèÀLÀ iki rúó beribdur biri rúó-i maúım ve yene biri rúó-ı revÀn rúó-i maúım Àdem bednide oölağaydaturadur amma rúó-ı revÀn Àdem oölağanda bedendin çıúıb her úarafge seyr-i temÀşÀh üçün çıúıb kişige vaúie boladurğan faéide ziyÀnı kōredür oölağan kişige uyúuda maèlüm boladur beş ol kişi úopúanda mundağ tüş kōrübür berür men andağ tüş kōrübür men dΨb ayturlar yene baèzi kişilerniñ uyúusu serkekdür yenΨk uyúu sehl bir şerefe bolsa anı úuyarlar ôÀhirÀn maèlüm boladur ki ular yΨgende úursaúı açıb iştihÀsı kelgende yerler yΨgende tağı yΨgüsi bar vaúıta ğaōÀdın úolıgarlar mundağ kişiler hemişe saúdur oölağan uyúusınıñ úatıú uyúuda imesdürler andağ kişiler tüş kōrse taèbiri üçün kōrgen tüşi vuúüèga kelür ve yene aç úursaúı yatıb oölağanlar evvel uyúusu kelmes úaçan ki kelse çör çüb oyğanurlar aç úursaúı oölamaúılıú úuvvet óazmıñ zaèif úılurlarbaèzi Àdem uyúıda boğulub úalurlar sebeb-i úuvvet óazma zaèif ğaōÀnıñbaðaratı dimÀğ úarafge áuèüđ úılıb ulargende boğulub úalurlar sebebi şudur oölağalı yatúanda ađniyÀlar sim çahÀr pÀye üstide yumuşak kōrpe salıb başıga tige üçün bir perúu tige úoyub yastúú üstige perde yayıb yatadur [18b] ğanılıúı otra óal kişiler çayga çahÀr pÀye veya kÀrvat veya kÀrvat áanduú üstide kigiz salıb tuzğan salğan tege úoyub kōrpe salıb yotúan yapıb yatadur kembeğel bıçÀrereler yerde üstide kōhne negi kigiz tapa salıb saman tíúúantege úoyub kōhne negi yotúan bolsa yapınıb bolmasa daú yerde uçasıdaki kiyimlerbilen yatadur ularnıñ yaşları başıga óaşet veya yağaç veya hiç neme úoymay daú yerde yatadur ularnıñ uşau balaları úumluú yumşak yerlerde tekyegebir neme salmay yatadur úış bolsa tekyege şal paðalı yaz ğarıncalı veya Ψken salıb yatadur öyige mis veya áandal veya kañ úılğalı küçi yetmegenlerdür.

## MAÖLÜM ÖALÚINIÑ ÚILADURĞAN İŞLERİ

[19a] Òamır Ψtib nÀn yapadur hem òamırnı yapıb kesib ögre aş başúa bir úısmı ğıōÀlarnı maôlüm òalú úolıdın çıúadur kiyimlerni hem ev içide maôlümlar úıladur meger aĝniyalarnıñ òatunları sıfünkge berib tiktürüb kiyedür èÀmlar içide evide özi úıladur evi süpüradur kiye yuyadur baş baúadur ve baş taraydur osma úoyadur opa añlık sürtedür bu meôkürlar her mazlumnıñ úıladurĝan öz işidür imdi hüner toĝrasıdın doppa tikedür yağlıú rumallarge yiñne bilen kel keltürüb tikedür baèzı hünermend òatunlar çapan köñlek tikedür çarò Ψgirib yib úılıb satadur saórÀ maôlümları dihúÀnçılıkka yÀri bir aşadur zirÀèat úılĝandın kiyin tamam zirÀètnı öyidin òaber alıb öteb kalasa ĝayb hem çarò Ψgirib tamam kiyimlerni öz öyidin çıúaradur yemek içmek pişürmeú yapmaú yumaú tikmek otamaú Ψgirmek úonaú soymaú öĝüt atmak bular arasında úaşlıú atmak osma úoymaú opa añlık sürtmek saç salmaú baş baúışmaú öziĝe ziynet úılıb perdÀz úılmaú ulaĝ baúmaú oran salmaú oran yıĝmak sepürmaú sefreKente taòta noĝuç úapaúda su keltürmek ãaórÀ maôlümlarınñ işidür baèzı maôlüm baş oyab berib şunıñdın kün ötküzedürĝan maôlüm bar.

### MİVELERNİÑ BEYANI

[19b] Heme mīvedin Ψlgeri pişedürĝan mīve üçmedür andın kiyin cinste örük Suðek (?) şaptul toĝaç alma armut neşfeti çılĝa úavĝun şeker suyu úavĝun yΨşik şirin úavĝun úara úavĝun kökçi úavĝun anar encür şaptul at şaptul ĝınalı çılan yañak cigde üzüm boladur Altışehar mīveleridür meôkür mīvelerdin baèzı Altışehar içideki yerlerde kengrü obdanraúdur meâelen üçme Yarkende kengrü encür Kaşkarda kengrü anar Kargalıúda kengrü alma Sancuda kengrü obdan neşfeti Kuçarda kengrü üzüm Òotende kengrü bu meôkür mīvelerdin başúa mīve bu Altaşeherde köpdür meselen òurma èArabıstandın veya Hindüstandın keltüradur bu yurtda you belki òalú uruĝını tikib teriĝandur ünüb birer kez kökleb úışda úurub úalĝan Ψken fista bÀdem bolarnı BedaòşÀndın keltürürler Àrı bÀdemni şamtulĝa olab bÀdem úılıbdur lΨkin bu şeharlerde şikÀli úalın şaptul ökçesiniñ şıúalıĝa oðşa şıúalı úalın úatıú özi açıú bolub úalıbdur baèzı mīve Yarkende you Kaşúarda bar kalas Yarkendde youdur yene bir úısmı örük Yarkendde bar Kaşúarda you olca örük baèzı mīvelerni úurutub saklaydur üçmeni úurutub ve salĝu dΨb saúlaydur örük şaptul üzümni úurutub saúlaydur örükni úurutub ĝüli didür şaptulnı úurutub úaú didür üzümni úurutub úoruú üzüm didür úoruú üzümni serki úıladur hem şına úıladur yaz vaúti bolsa rużabçı yagnı muz satadurĝanlar üzüm şinesini muz su yingge alışturub anı şerbet dΨb satadur hem üçmeden şine úılıb

satadur belki şinelerni yurtlarğa tulumlarda alıb barib satadur üzüm şineò`Àh ücme şinedin tola faéide aladurlar.

\*\*\*

üzüm úısmıları

úızıl üzüm aù bağrı

üzüm mınaúı üzüm müttÀúı üzüm

úara üzüm çışmiş

üzüm suúa üzüm

aú üzüm.

## MESCİDNIÑ BEYÁNI

[20a] Mescid dΨb sebde úıladurđan cÀynı ayturlar bir kişi bir mescid salar bolsa ya öz mirÀâ mülkidin ya bir parça zeminni satıb alıb ol zemin üstige mescid bina úılıb mescidge yer alıb ya öz yeridin vaúf taèyin úıladur iki öyi bina úıladur taşúarúı mescid yaz üçün içkerge öyi úış vaútida namaz utaúalı her ikile öyge mağrib úarafdaki tamığa muóarib dΨb bir Ψşik ornı yerni bir óıřtdın etib mağrib úarafdaki tamniñ çΨñ otrasığa bir nişÀ<ne úılıb anı mihrab dΨrler mağrib tamışamı başdın ayağıça úıble ayturlar şimal tamniñ bir ucı mağrib tamığa tutaş bulunkđa taúab beş pÀyelik yağaçdın bir řofa dΨk yasab anı óuùbe óuuyadurđan minber dΨrler Cumèa küni óÀùib minberge çıúıb óuùbe óuuyar mescidge üç kişi taèyin úılurlar ulardın biri óÀùib Cumèa küni üçün yene biri imam bir künlük namaznı başlab otamak üçün yene biri müéezzin beş vaúit namazđa ezan úaçúırmaúı üçün mescidniñ vaúf yiridin her neme ããaal bolsa óÀùib imam müéezzin öz hiããelarını alıb yiyedür bolarnıñ úıladurđan işleri beş vaúit namazda hazır turub maóallege aykadarlık úılmaúı maóalle içinde kişi úara ağrib úalsa úavmi yđıb barıb körmek bunı eibÀdet dΨb ayturlar eger bir kişi olsa teçhíz üçün hem tekfin üçün meókür üç kişi úavmler bilen yub kefenlab meókür mescidde namaznı óuub alıb kömüb salurlar yene úavm içinde neór-i çerÀđ bolsa her mescid cemÀèati öz úavminiñ neór-i çerÀđıđa ótkezatur amma ađniyÀ Àdemler muãib bolğanda úazı aèlem müfti belki hem şehir óalúı o óÀt ÀvÀzı üçün úaçúıradur úaçúıradur bir mescidniñ úavmi öz mescidni taşlab yene bir mescidge baralmaydur bir úavm yene bir

maóalledede hemÀn bolub mescidide /namaz otasa otalayalardur dÀyim barib otayalmaydur

### ÁFÍTÁBNİÑ BEREKETİ

[20b] AfitÀbniñ bereketi her zi- canğa kök tat nebÀtÀt diraòt eşçÀrga cemiè yaratılğan nerselerge anıñ bereketi çoñdur delili şı ki ÀfitÀbğa çıúmay hemişe sÀyede turğan meâelen kez malçılar küniniñ tulası sÀyede otkanı üçün ularniñ renk rüyi a meâelen karıb sarğıb özün bizkek bolğan kişikdürler afitÀbda yürgenlerniñ renki úzıl özi semiz küçlüüdü ve yine dΨhúÀnlar bir parça yergeketmen çapıb işlab yirge faide úıladurğan òaruşdin úalın salıb uruğ saçúanda meökür yer içidin Àz gana yerge saye tüşüb afitÀb yitmakan bolsa meökür yirniñ tarıgan zirÀèati afitÀb tüşgen yeriniñ ki dΨk bolmaydur belki aşlıú sarğarıb yetib kitedür şındağ hem bir diraòt tigin diraòtlar diraòtlar arasında ÀfitÀb itmay úalsa diraòtlar arasın şaòlarınıafitÀb úarafiğa sunatur şındağ èÀmlar içide bir temâil söz bar bir kişi bir kişidin cebr tartsa meni kün körgeli úoymaydur dΨdür andağ dΨgen meni aftÀb körgeli úoymaydur dΨgen bolatur yine bir úısmı söz bar meniñ dülüm ÀfitÀb körsün dΨgen temâilleri bardur eger tağdaki úar ve muzlarğa afitÀb tüşüb ÀfitÀbniñ küçi bilen erimese ol vaúit su toğrasın nihÀyet müşkil bolur Ψrdi sular afitÀbniñ bereketidin úarlar ÀfitÀb ÒüdÀ bergen nièmetler içide aèzam nièmetlerindür zirÀèat Àşlıúlar üstige tört gün ÀfitÀb tüşmey sürün bolsa aşlıúlarğa òirÀèat kökige alpahta tüşüb yoúaltatur şındağ her nersege bereketi çoñdur vÀ nefèi ziyÀde şındağ hem úış künlerde bir kün ÀfitÀb çıúanı bir şherge otun toğrasın neçe miñ tengege fÀèide bolatur ğarib ğurebÀlar afitÀb sinib soğau zaómetidin úutulur belki ağniyalar hem bir parça kekiz bilen ÀfitÀbğa çıúar.

### BORANIÑ BEREKETİ

[21a] Boran òuãũ óut faãlide tolaraú çıúma sebebitağ üstideki muzları úışın tonklağan tamam zemin üstideki toñları aytıatur anka boranniñ köçiteymese yine bir nerse bilen muz úış ar tonklarğa köçiytmeydür boran Ψritib sularni cÀrí úıladur toñları tişib pitiú úılıb boran yine úış uratatur yazniñ evvelúı ibtidÀsı boran bilen bolatur òuãũ óut kirgende òalayúı arasında bir temâil söz bardur óut ketmin destesini tut dΨrler hem diraòtlarniñ toñı Ψrib diraòtge su yügürmaúı boran bilen bolatur boran bilen teñ ve dihúÀnlar ãadraşıb dihúÀnçılıúúa saèy-i küşiş úılıb óut boran künleridin başlab arıú ustañ çauıb suğa úayar münatôır bolub turatur boranniñ bereketi bir

nersege yetedür úışda úaçıb kitgen cÀnvÀrlar hem boranda peydÀ bolub keledür úaluğaç kakkuk āufya şundağ baēzi cÀnvÀrlar keledür diraòtlarge yeşil çıyan kiduradur mīvelik diraòtlarğa her renk òuşrañ külÀh çeçde dufi úoyarlar borannıñ bereketi çoñdur úar òazineliriniñ miftÀóı mevz maēdenlarınıñ kelidi borandur bahar başlamçısı hem borandur borannıñ bereketi bilen bir cihÀn kökarab zümürüd basaùlar salınadur bağ bostan gülistÀn bolub çimen tağ deşt lÀleõÀr boladur boran şu bu sebebdin tamam òalú óut faālige mūntaòir úarlaşlıú turadur óut faālı kelgende òalayıúúa bir èıyd bolğandık boladur anıñ üçün ki óut faālıde boran boladur dΨb boran bereketige intiòÀr turadur boran kelgende òalayıú uçasıdaki úışdın kiken coya ve úalın çıyan yoúlarını salıb taşlarlar óut faālıde kelgen boranıñ bereketige òalayıú òursend bolurlar.

### VAÓŞI ÓAYVANLARINIÑ BEYANI

[21b] Yırtúucu óayvan şırdür koçluú bir óayvandur köksi kenk başı çoñ gerüni yuğan yallıú heybetlik diraòtlıú cenúallarde yorarlar şırni biber hem dΨrler hem yırtúu cÀnvÀr arasıda koçluú bir vaóşi óayvandur bir muēteber sydÀger ayttı ki bizniñ bir tΨve birleyde yatıb on Àdem ulaşıb çıúaralmay gicesi yatıb seóer úopub úayla saúlaydın yigirmi úadım neri bir diraòt bar Ψdi tΨve diraòt üstide turadurlay üstige barıb körsek bir şırniñ izi bar Ψdi şır ya biber dΨgen tΨve at úotaz kele şundağ nerselerni hem tutub yΨrler yene bir úısmısı yolbars atarlar yolbars şırdΨk yuğan Ψmes yolbars bars şırdın yeñiçege āüreti müşük āüretida amma bu óayvan hemme òunòÀr yaman óayvandur her neme ki şır alıb yΨse bu hem alıb yΨdür yene bir úısmı yolbars cinsidin bar anı Farsıde yüz atarlar tergide èasr aytur bu hem bir vaóşi óayvandur özi çoğür aúdıñ aú üstide yemulaú úırk eliú bu künlerde anıñ teresi sarığıça HindüstÀn sudÀgerleri tapsa aladur şebu cinsdin iki küçükini ger nil maliz āÀóıbnıñ vaútide çını bağıúúa tirik keltürgen aydı Àdem úaşığa kelib turub deróal çıyan üstidin Àdemniñ yutasığa ağız salğanını kördüm şebu cinsdin saf seriú birni şamıda molla tapıb maókem çoñ bir yağaç úafesde baúğan Ψdi anı hem men körgen şekli müşük şeklide renki her renk úara ve kök yolbars bar dΨb òalú rivÀyet úıladur vallahü aèlem yene bir úısmı yırtúu óayvanlardın böridür burnı renki kökdür úümüş köki dΨk úümüş köki pişkanda sergış bolğandık úümüş rengidΨk böriñiñ rengi hem úümüşge muvÀfıú hemişe boladur [22a] böri hem yırtúu óayvanlarınıñ yamanıdur tolaraú at Ψşekge ağız saladur úış vaútide yalğuz Àdemni tapsa dört beşi bir bolsa Àdemni yiyedür úoylarını hem yiyedür yaman òunòÀr óayvandur yene bir úısmı óayvan özini kiçgedür tumşuúı

uzun uçluú yırtúu óayvan cinsidin bardur tumşuúımı salıb mal keleniñ uçayını tartıb alıb yΨb ketedür anı tölki hem yırtúu óayvanlar cinsidindür IΨkin úoy kelege köçi itmey tuşğan tuòì şundağ uşau nerselerni tutub yiyedür ve yene yırtúu óayvanlar cinsidin ayıúdur ayıú hem au kele úoy tapsa yiyedür ve yene bir neçe uşau yırtúu óayvanlar bir ular müşükdΨk uşau bir nerse tabib yiyedür mülündΨk ve davağandΨk bolar tuşúan saçúan úargul olay keklik şundağ nerselerni tutub yiyedür.

### ÜLKÜ ÓAYVANLARINIÑ BEYANI

[22b] TΨve bir ülkü óayvandır ki úanaætlik usuzluúuáçır aşlık Ázıp ağır küter küçi bu aş bir óayvandır amma kínci yaèni bir kişidin tayaú ikÀn bolsa intiúam aladur anıñ nerleri úış küni çillede buğrasığa kirib ağızıdın köpük çıuarıb úuyruúığa siyab uçasığa taşlab mest dΨk bolub bir nerse yamaslar tÀ ki buğraylıúıdın çıuíb bolğunça tola yaman óaúırlık bolub úaladur ve yene atdur anıñ obdanınıñ pÀdişÀhlar arasında behÀsı yoúdur çoñlarğa èaziz nerseler yaòşiaúınıñ úıymeti çoñdur yene biri úaçırdur úaçır hem úıymet-bahÀ bir óayvandır baèzi úaçırga tórt yüz çıñ yük artsa belini egmey mangadur úalesi hiòmetni au úılsa úaçar hem úıladur ve yene bir óayvan Ψşekdür hem mingeli hem tifar artgali yaz künlere çıdaşlı amma suğaúka èaciz raú óuáua diháÀnlarğa tola lÀzımlık óoraúı az işi çoñ yene biri úotazdur ülküde abbıua èÀciz otlaydurğan yeri tağ üstide ne yerde úarımız bolsa ol yerde otlabdur tağ duran uralaş au úaçarΨşek manka limadurğan/mangalmaydur yerde ÀsÀnluú bilen yük köterib mangadur yene biri keledür kele obdan fÀéideliú bir óayvandır óoraki başúa óayvanlardın tolaraú yiyedür süt úaymaú misk şebu cinslerdin çıúadur Ψrkeklerini buúa dΨrler ularnı kestürüb aòte úılıb öy dΨrler diháÀnçılıúınıñ işlerige kele bolmasa ularğa tersdür úuş hidÀmaki óaman pitmek hemni tamam terilguni kele bilen úıladur yene biri úoydur úoy tola fÀéideliú bir óayvandır anıñ yüñi ve miyaúı ve hem süt úaymaúı fÀéidesi tola özi yavaş bir óayvandır yene açkuyu hem fÀéideliú bir óayvandır süti obdan anıñ teresi úarım boladur yüñi tebit çöpüriniñ tegide tebyit bar anı úıymet-bahÀ şalúıladur çöpürni agramçı úıladur amma açkunıñ ayağı suyuú bir yerde tinmaydurğan bir óayvandır yene óayvan itdür anı Àdemler baúadur it öyge yat Àdemlerni kirgeli úoymaydur özi úanÀætlik bir óayvandır hem suğaúua çıdaşlı her úança aç úalğanı birle igesini taşlab kitmeydür [23a] it vefÀdar bir óayvandır igesi ne yerge barsa ol hem ol yerge baradur ve igesidin Ψrkeşib ayrılmaydur ülkü óayvanlardın biri müşükdür müşük öy bilen bir öyde könken. müşük igesi ol öydin köçüb kitse müşük köçüb bargan yeride turmay evvelúı öyde úaladur şınıñ üçün temâil

söz bardur müşük öy bilen it igesi bilen müşük fÀéidesi saçúannı yoúaltadur müşük bar öyge saçkan yaúın kelmaydür tağar òurcin úaça saçúandın selÀmet úaladur. Yene uçarlıú ölkü óayvanlarıdın tuòıdur bu hem gúldaydurgan fÀéideliú óayvandur Urus tuòısıdur tuòı toòmı yaòşı nersedür bir tuòı her küni bir toòm berse bu toladur Àdemler toòm üçün baúarlar yene biri örükdür bu hemtuòı dΨk toòmge kekeleydür yene biri gızdur ol hem toòm kekeleydür ördikgız su boyıda veya kólde turadur anıñ toòmularını tuòıga bu suradur toòmını toòı çıúaradur biri keklıkdür anı soúaşturmaú saramaú üçün úafesde baúadur yene biri bedeni yÀki vatvalaú dΨrler anı hem úafesde úoyub hem soúaşturmaú üçün baúadur yene biri ile turgaynı anı saramaú üçün baúadur obdan saraydurgannıñ úıymeti çoñ yüz serkeç bir turgaynı aladur ve yene bir úısmı turgay bar şofi turgay dΨb anı hem úafesge salıb baúadur anıñ başıda hevfeftaòıdΨk tÀcı bar obdan saraydurganını tört beş serkeçe alıb baúadur yene úara úuçkaç baúadur temürcüú baúadur sarıú úuçúaç baúadur şauuúı baúadur minÀ baúadur terülgu baúadur temürcüú iki úısmıdur biri tağ temürcüú yene biri ölkü temürcüú bir iúilesini baúadurn yene say sağızòanı hem baúadur yene tağ úargasını hem baúadur Àdem konadurgan cÀnvÀrlar arasında kebuter uçub barıb yene keledür Àdem arasında yuradurgan cÀnvÀrlar úaòıñ úarga úaluğaç úarga aú úuçúaç keklük ãofiya sar ve yene çoñ Àdem av üçün baúadur úaraúuş úarçıgalaçın şumka úoygur úardım tay bolarnı şikÀr üçün baúadur.

### ÚÁDIR ÖÜDANIÑ ÚUDRETINIÑ BEYANI

[23b] Beni Àdem atanıñ ãalbıdın ananıñ raómige ötüb taèyin müddet de can berilgende ananıñ Óayzı bend bolub ana rahmide úan yiyedür müddet tolub toğulganda yerge tüşgen hemÀn ana sütiğe ağız açadur çehÀr pay kele úoy balası yerge tüşken hemÀn emçek isteydür emçek istemegi bu idrakni úaydın taptı aya bu idrakni ÖüdÀ òalú úılğanda bille òalú úıldı mu ÖüdÀ úÀdir-i muúlaú Óazret-i MusÀga bir parça otnı sözletib emirlerini añlandurdı közniñ ornı bir darçın puldıñ veya toòm serpiğaydıñ bar amma anıñ körmeki tamam pür cihÀn dünyanı ióÀúa úıladur Yunus peygamber üç kiçe kúndüz balıú úarnıda yattı balıú úarnıda teniúi ne yerdin boldı úÀdir-i mutlaúınıñ úudretge úası anı çıúardı miálan çıbın baèzi cÀnvÀrlar úışıça ulakdΨk yatadur vaúti kelgende ularnı tirildürüb çıúaradur meáelen cümle öz rızúı neler yıgıb saúlaydur hemni iki yüçüú úılıb saúlaydur yerde onub úalmasun dΨb yumgaú süt ururğı tapúanda anı tört pöçüú úılıb saúlaydur ol yumgaú süt iki parça özi aálısı Ψdi iki parça úılsa yene yerde onar Ψrdi anıñ üçün tört parça úılıb saúladı bu fehm edrakni

úası bendesi kitabda oúudu ulaknı tirküzmek ol úÀdir-i muùlaúniñ işidür amma peygamberler vÀsıúası úulı bilen bolubdur. Ol úÀdir-i muùlaú youğın bar úıldı bir toúumniñ şikÀliğa tamam cihÀnnı sıgdurğalı yatúuzğalı úÀdirdür hiç èacaib ğarib Ψmes bedresti ol youğın bar úıldı şundağ ki Ψlgeri ötken Beni İsrÀéilniñvaúiealarından añlaymaz ularğa hiç su youđ deşt-i beyÀbÀnda úuram taşđın tuyğunça su berdi şundağ hem minne selvÀ ularğa hemişe berdi ari úÀdir-i muùlaú youğın bar úıldı kÀdir-i muùlaúniñ úılğan işleri vΨratúan nerseleride úudret-i kÀmilesi rüşen hüveydÀdur miâlan dıraòt anıñ ifra úılarınca esòÀr arıúlar sucarı bolmaú üçün ularşıb tókülüb tukakanda dıraòt biraz müddet ulak bolub yene öz faâlide tirküzüb toğuldurub yengi ifraú evvelúidiñ çıúaradur úÀdir-i muùlaú ÒüdÀ balası úorub úalğan dıraòt úoruú şaðdin mîve beredür úÀdir-i muùlaúniñ úudretini sanab hiç beşer tóketelmes her úança kÀmil-i hÀkim ve dÀnişmend-i èalím bolğanı birle nÀúıã úısúadur.

### MERÓAMETNİÑ BEYÁNI

[24a] ÒüdÀniñ meróameti hem meróametlerdin çoñdur anıñ üçün ki èÀlimler Àúiller duèa münÀcÀt rÀz itúanda duèa tamamıda ya eróamürraóimın dΨb òiùÀb úılıbdurlar yaèni hem raóm úılğuçlarınñ raómrauí dΨb dürler ÒüdÀniñ meróameti èÀmdür bir èÀãı pür maèÀãı èözr taúãiri üçün rast kôñli bilen ÒüdÀğa rÀz itse elbette bağışlab èafv úıılır ÒüdÀniñ meróameti Àmdür èÀdillerni èadÀleti úutúazğanı birle Àãıların ÒüdÀniñ meróameti úutúazur ÒüdÀniñ meróameti çoñ Óazreti Nuónıñ úufÀniñ beyÀnıda kôrürmiz ki ÒüdÀniñ ğazabı kelgende Nuónı anıñ òatun bala barkasını kelinini úutúazmaú üçün kime buyrub fÀsıúıldın ayırıp çıúarıb Nuónı bala barúa òatun kelinini úutúazdı ğazab úılınğan fÀsıúıların helÀk buldı şundağ Óazret-i Luını iki úızı bilen úotúazıb fÀsıúıların helÀk úıldı beni Àdem arasında raóm bar meróametlik hem az bolsa mubardur şundağ Óazret-i Musanıñ Beni İsrÀéilniñ úiããa vaúiealarıda kôrürmiz ki Beni İsrÀéil çoñ günehkÀr bolub ÒüdÀniñ ğazabı ular üstige kelgende Óazreti Musa Beni İsrÀéil üçün duèa úılıb başını secdege úoyub ayıttıularnıñ ğünÀhını bağışlağıl bolmasa meni öz kitabnıkdın çıúargıl dΨdi pes ÒüdÀ ularnıñ künÀhını bağışladı Àri èÀdillerniñ meróameti bar baèzılar hiç nersege azar bermeydür belki úortúunúazların olturmaydur tuòi kebuterlerni hem buğuzlaşúa hem perhíz úıladur mundağ úılmaú raóm cümlesidindür baèzi meróametlik kişiler bar anıñ úaşığa bir muótÀc kelse anı razı úıladur özige úalmasa hem óacetdin çıúaradur bu hem raóimniñ nişÀnesidür baèzi raómlaklar özi yimey yidüradür

### CENK äULÓNİÑ BEYÁNI



[24b] İki pÀdişÀh birbiri bilen uruşmaúınıñ sebebi kibir mağrūrluúdn bolur evvel bir elçi aybarur elçiniñ alıb barğan söziǵe onasa cenk bolmas onaşmaǵanda her iki úaraf cenkge úozǵalur ol pÀdişÀhlar ÀsÀnlıú bilen öz şherini pÀdişÀhlıúını taşlab bermes belki can berür pÀdişÀhlıúı bermes elçi sözi bilen kelişelmegende cenk úılǵalı turarlar cenk başlaǵanda hemesi oòşaş imes úadimúı zamanlarda cenk úıladur bolsa biriniñ üstige barar bolsa biri öz yortıdadur Ψken yine biri anıñ şherige leşker tartıb barıb suúaşar bolsa òazinelere çıúarıb leşkerlerige ãarf itib çoñ óaşmet birle barar Ψken úadim vaúitdegi ururşlarǵa işletedürǵan cenk silaóı úılıçnize siper òancer maómud salǵu kemend şundaǵ nerseler işletür iken ekãer ularnıñ uruşı iki úarafdın iki pehlivan meydanıǵa kelib birbiri bilen úılıç bilen ya nize seper tutub uraşar Ψken úaçankı igütiñ kelib birbirige ğÀlib maǵlūb bolamaǵanda meydanda çalıbǵıb birbirini yúıtar Ψken şundaǵ iki úarafdın meydanǵa iki pehlivan kelib soúuşub bolmaǵanda iki úarafnıñ leşkeri ölkürce hücum keltürüb suúaşar iken Àhiri bir úarafnıñ úaçúanda yine bir úarafnıñ ğÀlib kelib esir olca ğanimetlernialıb kiynidin úoǵlab öz şherige sulab çevresini leşker bilen yürkeb alıb şherni muóaaara úılar ikenlar şher içideúiler açaçılıúdn tenge bolsalar hem küçiniñ úuvvetiniñ imkÀniçe sefil üstidin oú yaraytıb cenk úılıb bolmaǵanda şher dervÀzesini açıb çıúıb ğÀlib maǵlūbdın şherni alıb iúÀeatigekirközür ikenlar bu tarıú-i cenk ilkari top tıúuz zenberek maltıúlarını bilmeken vaúitdeki suúaşlardur top tıfu zenberek maltıú bu esbÀb ÀlÀt cenge hiçbiri you ikenlar vaúitdeki işletedürǵanlar úılıç siper nize òancer mahmūd yaka girze salǵu [25a] kemend teber yaka ara paltu şebu esbÀblardın başúasını bilmes ikenlar óali minÀ bu zamanda cenk esbÀblarınıñ tolaraúı mıltıú topdur bu zamanadaki toplardın penÀhbaòda hiç közke körkeli naáib úılmasun ol toplarnıñ at ÀvÀzını inkladur miz bir top Ψtlamaúayǵa mink cΨnk mıltıú dÀr ü mink cenk úoǵuşun oú lÀzım úılurlar bir pütün taş taǵúa tört pÀy ol toplardın atsa taǵ eãerini úoymas ikenlar beş topalaydın úılǵan sefillerniñ /çevresini oyab anı òendeú dΨrler/ andaǵ toplar aldıda neme iètibÀrı bardur bu zamaneniñ cenklerini şundaǵ toplarǵa úıyas úılmaú kerek elbette Ψlgeri zamane dΨk pıçaúlaşıb úuçauúlaşıb cenk úılmaslar ãaf tartışıb mıltıú top top ΨtişΨb suúaşarlar бүкүңgi suúaşlar deryada su üstide hem sütgide úoruúda hem ÀsmÀnda uraşalaydur ÀsmÀnda hevÀ kime bilen kelib bum taşlarlar öüðÀvend hiç közge mundaǵ cenkni körsetmasün bu hemmesi Àdemniñ helÀki üçündür bolar suúaşab òazÀneler òÀli bolub úaóulık Àdem tola olub hiç ‘ilac bolmaǵanda ãuló úılaşurlar bolarnıñ ãulóı ğÀlibge ziyÀn tolamak ikenlar Ψlgeri suúaşlar pat töker ikenlar bu

zamanedaki suúaşlar özün tartıb suúaşdurlar hem bu zamanede şeherge sulaúab uruşmaydur meýdanğa çıúıb uraşadur miltıú topdın başúa úılıçnize işletürler lƳkin siper işletmeydür oú yÀ hem işletmesler yene cenk künleri kÀrnay sūrnay dümbaú bolarnı işletürler úadim zamanda hem bu esbÀblarını işletür ikenlar uruş úılığanda kÀrnÀy úoyub hücum úlar ikenlar belki sipÀh èaskerlerge óükmeni kÀrnÀy ÀvÀz bilen berür ikenlar yene èilm kutaradurğan resim hem Ƴlgei ve hem bu zamanede barvularnıñ [25b] ularnıñ bayraúı her renk boladur bayraú kötergen aldıda mangadur her gürühher fevcni öz èilm bayraúıdın bilürler bu vaútdin atmış yıl ƳlgeripÀdişÀhlar arasında top úayúu bar Ƴrdi ularnı aú úoşub mañdurar Ƴrdi óali bu zamanedeki cenk toplarını ot bilen tebaretedür başúa nerse bilen mümkün imes Ƴlgergi cenklerde esir úolğa tuşsa ol pÀdişÀhlar esirni yÀ olturur ikenlar veyÀ başúa yurtúa veya yurt óalúğa satar ikenlar óali bu zamaneniñ pÀdişÀhları úolğa tüşken esirlerni baúarlar eker mecrúo bolğan bolsa ceraótige mülóim úoyab baúıb saúaytıb öz iótiyarığa úoparlar ò`Àh tutub úalsun ve ò`Àh yurtığa yansun yurtığa itküdyk òarÀcet bir araykenlar esir tuşadurğanlar maltıú esbÀblarını yerge úoymak hemÀn ularğa hiç kim daòil úılmas ikenlar ularnı hem bağlamas ikenlar ularğa yemek içmek berib baúar ikenlar Ƴlgeri pÀdişÀhlar bir úança devlet óaşmetleri bolsa mühim beş künlük on künlük yerge cenk üçün leşker sipÀhları birle yarar bolsa yemek içmeklerini menzilge kelib úılıb yer ikenlar bu zamanedeki pÀdişÀhlar bir aylıú yerge úuşun teber Ƴtib barsalar èarabalarda ot úulađlıú ğaõÀ işiđliú çöldeşt-i beyÀbÀnda ùeyyÀre óazır hem úuşunğa tiküdyk bille alıb yorarlardı belki sularnı müşklerde tƳvelerge artıb bille alıb yorarlardı bolar hem çoñ bir tecemmüldür bu pÀdişÀhlar kimlerige meşşüú kimaslar úadim Ƴlgeri pÀdişÀhlar öz kim libaslarığa meşşüú libas kim ò`Àb çapan kƳbdürle cenk sipÀhlarığa obdan perveriş úılmabdurlardı inãÀf yüzidin úaylasaú pÀdişÀhlar sipÀhğa obdan baúmaúı vÀcib Ƴken çoñ sipÀhlar öz başını beribdürler úuşun serdÀrlÀrınıñ ismi bu terür [26a] hemme leşkerniñ çoñnı emir leşker atarlardı anıñdın keçikini peñç-ãad atarlardı yaèni beş yüz sipÀhnıñ atlınıñ çünki andın keçiki ãad başı yüz Àdem çünki andın keçiki peñçÀh başı ellikniñ çünki andında baş onniñ çünki piyÀde leşkerniñ çoñnı laver atarlardı piyÀde miltıú köteradurğanlarını serbÀz atarlardı topçılar hem laverğa úarlaşlıúdur bolarnıñ içide peñç-ãad dƳb youúdur líkin ãad başı peñçÀh başı da başı laúablıúardı bardur bolarnıñ mÀh var aylıú pulı baúığa muvÀfıú çoñğa çoñ keçikgekeçik aylıú kelür ikenlar bu ùariúler FirganistÀn MođolistÀn emirleriniñ sipÀh serdÀrlarığa taèyƳnleken manãıbdur imdi Hindústan askerleriniñ

laúabları ularnıñ leşker başılarınıñ lakabları ger Nil-i HabzÀl keftin óicr-i cemèdÀr  
 āubóadÀr ó°ÀladÀr aulú sipÀhlarnı aulú piltin piyÀdelerni piyÀde piltin ayturlar  
 ularnıñ tenò`Àhsı yaèni aylú öz laúab manāibige muvÀfiú berürler ularnıñ kiyim  
 yemekleri pÀdişÀhlıúdn dur her bir künligi çamğur piyazğiče pÀdişÀhlıúndur  
 Àylú pili başúa kiyimni yemek içmek bir künligini her küni beredür aylú pil yanığa  
 tüşedür pilini yacuğlasun ya büzsün öz iòtiyarı Firganistan Mogolistan emirleri sipÀh  
 atlıularığa her küni bir vaút pÀdişÀhlık aşbereydiler líkin künlük yemek içmegini  
 Hindüstan pÀdişÀhsıdΨk bermes Ψrdi bes Firganistan Mogolistan emirleriniñ  
 sipÀhğa bergen ayluları ekāer vaút yetişmes Ψrdiler

### ISIÚ VE SUĞAÚINIÑ (BEYÁNI)

[26b] Isıú ot bilen fÀéidelik nersedür çünkü pişürmeú úaynatmaú sınmaú ot bilen  
 boladur çünkü suğau sunı úaynatıb içmek veya ot da úoyub ısıtıb içmek yemek raóatlık  
 nersedür bolar ot bilen müyesser bolur suğau künlük ot sınmaú özini ısıtmaú raóatdur  
 lΨkin otnıñziyÀnı hem bar kuyak dΨdi baèzı ot kitmegi evi şeerlerni köydürmegi  
 hem bar bir ısıú úladurğan nerse afitÀbdur afitÀb hem çünkü fÀéidelik nersedür sunıñ  
 kelmeği tirilgunıñ pişmegi afitÀb bilen boladur hem hevl bolğan nerseniñ úurumaúı  
 ve bir nerseni úurutmaúurı afitÀb bilen boladur afitÀb bereketlik fÀéidelik nersedür  
 amma boynıñ hem noúāanı bar meāelen bir tirilgu kökge su itmese afitÀb úızıú bolsa  
 ol tirilgu afitÀbda úoyub köyüb ketedür ya bir kişi deşt-i beyÀbÀn çölge tüşüb úalsa  
 afitÀb úazıú bolsa afitÀb tabışídın bile boladur eger olmasa nine Óabeş óalúıdΨk  
 úabúara bolub úaladur suğauıñ bereketi suğa su ve muz ısıú künlük Àdem usab  
 helÀketge yaúm bolğanda bir piyÀle suğau su veya mevz tapsa úança raóat alur ya  
 tola ısıúlağan kişi bir sudun suğau cayğa çıúsa úança raóat alur ısıú temüzde baèzı  
 Àdemler devletmendler tağua barıb temüz ısıú havÀnı tağda ötküzüb yanıb kelürler ol  
 yerde çibin pişe büge kömte yoúdur suyu bolsa suğau muzdΨk elbette devletmend  
 kışilerge her úariúada raóatdur suğauanıñ küçi kembeğillerge ısıknıñ küçi hem  
 kembrağillerge ve líkin suğauıñ küçi ısıúınıñ küçidin yamanraú çünkü ilink raú añlı bar  
 kişi bir gice suğauıda úalsa toñlab úalur ari ısıúınıñ küçi hemyamandur lΨkin suğauıñ  
 küçi yamanraúdur ve yene söz bar ki [27a] yemek içmek toğrasıda tuòı göşti suğau  
 toòum ısıú dΨrler kökçay suğau úara taòta çay ısıú kele kuştı suğau úoy göşti ısıú úara  
 murç suğau úızıl murç ısıú dΨrler yene ayturlar ki temürçiniñ mizÀcı hemişe suğau

kemeçi mizÀcı hemíşe ısıú dΨrler bir kiři úaydađ bolub şundağ bolubdur dΨse temürçi hemíşe ot aldı da olturub mizÀcı suğau bolubdur otnıñ uabèi suğau kemeçi hemíşe suda yürüb ısığı aşıbdur su uabièati ısıúdur dΨrler şundağ her nersede ısıú suğau dΨb ayturlar şundağ ki uabièan muznı ısıú otnı suğau dΨrler şundağ söz aytúuçılarnıñ damağığa bu úyÀs olturub ata babalarıdın bir miraådΨk úalıbdur bir kiři andağ imes dΨse hiç vaúit ünemeydür bu Altıřeherniñ uabibleri bu aytilđan ısıú suđauınıñ òalađıda söz ayturlar èÀm òalú aña hem baver úılmaslar eger çe ular Yunanı òikmet kitablarıdın Ψtseler hem cedíde òukemÀda kiterler bu aómaúÀne ne sözni aňlađanda ular külerler

### BAFKÁRLÍÚNÍŃ BEYÁNI

[27b] TΨgva úümüşdaki yiplerni úaúar tΨzıb bir úümüşiniñ yipiniñ uçını berteldin alıb kenÀre dΨkÀn uşau úuzuúlarını aytur anı tamđa úatar taúb yiblerniñ uçını taylab úozuúlarđa alıb bolđanda yuğan bir kelek yip úılıb anı patlab dükkangá tartadur ond bilen patlaydur. Müge dΨgen müngüzdin úılđan otrasıda naça yipni úoyadurđan bir yağacı bar daftin dΨgen basıb turadurđan yağaçdur pike dΨgen hem yene bir basıb turadurđan yağaçnı aytur turga dΨgen úayyar bolđan òamnı yorúaydurđan yağaçnı aytur tiđ dΨgen yipniñ aralıúıda turub yipni kerib beredürđan úomuřdın úılđan esbÀbnı aytur. Küle dΨgen definni köterib turadurđan yağaçnı aytur oynağuç dΨgen yipniñ úatını ayırıp bıradurđan üç èaded yağaçnı aytur.

### BAÚNÍŃ BEYÁNI

[28a] öyge salmaú üçün iřletedürđan nemerseler evvel saladurđanı boryadur yake böre anı cangal yeride özdin yuğan úümüşni urab toómaú bilen suúab yencib boreçiler tuúb keltürüb satadur kigiz úoy yüñidin anı atıb yumşatıb atúan paòtedΨk úılıb yüñ úayyar bolđanda çığdın úılđan bir parça kigiz miúdariçe çığdın úılđan nersesi bar anı çığdan yÀki dükúÀn dΨrler aña salıb yüñni tekşe úılıb çığdan dükkÀnı bilen yürkeb yumulatıb putı bilen pişürüb kigiz úılır teñnimed dΨb kigiz úılır bolsa cüzèi yüñni her renkde boyab gül keltürüb pişiklab úılıb anı teñnimed kigiz úılır. Andıñ kiyin gilem anı yüñni Ψgirib áuyna úılıb veya yuđanraú yΨp úılıb gilem toúb úayyÀr úılır yene bir úısmı gilemni paòte ipidin toúb úılır bes gilem iki úısmıdır biri yüñ gelim

anıñ yipini boyab úılır yene biri paòte ipdin gelem anı hem cüzéini boyab pul pul úılıb tağarçı tuúub úayyar úılır. zΨlçe evvel çiğe áuymanı zΨlçe dükkÁnığa tartıb yüñni her renklik yüñni taylab tartılğan arúaú şuyına üstige töküb anıñ üstidin uruşını çeñ úılmak üçün neçe dΨb bir temür neçesi bar anıñ bilen arúaúlarını çeñ úıladur uzun úsúalarını teñşÁb töüüydür. Yene kΨçikrak taraú bir úısmısı bar anı hem şebu úarıú bilen anı toúub turğanda yüñniñ Ψkizletiblerini úarçı bilen úırúb turub toúub rastlaydur yene keçik çehÁr su bir úısmını mÁ rúze yada baskı atarlar anı toúumaúı tamam zΨlçe ça rúze bilen oòşaşdur evige saladurğanlar içige [28b] paòte salıb ya kigiz tikib dibege aáarlar basaúlar cümlesidin yene biri zerdüvÁl bu söz Farsí sözdür aáıl zír divÁr dΨgen bolur yene bir úısmı söz der yerde yÁki milańda Ψşikge tutadur anı hembu úadın veya boyaú òamdın úılıb Ψşikge tutarlar yene úazuú öyniñ dört tamığa úaúarlar meökúrlar öy baúınıñ cümlesidin terdir evige böre salıb anıñ üstige kigiz salıb öy ötresiğе zilce salıb tam çevresige zerdüvÁl tutub mıòlab töge dibge salıb dibge bolmasa bedlige yek endÁz dΨb körpeni salıb úoyarlar saladurğan körpeler aúlasdın baúáab pambuú çıt şalpurlardın bolur tamğa yaúın çörkültüb tamğa yaúın salıb úoyarlar şubu úısmı baúlar öy baúları bolur.

### OT GIYÁHLARNIÑ BEYÁNI

[29a] Semiz ot anı tüketpani ot hem dΨrler anı küşt bilen úurub bitta ve kenkpank bilen yiyedür tep bolğan Ádem anı Ψtab töreb yiyedür bu semiz otnı Ádem ulağ yiyedür. Kepkep yaka çay köki yemek üçün obdan mezelik otdur Ádemde ulağ yiyedür yalpuz beyneniñyavası dΨrler Ádem hem ulağ yiyedür. Yene lüyla ot Ádemde ulağ yiyedür yapurmağlıú uzun usab çıúadur úuzı úulaúı ot anı Ádem ulağ yiyedür. úo ot Ádem hem ulağ yiyedür. aúbaş ot anı Ádemde ulağ yimeydür. çeynek ot ulağ yiyedür. sarığ ot Yunani óukemÁ afüimun ayturlar anı ulağ yimeydür Ádem daru üçün bir miáúaldın ol sarığ otnı soúub sütge salıb içedür. Yene bir úısmı ot bar anı şahtere ayturlar anı hem daru üçün Ádem yiyedür ulağ hem yiyedür. Sütlük ot. Óoòa ot. Kekrun ot. Çözgün ot. Yukumaç ot. Çıra ot. Çim ot. Şive ot. Bolarnı ulağ yiyedür Ádem yiymeydür. ŞivÁú ot. Anı hem ulağ yiymeydür. Dügen ot dΨb úara bir ot bar anı ulağ yiyedür. Lańòa ot özi Ánça tola imes bağlarda köllerde teridür yapurmaúı çoñ güli hem çoñ yıldız tatlıú küşte bilen obdan giòÁ boladur. Hemişe baharnı bir daru dΨrler keli hemişe açılıb turadur bir úarafdın uruğı pişedür yene bir úarafdın çiçekleb gül çıúarıb evvel bahardın küz ve úıştıngiçe gül çıúarıb çiçekleb uruğı pişib turadur. çıgıtmaú anı hiç neme yimeydür açıú amma úurutub piçÁn úılıb úoy buday durğanlar

budaú úoyıǵa barıb semretedür yene bir úısmı ot çıǵdür anı aú kalÀ yiyedür pişǵanda orab soúub yumşatıb küle [29b] úılıb satadur yaèni bir úısmı yaǵaçdın aǵramçı boladur dihkÀnlar maòãũ úuş úatar vaútıda şu küleni işletedür. Taǵ giyÀhlarıdın biri benefşe ol bir darudur anı úoy yiyedür andaǵ úoyi küştı tatlı boladur Sancu Gülyan taǵlarıda bardur.

### MAÈDENLERNİŃ BEYANI

[30a] Altun kÀn Òotendin bir ay neri Sorǵaú dΨb bir cÀydın loúma úılıb kürleb tofraúını çıúarıb tübrelerde tüşürüb òırmamdın dΨk tufraú du dübeleb anı sürüb şıǵıl taş topalar ayrıb çıúarurlar tola kim úolǵa úelür andaǵ imes úi yüz ser ellik ser úolǵa kelse anı evvel bir úuduú korlab kiyin oñ ya solǵa mañadur toǵrasıǵa mañdan topalardın tüşürüb çıúarı sürüb altun çıúaradur bir loúmanı korlaydurǵan bolsa bir kişi kançǵa aş uzuú berib her Àdemniñ künlük mazdıǵa bir neçe foñ altun taèyin úılıb korlatadur bu iş baòt úalusıǵa baúadur ÒüdÀ bergen Àdemge obdancıú çıúadur bolmasa kürlatǵarlar murdkÀrpulını hem tapalmaydur korlaydurǵan esbÀblarını metin dΨrler bir úısmı temürdin úılınǵan esbÀbdur. sorǵaúdın çıúǵan altunı úalay dΨk atarlar yaǵni úum altun. Yene bir úısmı altunı kefk altun atarlar anı sudın çıúarurlar ol hem tola az kolǵa keledür bir Àdem ertedin keçge turub işleb ÀyÀ bir foñ altun úolǵa keltürmegi ya kelmesmegi ular esbÀbı bir yaǵaç taòãi aúın su boyıda olturub úum alışanǵu sunı çalǵutub bir kande taòãısınıñ tekide pal pal körünüb altun çıúadur bunı kefk altun dΨrler her úarıú bilen altun cemè úılmak ters Ψken kümüşǵan maskan temürǵan çupunkan úurǵuşunkan úalyakan tuçkan bolarnıñ hemmesini kanlardın çıúarıb alurlar kanǵa işletedurǵan esbÀbları metin dΨb temürdin úılǵan esbÀbdur taǵlarını korlab tΨşib çıúadurlar.

### HAKKÁÚLÍUNİŃ BEYANI

[30b] Taş kesmek temürdin yumulaú neǵız taòsidΨk bir esbÀb úılıb yarım gez miúdarı yumulaú úaltek dΨk bir yaǵaç yumulaú rastlaǵan temürniñ otrasıǵa berketib anı çarò atarlar meòkürnı bir cüze üstide caylab cüze üstide iki yaǵaç yarım gez miúdarı tikleb taòsi çaròniñ otrasıdın tΨşib çaròni berketib keltek yaǵaçniñ iki uçıǵa iki ilik temür berketib çaròni çörkülütmeçün iki tilim tasma bereketib putı bilen çaròni çörkültedür bir teñlede su bilen ovalǵan úum taş çılab su bilen úatıb pat pat úoyub turub kesedür. Kesedürǵan taşlar. Zir taş ya çaze taşdur zirtaş sudın deryadın taparlar zirtaşniñ obdanı Úımmet-bahÀ yaòşisi Òoten kalte Úumat dΨgen yerdin çoñ úadimde

ol yerdin derya aúib ikenler óali úuruú bir yalú yirdür di yarkend deryasıdın hem çúarlar çÀze taşnıñ birinçi maèdeni yardur toñ çÀzesi mida çÀzesi úarañgu tağ çÀzesi sarıú úr çÀzesi yaòşisi úarañgu tağ çÀzesidür Ψlgeri òaúaniler aldıda tola èaziz nerse Ψdi obdanı mevcüd bolsa óali hem èazizdür lΨkin tapılsa hakkÀk piyÀle yasar bolsa temür bir nurdΨk bir esbÀb yasab anıñ bilen oyub çúarıb yasaydur andın başúa nersenı çarò bilen yasab çúaradur.

### DERVİŞNİÑ BEYÁNI

[31a] Derviş úaéife bir neçe úsım boldur ularnıñ bir úısmısı rast dervışdür ular şeherde turmay ğarda olturadur ularnı èÀbid veya zÀhid dΨrler ular bir kişidin bir nerse tilemeydür úanaèatlıkdur her nerse ÖüdÀdın tise şuña úanaèat úılıb bir kişidin tilmey kişige körünmey cengellerde yürü èibÀdet úladur úamè úlmaydur. ÓikÀyet bir pÀdişÀh dört yüz dinar dervişge bir kali neör úılıb vezir feylesofkeç kice çörkülüb úolığa berdi vezir yanıb kelib dinarlarını pÀdişÀh aldıda úoydı pÀdişÀh ayttı neme işúa barmadın tapmadın vezir cevap berdi hiçbir derviş tapmadım pÀdişÀh ayıttı bu şeherde dört yüz derviş bar sen neme işúa tapmadın vezir cevap berdi sen aynıñ dervişge bir kΨl dΨb úlke dinarnı alğalı istedi derviş Ψmes Ψrdi. Men bir óadım ol ki derviş Ψrdi bersem almadu. Yandurub keldim dΨdi. Ari óaúıúat dervişleri şundağ bolur andağ derviş nihÀyet kim bolur ol ki berse úolığa almaş Dürr-i nÀyÀbdur yene bir úısmı derviş bar ular hem kişidin tilemes lΨkin berse alur bir kişi berse almaslıú kişiniñ iósÀnını úabul úılmaslıú bu mertebe peygamberlar mertebesidür dervişlerniñ baèzısınınñ āüreti rast dervişge oòşaydur lΨkin sırrı ularğa oòşaş Ψmes. taúvasmı ularğa oòşağanı birle èamelleri oòşamas şunıñ üçün aytılbıdur ularnıñ èamelleriğe baú õühd ü taúvasığa baúma. Yene baèzi dervişler hem özini derviş yasab úolığa hezÀr dane tesbió alıb dervişāüretige kiribdür ular nihÀyet úanaèatsizlik āabırsızlıkdın [31b] òalayıúdın tileydür ular öz naúsmı itÀèatige kirköz almay dervişliú libÀsını kiyibdür yene bir úısmı dervişler bar ular özini işÀn úalender āofi yasab bir mu neçe mürid muóliā yigib òanúÀh nişin bolub dÀm-ı tezvırini yapıbdur ular hem óilager mekkÀrlıú işletib òıkr-i semÀ eyleb èÀm-ı òalúúa òaréib berib baylardın alıb úalender óammamnıñ òÀkister nişinleriğa èÀmilerğe tilab tapğanını destür ò`Àn úılıb şöhret at ÀvÀz üçün yiyedürübdür bolarnı meşÀyiò ayturlar bolarğa hem úılğan işleriğe baúsa maèlüm bolur. işÀn dervişlerniñ èibÀdetleri èamelleri óikmet óuuyumiz dΨb āofi mürid muóliālerni yigib işÀn özi miórÀbda oturub āofileri çüresinde yemülaú òalúa úoyub óikmet óuuyumiz dΨb ğazel óumaúúa şürüè úıllurlar bir faāil óuub andın hū hū

dΨb Çörgülob úol putlarığa çoñ óareket berib uâul oynarlar ulardın baèzılar bî-òod bolub yıulıb tüşüb putunı yıgıb sünüb tepe çilab Ψtib úoparlar tamam úılar vaútide bir süre Úur’andın tilÀvet úılıb duèa úılır bolarnıñ èamelleri bir úısmı Ψmes işÀnlardın baèzısı bir saatçe hem ehl-i meclis işÀn özi baş bolub òalúa olturğanlar sükût úılıb başlarını tubın salıb şuk tururlar ve yene baèzı işÀn üre turub başını üstün úılıb şuk bir saèat neçe turub kitelar bu sükünetni çıúar vaúti èamel tamamıda úılurlar şeyòler ve ehl-i sünnetler ruyetge kÀyıldurlar ularnıñ èitiúÀdı ÒüdÀ-yı TeèÀlÀnı başımızdaki közümüz bilen köürmiz dΨrler işÀnlarnıñ meðhepleri ittióÀd-ı lillahdur yaèni ÒüdÀ bilen berü ölgende ÒüdÀğa úuşulurmız dΨrler derya suyına yamğur suyu [32a] úuşalğandΨk ÒüdÀğa úuşulurmız dΨrler ÒüdÀnı bi’l-reési vel- èayn yaèni başımızdaki köz bilen köürmiz dΨgenièitiúÀtğa ehl-i sünnet ve şeyòler muèteúiddür amma ölgende ÒüdÀğa úuşulumız dΨgen sözge Ehl-i sünnet tevaúúufdadur başdaki köz bilen ÒüdÀnı körmek ehl-i İslàm cümlesidin iki úaiéfe yaèni biri ehl-i teşeyyüè yene biri Muètezille içide ne bu dünyada ve ne Àòiretde ve ne kündüz ve ne kice ve ne tüşde mümkün Ψmes mümtenièdür ari aúl-ı ferÀset közi birle körmekdür ÒüdÀda beden cisim bolmağanda elbette körmek mümkün Ψmes beden cisim altı mekanda muótÀcdur ve yene bir nerse ki közge körünübdür ol nerse fÀnidür.

### MEDRESEDE OÚUYDURĖANLARNIÑ BEYÁNI

[32b] Medreseniñ vaúf-ı zeminleri tolardur mescid vaúıflarıydık Ψmes şuniñ üçün baèzı medreselerde dört müderris bar bir mütlı oúuydurğanlar üç úısmı èalimdin birni evvel taèlim aladur ulardın tolaraúı èilm-i fıúıh oúuydur andın azraúları èilm-i naóv oúuydur az kişiler èilm-i manúú oúuydur mundın başúa èilmli medresede oúumaslar èilm-i manúúunu oúuydurğan kişi ta ki èilm-i naóvda kÀmil bulmağunça manúúudın bir nerse o úalmas manúúı aldıda úalğan èilmli èilm körinmeydur èilm-i fıúh-ı şerièat aókÀmıdur èilm-i naóv kelime söz óarfni dürüstleydurğan èilmdür manúúú òihnide òaúa kitedurğan sözlerni dürüstleydür medresege baèzılar Kuçardın Aksu ve Òotendin erkendin kelib medresede mütevaúún misafir bolub oúuydur baldu bu Altışehir òalúı Buhaırağ barıb oúub gelür Ψrdi ular Uz şheridi başúa şherge barıb oúub kelmekiniñ sebebi şu ki Uz şheride ata anası veya òayş cumèası ularğa mÀniè kelib oúumaúğa daòil úılır dΨb misafir bolub oúurlar misafirlerniñ bir ayda oúuğanını uz şheridekiler bir yılda òÀãıl úıla almas ikenlar çünki uz şherideúiler lihb laèbge mÀyil bolurlar ularnıñ pulı bolmasa medrese vaúfınıñ taúsım óiããesiñe úanÀèat úılıb oúurlar úanaèat úılıb oúurlar oúuğuçılarnıñ taúsım-i óiããesi azraú tekmeğiniñ sebebi çümüç



müderriñ mütevellinin úolaydadur ular öz óiãæesidin ziyÀdealıb medresede úuuydurğanlarğa azraú tegedür medresenin úücreleride úuuydurğanlar hem sabıú bolub tört kişi, beş kişi, bir úücrede [33a] oturub yemek içmekni müşterek bir peydür óarÀcÀt darislik óiãæesi her kapısı öz gerdenige alıb müderri aldı dın ders alğaydun kiyin úücrede kitab körüb tekrar úılaşıb birbiri bilen baóâ úılmağunçe õihnide bir nerseni toòtalmas müderri bir mertebe ders beredür ol şakirdler yanındın úoyub kirib úücrede tekrar bilen meşğul boladur amma bu tekrarı óaú yüzidin pütülgen kelimeni úub turadur ta ki bolar yuúarı ders úuuydurğanlar ders alıb bıkÀr bolğunça ular bıkÀr bolub kirib ularğa úoturadur ular birbirleri bilen söz talaşıb baóâ úılışğanda õihnige tüşadur èilm-i naóv hemişe baóâdür belki baóâniñ kÀnidur. Ol kitabniñ faıllarını mebóââ atarlar.

### SARAÇÇILIÚINIÑ BEYANI

[33b] Saraççılıúúa lÀzım boladurğan nerse serlağalı lÀzım úıladurğan úıldın yasağan bir esbÀbı bar anıñ bilen sırlaydurdur anı çotkatarlar ve yene bir esbÀb naúışniñ ãüretini úılğalı anı úalem atarlaru gec sırlaydurdurğan nerseniñ şışıúlarını etkali lÀzım úılur yene bir yilim sırlaydurğanka renkler her úısmı renkdür úapısı úısmı renk lÀzım kelse ol renk birle sırlarlar açayağaçı yelemi işletürler yene bir úısmı serğa işletedürğan darusını alıb dΨrler ÒiúÀy içidin çıúadurlar yene sırğa işletadurğan sırğa úoşadurğan yağınısır yağı dΨrler.

### BOYAÚÇILARNIÑ BEYANI

[34a] Boyaúçılarga işleydürğan esbÀblar köp yam Nogay lekçap şikaçab bolar boyaúçı esbÀbı lekçap şikaçab dΨb etúÀnı iki yağaç kaltekdür nil ü Àhın aú nerselerini nil bilen kök úılur iken imdi yalğuz nil bilen úalıbdur bu vaútdin bir neçe yıl Ψlgeri baúam oradan bu bojgun renk işletar Ψrdiler óalli andağ nerselerini hiç işletmey faúau nil bilen úalıbdur bu nerselerini sergezçi işletedürğan bolubdur baúam dΨgen bir úısmı úızıl otandur oradan úızıl bir yıldız kök pit çıúúan kişiler işletadur bojgun bir úısmı otniñ cümlesidin bedaòşÀndın keltürürler zaòçizak Àhek bolarnı óalli sergez çılar işletedürler esbÀb toğrasıdın boyaúçılar birle sergezçileriñ esbÀbları tamam oòşaşdur lıkin renkler arasında farúı bardur boyaúçı óaã bir nil işletadur sergezçi her úısmı renk yeşil úızıl zambaúi kök zeytuni seriúa şaptul çiçek úara yulğun çiçek kade çiçek renk her úısmı renk sergezçiler işletadurlar

## ÓAŞARATNIÑ BEYÁNI

[34b] Ormalab mangadurğan candarlar yılan, çıyan urmaçuk baúa úaramuçau Çümle úoñúaz úurt miti ve salci mīvelik mīvesiz her diraòt úurtı köye bir úısım sasıyğan nersedin peydÀ bolğan úurt pit börge kök pit salma patmaçau sekne put hezÀr pay hem dΨrler hem kök yapurmaúlarınıñ úurtı bolarnıñ baèzısı putluú ve baèzısı putsuz bolardın baèzısı kin úanat çıúarıb uçarlar şundağ ki pile úurtidΨk úile bulurlar úile bu hem bir heybetlik bir cÀnurdur piúaçnak ΨşΨk úurtı muzay başı zalú úalca yarguç.

## TUMŞUÚLUÚ CÁNVARLARINIÑ BEYÁNI

[35a] kebüter toòı, ördek, ğaz, paòtek, úağa, sar, úığul, ulay, keklik, bedni, aú úuçuáç, úara úuçuáç, temürçüú turğay, bülbül, alağuralay, bozğuralay, sariú úuçuáç, ãufyañ, hufef, sunduk, úuyğuy, laçın, kugunk ciòalmay, úarçıòa, úara úuş, şumúar, turumtay, úavus, yaketuz, şÀh úuúı, turulğu, kakkuk, úaluğaç, köktalğu cikdeçük ciniz çikit yekin úuçuáç müşük yapalaú.

## KUMŞALIÚ ÓAYVÁNLARINIÑ BEYÁNI

[35b] Fil, yolbas, şır, arslan, aãra, ayú, böri, it, toñúuz, kipe, doğan, mulun, müşük, saçúan, tülúı, tΨve úaçızaú, Ψşek, kile, úoy, açku, tuşúan, úolan, keyik, boğa, ğulca, úotaz, maymun, bolarnıñ burnını úumãa dΨrler.

## ĠIÓÁ YEMEKNİÑ BAèİæİ

[36a] Yiyğülükni yemekde bir òavÀhiş berilibdur ki úursaú açúanda hiç çareyoú ki yemekdin başúa úursaú açúanda yemekdin başúa bir òayÀl beni Àdemde úalmaydur eger bir kişi hiç neme yemese zaèiflaşıb úuvvet fani boladur üç kiçe ğündüz hiç neme yemey su hem içmey tursa içidin úurub helÀk buluşga yahın boladur kin bir nerse yΨse siñmes belki ölüb kiter çünki ğiòÀsında durğan óazma úuvvesi zaèif bolğandın kin beden içideki hemme huvvet fani bolub çerağnıñ yağ bilen belki úalmağanda üçkendΨk tamam úuvvetler fani bolub helÀk bolur úursaú açğanda cinsi ğiòÀdın başúa hiç nemerse faéide bermeydur şundağ ki Farsı tildeBir temâil söz yÀr òÀm kümişdin pişiu çamğur yaòşi. Türki temâil Àrpa úonaú aş Ψken hunc mercan taş iken

## ĠIÓÁ YEMEKNİÑ BEYÁNI

[36b] Beş ve on kişi bir evike ğaòÀ yekeli kirgende úaúar kirib yükünüb olturub evvel úol kötereb FÀtióa oúb duèa úılurlar andın kiyin úol çauamaú üçün afitÀba seylafçı keltürüb úol çauatıb lüngidürler andın otrağa destüròan salıb ögre aş bolsa úaşuu bilen

her Àdemge bir kasedin keltürüb öniçe suyuú aş berürler eger ol ğıza lañmen bolsa piyÀle çinilerde iki tal çoka bilen keltürürler lañmenni bir kişi yalguz bölük yerler amma ögre şorba gürünc umaç ve şille bolsa iki kişi bir úaçada bir úaşıú bilen biri iki úaşıú içib yene biri hem iki úaşıú içerler şilleni hem úaşıúda tört beş kişi bir tabaúda içerler úaşıú yaçuge bilen yiyedürġan ġaõÀġa úol yumaslar eger sütlük çay bolsa úol yoralar nÀn çılab iki barmaúda alıb yirler şorba bolsa anı hem bir kiřiġe bir piyÀledin berürler küştni bir üstüò`Àndın her bir kiřiġe berürler eger polu aş veya bitte aş bolsa anı dört kişidin üç kişidin oturub úol yürüb yerler úoşıú bilen yemesler beş barmaú úolı bilen yerler bolub úaçalarını köterib bolub destürò`Àn úalganda olturġanlar duèaġa úol köterürler duèa úılıb bolub kitgeli úopúanda öy igesi taşıuarı dervÀze aldıda turub úadem renc úılġanlarıġa rÀzi bolsunlar dΨb uzatadur mihmÀnlar yΨb bolġanda destürò`Ànnıñ bir úarafıdın azġıne yandurub [37a] úotarıb úoyub duèa úılġanda destürò`Ànnı úol çaualı afitÀba seylafçı lünki keltürüb úol çauatıb lünġi berib bolġanda sınçay baradur sınçaynı içmesde evvel hem aòir hem sınçay baradur ġiõÀ otrasıda hem sınçay içerler ve baèzılar sınçay bedlide suġau su içerler eger ramazan bolsa ifüarġa kaçúrılġanlar kün tamam oturub bolġanda úol yürüb kirib destür ò`Ànda oltururlar öy igesi iftardın Ψlgeri destürò`Àn rastlab salıb úoyarlar destürò`Ànda úaçalarda su úoyarlar evvel ibtidÀ ifüÀr suyu dΨb sudın içerler ifüÀrçılar ifüÀr úılıb yeb içib bolġanda her Àdemġa bir ceftdin òahrılıú nÀn aldururlar duèa úılıb destür ò`Ànnı yıġúanda tarúaşurlar.

### YARUġ BİLEN ÚARANGUNIÑ BEYANI

[37b] Yaruġ bilen úarangú ezeldin Ψdġüçi devre úılıúılıúdur. Yaruġ dΨgen közge uluġ bir nièmetdür çünki úaranguluú közge bir nÀ-binÀ dik bolur köz üçün úaranguluúniñ hiç fÀéidesi you úaranguluú aldıda köz òiõmeti èabeádür. Àri úarangú yalangaç üçün bir libasdıkdur úaranguluú òiõmeti maõfi pinhÀn işlerġa layıúdur. yaruġluını kündür kΨçelikni úaranúġu dΨb aúlaú úılıbdur eger bolar hem reñ bolsa Ψrdi úÀbil-i óesÀb bolmas Ψrdi yaruġ çoñ bir nièmetdür bir işni kündür èamelge keltürkeli bolur kiçe bolmas meger yaruġ úılsa. Şundaġ úarankġniñ òiõmeti çoñdur şundaġ ki kiçe hem nefis Ψgesi tamam zıcan kiçede ÀrÀm aladur kiçeniñ ÀrÀmlıúı kündürdin yaõşidir kiçedin kündürzniñ efzalliki nemedür dΨb suéÀl úılsa afitÀb dur dΨb cevab berürmiz pes maèlüm boldı ki yaruġ nièmet-i èazımdür.

### ŞHERNİÑ BEYANI

[38a] Şeherniñ çevresiga sepil salıb anıñ çevresika òandek körlab sepilge çoñ yuğan dervÀze berketib dervÀze tört dervÀze pÀk beş dervÀze úoyab anı şehir atarlar sepilniñ topa çevre üstige Gogta úoyarlar sepilniñ içi yaèni dervÀzeniñ içini şehir atarlar dervÀzeniniñ taşı her úança ÀbÀd bolğanı birle şehir atamaslar şeherniñ içide sudagerlar üçün seraylar dükkandarlar üçün dükkandarlar, ristalar, köçeler, mescidler, òÀnúÀhlar, medreseler, mektebòaneler, óammam ve èiydgÀh bardur. Şehir dervÀze taşı her kança ÀbÀd bolsa mühim sūdÀger tüşadurğan caylarını saray atamaslar renk ayturlar şehir içide heftÀde bir kün yaòşine küni çoñ bÀzÀr bolurlar şehir içide óÀkim, Àlim, úazı, müfti, sūdÀger, baylar hünermend kasablar úuvvetiğa tuşluú avı èimÀretler salıb oltururlar şehir óalúı, èÀmlar öz küçiğe yaraşa oy salıb oltururlar şehir içide hem küller var yaúlar bardur òÀúÀn suraúaçıları olturadurğan soraú úiladurğan cÀylarını yamul atarlar şerièat Àòunları olturub suraú úiladurğan cÀynı şerièat maókemesi dΨrler şehir içide akşer yerde mívelik ve mīvesi diraòtlar bardur mescidlerniñ pişuaúı èiydgÀhniñ günbeò minÀrı bardur óacet bolğan her nerse şehir içidin yapılır.

[38b] Boş sayfa metin yok.

### KENTNİÑ BEYÁNI

[39a] Şehir sepilniñ taşı ÀbÀd yer var diraòtlú yerni kent atarlar kentlerde diháÀnlar sukūnet úilurlar ularniñ kesbkÀrı diháÀnçılıúdur yaèni ketmen çaymaú tirilgu zirÀèat úılmaú ularniñ belÀ bar úılıú küçlüú diháÀnlarınıñ úuvvetiğa tuşluú yer suları kenkrüdür ularniñ kuvvatlıúları öz kenetleride dÀr-ı diraòt hatta bağ, bağat óallièimÀret, óal, kale, úoy, pataú ulağ úuvvetiğe tuşluú rastlab meòkūr kentde bay at úuterurlar ularniñ yer suları tola bolgaç úolun úuşni yıllıúçı aylıúçıları Ψşinge yaraşa tola bolurlar bolarniñ yerleri tola bolgaç yeriniñ içide òüylı yoúdur neriside yoúdur şu sebebdin baylarniñ óuyılıarı yeriniñ içide óuyılı òüylı yoúdur neriside her úapısınıñ özèimÀretleri bardur yerleri az diháÀnlarınıñ yerleri az bolğanı üçün evi evilerige yandaşı bir òüylıda gul Àdem óuyılılar bardur. tola yerleri bar kişiler yanıda úolun úuşni saúlab ularğa teriğalı ortaúúa yer berib tirilgu úıldururlar ularğa uruòniñ yerimini úuş öyiniñ nıāfını zemin aygası berurlar öy uruòniñ nıāfi úuştiniñ gerdenikadururlar ortaúúa teriğan yerniñ óuāūlini teng beraber úılıb nıāfını yer Ψgesi Àluru nıāfını ortaúçı alıb òaneye èaşırını yaèni ondın birini yireykesiğe berür zemin iğesi heftede bir

kün úuşnilerni öz işiġa salurlar işiġa salġan küni bir kün yemek içmekni zemin Ψgesi barur zemin ΨkÀsi öz Tirilmeyġunı yarı tirilmeyġu dΨrler ortaúçı tiriġannı ortakçı tirilġusı dΨrler [39b] Şebu meðkür ãüretde kentlerniñ ve Àdemlerniñ işi oðşaşdur kentlerniñ ismi başúa èalÀóde bolmaúniñ her kentde bir çoñ arıú suları bardur çoñ arıúniñ bir neçe arıúlarġa ayrılıb andın öüylı ayrıúġa ayrıludur meðkür çoñ arıúniñ suyu taúsimde bir kentke yatadur anı bir kent ve kent ayrıúı dΨrler şundaġ ki ustañ. Ve o ustañniñ Suyı bir neçe kentge ayrıludur ustañ çünkini mişÀr atarlar mişÀrdın çünkini yılçaú atarlar yılçaúđın çünkini orya atarlar oryadın çünki deryadur. Úança ki Şeherge yaúın kentlerniñ öyleri birbirige yandaş tutaşıdır yerleri Àz bolġanı üçün Àdemleri hem tola. Úança ki Şeherdin yıraú kentlerniñ öüylıları taraúay birbiridin neri Àdemleri azraú sebeb yerleri toludur hem say kitmen úayġıymekÀn ÀbÀdlıúı Şeher çevresideki kentlerdΨk Ψmes yıraú kentler tarçuluú Ψmes bir yaylaú dΨk kengrü çılıkdur diraòtları Şeherge yaúın kentlerdin azraúdur sankġa eki yüzden aşlıú baradurġan kentlerde bir yüzbaşı turadur her yüzbaşı úol astıda bir neçe onbaşılıarı bardur Kaşúarda yüzbaşını çoñ atarlar şundaġ ki filanı çoñ ve filanı çoñ dΨb şundaġ ki bir neçe kentde bir yüzbaşı ve bir neçe yüz başı üstide bir mirÀbtururlar mirabniñ dΨgen kentlere kΨçik daèva bolsa özi sorarlar lΨkin çoñ daèva bolsa yamulġa keltürüb barurlar.

### BİR BÁZÁR KÜNÑİÑ BEYÁNI

[40a] BÀzÁr küni dΨgende eürÀf Őeherdin ve Őehrinin hem Őeherniñ özidin hemme òalayıú Ψr maòlümlar sudÀ satıú úılurlar Őeher reste kúçeleride gezmálçı dükkÀndarlar oturub her renk gezmállardın kem-ò`Àb ùavar Őeyúan tere refiz çΨt salbır aúlas ... (?) rumaldaki òaã gezmál cinsidin her úısım malnı gezmálçı dükkÀndar satarlar./bir restede ãarraflar oturub altun gümüş Daru fűrüş dükkÀndarnı yambu ãom ve úala ãom satarlardaru bar dükkÀn hem ayturlar. ular kök çay aú çay pamla çay òışt Çay her úısmı çay cinsidin úand nebÀt Őeker zencebil úaranfil boġazıġa zerçüye zerre kebÀbe çΨni bÀdiyÀn baèzı rize parça mallarídın hem satarlar. AltıŐeherde toúulġan òÀm boz cinsidin uşta úılmay ve hem uşta úılıb yake boyab sergez úılıb bir deste bÀzÀrıda satarlar. Andın kiyin yaz küni doppa úış küni cevye tumaú úılıb bir rüstede satarlar yine bir destede messi keř otakü keřiñni satarlar yine bir deste úaya úılġan çapan köñlek tambal bu cins mallarđın satarlar. Hem özüük bilen özüükçü mabel Àú òarici saç sörküç tarġaú nerselerni satarlar yine bir destede úazan úaraú. an yine bir destede kitmen paltu orġaú satarlar yine bir destede tere yaèni içkü teresi úoy teresi kele teresi kevn çerm ü úaremlarnı satarlar yine bir destede cekde köle úoruú üzüm

satarlar bir destede yağaççı esbâbı āanduú Ψşik yağaç tubaú bük yaki últen satarlar yine bir destede kigiz cĀy namaz satarlar yine bir destede zerger altun zerre altun úadaú kemuş zerre altun bağ özük kemuş bağ özük yasab satadur [40b] yine destelerdin mis úazan itĀba çögün mislikin salamça bazarıdur ríze parça dükkĀndarların uruşını piyĀle taóaffi tilangu uşau esbĀblar Ôiúaynıñ ríze parça malların satarlar. Andın úalsa úaāāablú dükkĀn nanuvaylıú dükkĀn otyaş çamğur zerdek piyĀz tuz destesi. yerik işliú destesi buğday úonaú küme úonaú aú úonaú teriú bolar bir destede andın gürünc maşlubya aú uşau bolar hem bir destedür líkin eşinir her yerde oturub satadur nanu ay hem bir deste bĀzĀrlarda satadur úavğun hól üzüm armut neşfetni hem her deste bĀzĀrda satadur dervĀzetaşadaki bĀzĀr ristelerde köp köz taştık yam úabaú ibriú Āhekgec sebed küle burya nuòta agramçı satarlarım saraç eger yügen puştank bu nerselerni şehir içide restide oturub dükkanda satarlar yine destede Olturub satadurğanlar kitĀb fúruşlardın dūr ular HindüstĀn Taşkna basmaòĀne kitablarıdın hem úazan basma kitab ÚurĀnlarıdın satarlar. Bir destede saèat sĀz oturub bozulğan saèatni yasab satarlar yine bir destede semavar sinçay úılıb satarlar óammam aldı da köhne puòte eskimez mi yurtuú parça köhne lete neçe satarlar anıñ üçün úabĀóat söz bilen anı piş çΨngiòe atarlar yine her Ψrtegen úaymak süt úatıú alıb kelib satadur bĀzĀr penc-şenbe künleri bolsa şundağ tíim bolur ki zerge èAraba aú Ψşek Ādem tolalıúıdın otalmas püş püş ĀvĀzı şeherge toludur Ψrte yazda bĀzĀrğa küçt cinsidin yaòşi mīvelik küçtler ve hem mīvesiz cermler her cinsidin keltürüb bĀzĀr küni satarlar yollar nihĀyet teyúın ters bolur.

### èACİZLERNİ BAÚMAÚINIÑ BEYĀNI

[41a] èĀcizler üçün olturğalı yurt óĀkimleri ularğa cĀy salıb olturğuzubdur ularnıñ meskenlerini úalenderòĀne ayturlar baèızları kenbizde oturub kün otküzübdür ularnıñ úarı kör tükürleri köçe deste yüzide oturub pul tilab tirikçilik úıladur ularnıñ baèızı yaş yamanları il tapsa deróal úumarga yükürüb yarıb ya ütüb veya otturub yürüb úuş künleri óammam-ı külòĀnıde yatıb kündüzi gedĀyılık úılıb òalúúa silib bermese tillab yavaşrau kişi tapsa urub hem alar Ψken tolaraúāaórĀlıú kişilerni tapsa asılıb òaf úıılır Ψken yancu úumda pulum óalı you dΨse bekarak asılıb cedel úıılır Ψken yulaçı otub bargan veya óĀzır turğan kişiler bolançı úalenderge yüz òauır úılıb ol giriftĀr bolğanğa melĀmet úılıb aytur ikenlar bir sank bolmamdur dΨb tapa úılışıb berür ikenlar úalenderlerniñ yaş küçlüúlarını işanlar yanığa yağıb baúar Ψkenler líkin ularnıñ úarı-çuri kür. tükürleri birlen ança işleri you Ψken ÓúdĀ rızĀlıúını istese úarı kör

tökür fÀlic ađruúlarge bermek zarur idi úalenderlerniñ bir munçası mezarlarda oturub tilab yib sukúnet úılurlar. Köhne úalenderler bengi Ψken elbette āafayı çıladurđanlar bengi ken bengdin òÀli imes bu èÀcizler ramazañ bolsa ramazañiñ yigirmisidin başlab zek˘Àt yığar ikenlar ularniñ baúadurđan sebebleri şudur bolmasa ularniñ taèyin bir vaòifeleri maèlüm Ψmes lΨkin ambal [41b] sañdın èÀcizlerđe ařlıú her ayda taèyin úılıb ularniñ úolıđa her berige berdin taòta bir yelken Ψken ular her ayda taòtasını sañfe alıb barıb her biri öz óissası alıb kelür ikenler taòta bir mekanlarge ařlıú bermes Ψkenler bolarđa ařlıú tuòtalđan vaúit Kařúar'da çoñ bir zelzele bolub yir tebranıb turđandın kiyin bir úıymetçilik bolđanda ol vaúitdin başlab èÀcizlerđe ařlıú taèyin úılđan Ψken yer tebraken vaúitđe on tórt veya on beş yıl boldı dΨdürlar.

### GERUKEřLİKNIÑ BEYÁNI

[42a] Gerü alđuçı bir dükkÀn açıb aóvÀlıđa tuřlıú naúd pul yanıda úoyub oturub hacendmend mal köterib kelse on tengelik mal bolsa iki miáúal pul berib aladur bu úısmı gerukeşni bir pulçı atarlar bolarıñđe heftade de bir puldın alarlar. Bir malniñ özini tÀriòei hefta ve kün èadΨdi bilen üç parça kađıòđe pütüb pippi yÀki gerü òaù dΨb bir òaùnı mal úoyđan kişinin úolıđa tapşuradur ikinci òaùnı malniñ özi bilen bille úoyadur üçünci òaùnı çoñ defterige aladur ular dañòe ayturlar. yine bir úısmı gerúkeř dükkÀnda mal úoysalar mal on tengelik bolsa beş tenegege aladur lΨkin bolar tenegege ikialadur bolarını iki pulçı atarlar bolarınıñ mal saúlaydurđan úÀèidesi altı ay ğaçalık Ψken altı ayda ana pulı bala pulı teng bolur Ψken ol vaúit malını bÀzÀrđa çıúarıb satar Ψken vaèdesi altı ay bolđanı birle tórt ayda mal aygası pulını balÀsı bilen berib malını icrÀ tΨb alalsa alalur Ψken alalmasa úoyđan malı úolaydın ketar iken. Eger mal úoyđan kiřiniñ úolıđa bir kÀn-ı òaù yuúalıb kitse bir kÀn-ı òaù úolayda bolmağanı üçün malını bermes Ψken yΨtürgen òaùnı bir kişi tapıb alıb barsa òaùnı kórub aña berür Ψken bir kişi úđurlab alđan malını dükkÀnıđa alıb barsa bu malını úaydın aldıñ seni kim tünüydür dΨmes Ψken belki bir kΨçik balÀ úđurlab kelgen bolsa mühim pul berib alıb úoyar Ψkenbolar uğrı bilen řerikdΨk heftaniñ içide bir yıldın tenegege alamız dΨb çıú hem alar Ψken bahÀne aytÀb malını satđalı úoyar Ψken

### äARRAFLÍÚ VE BANÚANIÑ BEYÁNI

[42b] ve ãarraflú dΨgen naúd zarrablú pulnı zarrabsız pulğa tikaşıb nifè alardur, hem zarrablú pulnı zarrablú pulğa tikaşadur mişlan darçın tin pul aú tenge yerib zarrabsız kümiş ve zarrabsız altun aladur ve hem zarrablık pul berib zarrablú altun Ûala ve ãom ùala aladur ve hem alık serlik yambu on serlik kümiş aladuranıñ berlide aú tenge ve tize tin pul darçın berib alıb şunıñ bilen fÀéide aladur baldu kağız ãom ùala ãom bilen oòşaş atar Ψrdi òalli bir kişi bazardın bir nerse alın añağa kağız som tañlasa almaydurlar lΨkin ãarraflar öz içide kÀğız ãomnı alışıb sataşıb öz zaði birle öz ara ötküzüşüb turubdurlar ãarraflar hemesi oòşaş Ψmes baèzılar tola destmÀye öz pulı bar ve baèzılar kim destmÀye kişilerdin yüz ser kemuşge ayda bir nerse tuòtatıb alıb şunıñ bilen ãarraflık úladur ulardın baèzısı az pulı bolub çoñ iş úılalmaydurğanlar bar pulığa kağız ãom alıb satıb güzerÀn úladur gahi ziyÀn tapıb gahi fÀéide tapıb yoradur ve banúa dΨgenniñ destmÀyesi heme destmÀyedin çoñdur ol iş hem bir ùarafdın ãarraflar ùariúasıúa Oòşaydur çünki baèzi kişilerinıñ naúd çıú pulı bolsa banúağa taşlaydur ayda tuòtağlıú pulı bar pulığa muvÀfiú ayda nefèini alıb òarcılaydur baèzılarga mal kerek bolsa òÀzır pulnı banúağa berib mal buyursa keltürüb beredür şebu úabile iş úıladur lıkin banúanıñ destmÀyesi heme destmÀyedin çoñdur bir kişiniñ tola pulı bolub yol sefer endişesidin úorúub pulnı banúağa berib yene bir şeherdeki banúağa dest-i òaúını alıb berse banúağa taşlağan pulnı alalaydur ÒiúÀynıñ kağız pulnı tize urusnıñ pulı aúça uşau pulnı tis dΨrler.

### ãARRAFLIÚINIÑ BEYÁNI

[43a] ãarraflar bir deste ùala saray içide vÀlideyde ãarraflú úıulurlar ularnıñ işi zarrablık altun kümiş ve hem zarrabsız altun kümiş darçın pul kağız tize kağız ãom bolarnı satadur ve aladur zarrablık altun kümişleri ùala ãom veya mebu aú tengedür zarrabsız altun kümiş ùalaydΨk ve parça kümişdür bolarnıñ úıladurğan sūdÀsıda tefÀvüti bar meâelen bir kişiğe ya mebusa satmaúçı veya almaúçı bolsa ya mebu balıgeaú tenge berür bolsa az bir nerse kemitib berür eger bedelige tize baradurğan bolsa bir nerse ziyÀde úılıb berürler andağ Ψmes ki tize almasa alurlar lΨkin tifavetsiz almaslar şundağ ki tizege kelgende her sūdÀda tifavet úıulurlar ular kağız ãomalıb satıb turubdurlar ularda hem aú tenge ve tize kibi bar baldırca

dΨb alur Ψrdi mina imdi cÀla tize üstide úalıbdur bu sebeb tizenıñ köhne bolub yir tilfan üçün hem kişi tiz hem köñülsüz bolubdur bugünlerde ùala yambu bazarıdın kağız ãom bazarı goldab úalıbdur bir kişiniñ úolayda deste deste kağız ãom bar öz neròide sataşıb alışıb turubdur



## SORAÚNĪ BEYÁNI

[43b] müddei ve müddeà iki daèvÀger daèvÀlaşıb barsa úazı ve müfti pÀre yimey rüşvetsiz şeriàat kitabıǵa muvÀfiú sorǵanide ular elbette obdan sorar nÀrÀzılıú çıúmas müddei ve müddeà her Ψkü rÀzi bolub şeriàatda manga kelmedi dΨb şeriàat-ı óükmige boyun sunub çıúarlar líkin ular pÀre yΨb şeriàat óükminiñ òilÀfide sorǵanda na-óau soralur na-óauılıú heme Àdemge rüşen bolur lΨkin Óau soralmaú tola az vÀúie bolur müfti taşıǵa fetvÀ úıldurmak üçün baradur müfti kitablar óükmidin söz çıúarıb bir parça kaǵızǵa pütüb her basıb yakladur veya úalmaydur dΨb pütüb beredur úazı fetvÀyıǵa neme úoylab óükm úladur bir Àdem müfti úaşıǵa barıb meniñ mina bu işimǵa fetva çıkarıb berseler dΨse siniñ sözüñniñ rastlayúıǵa güvÀh bar mu dΨb aytamaslar aǵzıdın çıúan sözüñniñ beyÀnıǵa úaylab fetvÀ úılıb baradur müftiniñ alışı muèabbirniñ işige oðşaydur temáil bir Àdem muèabbir úaşıǵa barıb men tüş kördüm tüşümde burnumdın úan keldi dΨdi muèabbir cevab berdi senge devlet keldi dΨdi tañlası yene biri kelib ayıttu miniñ burnumdın úan ketti dΨdi aña muèabbir ayıttu sendin devlet ketti dΨdi müfti hem aytǵan söziǵe muvÀfiú fetvÀ berür yene bir çoñ soraú ambal lar aldıdur eger ambal özi nakıl úurub úouub sorsalar yaòsí sorarlar lΨkin tüñçi ve bΨgler pÀreyib úalmasalar ekâer vaút ular aralaşıb oñni tertü úıurlar iki kişi daèvalaşsa rayi durǵalarnıñ küni toǵadur.

## KÜNAHKÁR ÜÇÜN ÓAKIMNĪN CEZÁ BERMEKNĪN BEYÁNI

[44a] Her dinde diniñ şeriàat kitabı bardur ol kitablarnı úanün kitabı zekun kitabını pÀyin kitabı şeriàat kitabı meòkür kitablarda tuòta talǵan sezÀ taèyin úılıǵandur günehgarnıñ günÀhiǵa muvÀfiú sezÀ biriyle anı èadÀlet bilen soralǵan soraú dΨrler ol vaút óÀkim úaène nişÀne bolmaslar eger óÀkim meòkür kitablarnıñ óilÀfida ceza berse veya ceza bermese úaène nişÀnesi bolur çünki meòkür kitablarda yüz òaur elbette youdur eger bar bolsa ol soraúni èadÀlet dimesler. Ceza dΨgen söz èArabidür söze dΨgen Farsidür. Her soraú meòkür kitablarnıñ taşıǵa çıúıb sorsa elbette èadÀlet birle bolmaslar. belki rüşvet işigini açıbdur. lΨkin tola Àdemler öz faèidesi itÀb şeriàat kitablarıdın yüz evirüb şeriàatige barmaslar òauaı manâibdÀrları baèzi soraúni özi sorab tükütedür baèzi soraúni bΨglerge baradur ol vaút yüz òaur rüşvet para araǵa tuşadur nÀgehÀn óau soralmaú mümkün ekâer óau soralmaú mümkün Ψmes çünki rüşvet òur úolıǵa tüşgende ular firâat tapadur. òün-ı nÀ-óau úatlı úılǵanların cezasını úiããÀs dΨrler úulaú kesilgen put kesilgen ya úol ya köz çoñ bir èayıbnÀk úılǵan

günehkârnîñ sezâsını intiüâm dΨrler eger bir óâkim inãâfnı dost tutub inãâfnı köz aldığa keltürüb soraú úlsa èaúl aytadur ki bir úarangúğa çerâğ alıb kirgende òulmet yuúalgandΨk bolur hidâyet úolğa kelür. künahkârlerniñ künâhığa muvâfiú óâkim

**[44b] Boş sayfa metin yok.**

**[45a]** sezâ baradur ulardın baèzıların urub úoyub berürler baèzıların urmay geöre òânege salğanların baèzılarga yütiğe işkil salurlar baèzılarga iki úolığa bilezük salurlar baèzılarga boynığa ve úolığa bir taúaú temür bilen bilezük salurlar baèzılarga boynığa zencir salıb bağlab úoyarlar baèzılarga pütige kötek salıb úoyarlar baèzıların boynığa miââl salurlar baèzıların hiç urmay úol pütige bir nerse salmay günde òânede dabuş úoyarlar baèzıların hem urarlar hem ganda salur baèzıların şeriât manâibdârları derre bilen urub úoyub berürler baèzıların urub şeher çörkütürler ve baèzılar Ψşekge tertu mindürüb yüzige úara suvâb şeher çörkütürler. Òâúân manâibdârları baèzi günehkârlarnı yıraú şeherge parlab çıúarurlar.

### ÖLÜM CEZALARNIÑ ÚISIMLARI

**[45b]** Müslüman óâkimleri arasında úatilge lâayı bolğanların künâhığa muvâfiú şeriât óükmiçe baèzıların senksâr úılur Ψrdi ve baèzıların dârga asıb öltürür Ψrdi ve baèzıların úoy boğazlağandΨk òancer bilen boğuzlab ve baèzıların úılıç bilen çapar Ψrdi òaúan óâkimleri dârga asıb öltürmesler ular dârnîñ bedelide boğab oltururlar ve baèzıların úılıç bilen çaparlar İΨkin òaúânı óâkimler künahkârnı aldırab olturmaslar gündòânede bir munça müddet saúlab teédör bilen oltururlar her úança dâr-ı köhne muúaddem bolğanı birle dârnı bilmesler señsâr hem úılmaslar meger ekâerini boğab ya úılıç bilen öltürürler óali nigı resim çıúıb mıltıú bilen atıb öltürürler şundağ ki Müslüman içide òotenlik óacı pâdişâh topğa bağlab öltürürler Ψrdi ve hem çumaúlab öltürür Ψrdi amma Be-devlet tüp bilen veya çumaúlab öltürmes Ψrdi lıkin oltururuşu boğuzlab öltürür Ψrdi. Âdemni bu ùariúa öltur küçilerni cellad dΨrler.

### NAÚL ÚILMAKNIÑ BEYANI

**[46a]** Bir kitabnîñ sözini yene bir kitabğa kötürüb alurlar veya bir kişi bir öydin yene bir öyge köçüb çıúarlar veya seferge barguçı saed künini közleb naúl-i mekân úılamız dΨb dostnîñ öyige çıúıb alıb ol öydin seferige kiterler ya bir tob küçetni yıldızı birle úuzgab alıb yeneberirge köçürürler şundağ ki bir kişi olturğan öyidin köçüb yene bir öyge çıúarlar bu söznîñ istièmâli ve naúl dΨgen söznîñ ısılâóı köçmek ve köçürmek maenísıde bolur bir kişi bir yerdin köçürüb alıb kelse ol kişini köçmel dΨb atarlar baèzi

Úirgızlar atlarını köçkünçi dΨb at úoyarlar yene bir rivÀyetde pütülbüdü ki Óüdü-yı TeèÀlÀnıñ bir güruh ferişteları bardur ularnı naúúÀl ferişteları ayturlar ularnıñ úıladurğan işileri bir muúaddesi cÀyda muúaddes Ψmes Àdem ðemin úılınğan bolsa muúaddes Ψmes Àdemni pütkeb atıb bir muúaddes kişini úoyarlar ularnıñ òiðmeti müdüAm şudur dΨb pütübdür naúúalınıñ maënisi tola köçergüçi dΨgen bulur bu ism-i āıǵa mübÀlaǵa bilen aytıbdur. Eger bir kitabdın veya bir òaùdın kaǵız yüzidin naúlini bir kaǵıdǵa ya köçüredurğan kitabǵa alurlar köçertib alduradurğan veya aladurğan köçüreniñ óaceti iki úısmı bilen bolur biri şı ki kitab köhne bolub kitgen bolsa veya kitabnı tolaraú úılmaú üçün köçürüb alurlar yene biri [46b] şı ki bir veáúua mühürlüü òaùnıñ naúlini alıb ol veáúuanı pÀyendeúoyub naúil veáúua èarz úıladurğan kişiearzıña koşub aybarurlar pulı óaãıl bolǵunça mühürlüü òaù yΨtib kitmesün dΨb òaù pütügüçinièÁrabi tilide kÀtib Farsı tilide nevinde ayturlar òaù-ı pütügüçi bir òaùnıñ naúlini almaúçı bolsa pütügüçiniñ òaùda imlÀésı bolsa bir kişi òaùnı oúub berse pütügüçiniñ öngey ettik pütüyalur eger pütügüçiniñ imlÀésı bolmay dΨb bergen pütüse tamam óurúflarnı tebdıl úılıb imlÀésız bolǵanı üçün ğalaú úılır imlÀésız kişika özi òaùka úılıb pütükÀnı yaðşıraú bolur ve hem pütügende óurúflarnı oúubturub pütügeni fÀéideliúdür.

### TERCEMENİÑ BEYANI

[47a] Bir sözni yene bir sözge evirügenni aytur meâelen bir söz èArabi bolsa Farsıǵa veya Türkıǵa veya başúa bir zebÀnǵa evirügen tercema úıldı dΨb Ψtür bu iş oñay Ψmes çünki bir zebÀnıñ sözini yene bir zebÀnnıñ sözikge iz bayz keltürüb kim ziyÀde úılmay çıuarmaúlıú nihÀyet müşkildür bir sözni öz úalıfıdın çıuarıb yene bir söz úalıfıǵa beraber keltürmek oñay Ψmes eger bir söz öz úalıfıdın çıuarıb yene bir sözniñ úalıfıǵa salganda ekâer beraber kelmeydür Àrı úÀlıfını iètibÀr reèÀyÀ úılmay sözniñ maùlab-ı murÀdını úılmaú Àsanraú bolur Ψrdi İΨkin kitÀballahnı terceme úılǵanda yeñna bilen úoruú körlaǵanǵa oðşaydur kitaballah úaysı, ùariúua, salıúua birlen nÀzil bolǵan bolsa ol izdin yeñne uçı tecÀvüz úılǵalı bolmaydur bir kişi men feãÀóatlık durmen belÀǵatlık durmen kim ve ziyÀdelik aãıl sözde úılsa taǵyir-i tebdıl úılsa mütercim úatıú künehkÀr bolur başúa mużzaflarınıñ kitabınıñ tercemeside murÀd-ı maùlab aytǵalı āüret bar ya bir óikÀyeni ayúazda iki āüret bilen belki üç āüret bilen terceme úılıb aãıl maùlabnı Terceme úılǵalı boladur. Söz özi her zebÀnda ve her zebÀne tebdıl bolub turubdur Meâelen yüz yıl bu vaúitdin Ψlgeri istièmÀl úılıb kelgen söz óalli istièmÀl úılmaydur eger istièmÀl úılsa hem şað istièmÀl úıladur şundaǵ ki

naúd [47b] dΨgen sözni óazır yıl dΨrler Ψlgeri naúdine dΨb geb bar Ψdi şundağ ki miâlan imdiğaçe tenóigaçe óalligçe bu üç kelme sözniñ Türkide bir maènide istièmÀl úılıbdur amma Farsí tercemağa salsaú imdi yağçe dΨgen söz Farsıda tÀ aknun tenótiğçe dΨgen ta henüz óaligiçe dΨgen ta óal dΨgen bolur müddeè şu ki Türkî ziyÀnda söz istièmÀli pat pat Tağyir ü tebdíl tapıb turadur mundağ tağyir tebdíl bolmakınıñ sebebi èÀm óalúniñ úuâurıdır çünki ular sözde óúsn ve úabónı temiz úılmaslar belki naúízni hem reèÀyÀ úılmaslar mundağ söz bir manùúıdanniñ óuzurığa tüşgende anıñ naúâını red úılıb çúaradur ehl-i manùúı nÀúúı üçün rastlab úoyğan sözleri bardur miâlan emr-i iltimas duèÀ bu üç kelmenniñ maènÀsı birdir. LΨkin işletedurğan yeride tefÀvüti çoñ bir kÀfidur emir dΨb özidin keçikga aytadur. iltimas dΨb öz beraber yed ikige aytadur duèÀ dΨb özdin çoñga aytadur egerkişi şundağ reviş taşlab ya bilmay terceme úılsa çoñ dΨb èayb úılır.

### ÚASSAMNIÑ BEYÁNI

[48a] Úassam münkirge keledür meâelen iki Àdem daèvÀalaşıb úazı aldığa biri yene irniñ zıddığa aytsa bu Àdemde munça óaúúım bar Ψdi bermeydür dΨse men beribbuldum dΨse bu söz bilen úassamni özdin red úılalmaydur münkerlik óÀletide úalıb úassam keledür eger úısımını müddeèiğe kelturay dΨse o vaút aytadur ari óaúúı bar Ψrdi men haúúını yitküzdüm dΨse úassam müddeèiğa keledür úassam úılıb óaúúını aladur. Eger bir kişide bir kişiniñ veâúasız pulı bolsa úısımsız alalmaydur eger iki güvÀh iâbÀt úılsa hem buyurmaydur eger küvÀhlar úassam úılsa alalaydur eger müddeèi küvÀhlar bareside úassamga olturğanda aytsa ki bu kişilerniñ óaãmımdur dΨse ularnı úısım úılmakdın tusadur veya iki Àdem kelib aytsa ki bizler bu Àdemlerniñ bazar yüzide Ψkenini kördük dΨse yene úassamdın tusadur çünki èÀdÀletsiz sizniñni iâbÀt úıldı úısımda aytadurğan kelme şu ki ÒüdÀ-yı TeèÀlÀnı oluğluú bilen yÀd úılıb billahi'l-èaóım dΨrler Ψlgeri úıfunın zamanida bir kişige úısım berür bolsa úazı úısım úıladurğan kişini musaòòare dervÀze taşığa alıb çúııb ğaslúıldurub ùahÀret aldurub úazı bir fiçaúını úolığa alıb tutub turub fiçaúınıñ tiğini úısım úıladurğan kişige tutúuzub úazı özi orkaturaydı. Kelime-i úayyibe. Kelime-i şehÀdet. Kelime-i temcíd. Kelime-i istfiğfÀr. Kelime-i reddü'l-küfr. EttaóıyyÀt DuèÀ-yı úonveâ neçe óúutub Úassam berür Ψrdi. TemÀşÀ körkeli tola Àdem uşşÀú balÀlar neçe [48b] çúar Ψrdi úassam úılıb bolğanda taòı örnidin úoymasda bu Àdem and òur dΨb başığa topa saçıb ΨzÀ ihÀnet úılır Ψrdi belki

úassam úılǵan kişini öz arasığa úatmas Ψrdi bu bed-nÀm balÀ barúasıǵa mirÀådΨk úalur Ψrdi balalarıǵa bir úaène úalur Ψrdi senin atañ and Òur dΨb keyn anda cÀnlıú vaútida úazı kelen öz maókemeside olturub kaşıda úassam úılǵucını turǵuzub aytǵıl bi'l-èaôím dikil dΨb ayturub úassam berib çıúarur Ψrdi baèzi Àdem bilmes Ψrdi ki úassam úıldı mu úılmadı mu ular bilmes Ψrdi úazı Ψşing tukadı ketkil dΨgende çıúıub ketar Ψrdi bu úassam iki úassam söz bilen istièmÀl úılıb úassam içmek ve úasem úılmak. úassam è Arabi söz and Türkí sözdür.

### TEMÜRCİNİÑ BEYANI

[49a] Ularınñ úıladıǵan işi óaã temürdür esbÀbları bazǵan bolúa ãandal kürek oçaú ora açkü teresinde piş ve temürge işlete durǵan kömürdür. Bazǵan çoñ yuǵan bir bolúadur temür otta tabib úızıl çoǵ bolǵanda ãandal tüyaside úoyub Ψki yuǵan bazǵan Ψki kişi kolıǵa alıb biri bazǵan urub bolǵanda yene biri urubsoúadur úızıl çoǵ bolǵanda bazǵan urub otlar pac pac her úarafge saçılır ó`Àh yuǵan ó`Àh keçΨk esbÀb temürçi úılır keçΨkrak Ψşini bolúa bilen úılır bazǵan bolúa ãandal ó`Àliã temürdin dur destesi yaǵaçdın ãandal bir kötge berketΨklΨk temürdür kürek açkü teresidin úılǵan bir tulumdur anı içige yel solab ot yordmaú üçün úılǵan bir esbÀb dur oçaú kömür salgalı ot üçündür ora temür suúar vaútida oraǵa girib turub suúarlar açkü teresi aldıǵı tartıb veya şım úılıb kimaki ot saçrab koydur meslikidür temürçiniñ yene hem bir neçe esbÀbları bar ularnı Ψkek úalem óşge fıçaú çaròı dΨrler temürçiniñ yasaydurǵan işleri dihu`Ànǵa ser-encÀm meâelen orǵaú ketmin palto ve kergegi taúa ve mıò zencirkaǵa tumşuú úafil açúu işkel yene başúa her úaydaǵ ki temür bilen yoladurǵan Ψlgeri buladurǵan esbÀblarnı yasaydur. Fıçaú úarçı beñiz der fıça hem esbÀblarnı kü ba c`Àlduz bu heme esbÀblarnı tünagetemür bilem ayma siò paòte temürdin yasarlar. Temürni tablab Oçakdın çıúarǵanda bir mesòidriş aşǵaladΨk úatıú bir nerse çıúarlar anı temür puúı aytur.

### MİSGERNİÑ BEYANI

[49b] Misger óaã mis işletedur çoñ bolúaları bar anı hem bazǵan ayturlar keçΨk bolúaları hem bar ãandal üçün yuǵan köúiş su taşını ãandal úılurlar ularnıñ kürek, oçaúarı bardur her vaút mesnitab berib oçaúúa salıb úızıl çoǵdΨk úılǵanda bazǵan bilen iki Àdem urub temürdin ot saçrab çıúandın ot çıúmaslar mesni bazǵan bilen iki Àdem urub nefizraú úılǵanda keçΨkrek bolúada soúarlar ular çoñ mis úazan ebtabe

silÀòçı çakün yasarlar işletadurğan misger lÀzımlú nerseleri nüşÀdır deneye úorguşun úalye şeòÀr. misniñ şPsiúleri etmek için deneye úorguşun işletürler çakünniñ töşüklerni pütkezmek için ve hem çakün tPsiğa salmaú ağır úılmaú için toğuşun salurlar tPsişilib kitgan çakünni dağmal úılamiz dPsi úuğuşun deneye nüşÀdır işletürler nigey soúğan úazanlarını úalide aúartarlar meslegin aş tabú köre úutu şundağ nerselerini mesde yasarlar tuçni hem misger işletürler tuç çakün tuç çalım yasarlar naúuş oyadurğan bolsa Temür úalem dPsi bir esbÀbı bilen oyab naúuş úılurlar úazannı úolye úılır bolsa deneye nüşÀdır úalye bilen úılır şaðÀrnı úazan veya çakün úalye úılar bolsa kiyesini çıúarmaú için şeòÀrda úaynatıb ãÀf úılıb úılıb úalye úılurlar.

### ZERGERNİŇ BEYÁNİ

[50a] Zerger óaã altun kümüş esbÀb yasarlar altun veya kümüşni Psiitar bolsa bütedPsi gen úaçasığa salıb Psiitürler soúmaú için bir neçe bulúaları bar uşşÀú çoñ bulúalar şunında soúarlar temür āandal üstide úoyub anı soúarlar oçaúúa salıb pul dPsi gende misdin úılğanı esbÀbı bilen pudaydur oçaú üstige kömürni laòşigir bilen kömürni tPsişilib salıb turub pudab Psiitedür altun veya kümüşni suúub naúız úılğanda kesmek lÀzım kelse úarçıda keserler uşau uvaú altun kemuş parçasını kül keltürüb tizar bolsa uşak yenPsiçke temürdin úılğan úısúaçları bar anıñ bilen tizar ularnıñ yasab satadurğan altun esbÀbları altun zerre altun úadaú altun tÀc altun bağ yüzük altun bile yüzük ve altun pipize kemuş esbÀb cabduú kemuş zerre ve bile yüzük kemuş bağ yüzük pipizekye bolub úılğan esbÀblarnı aúartmaú kerek bolsa ularnı zemçe suyıga salıb úaynatıb ãÀf úılıb beraduryaka şeòÀr suyıda perdÀzlab baradur zergerler altun kemuş esbÀblarğa cevÀherÀt cinsidin zerreke yüzükge köz úoyğalı firúde, çÀç, mercÀn, yaúut, mervarid zümürüd zeberced nPsiim eaúúú seylan şundağ nerselerde köz úoyub hem yasarlar altun kemuş PsiitrişÀdurğan esbÀbnı yaeni büteni [50b] çoua dPsi gen úattú temür veya çüyün puúıga oóşa úatú bir nemersedin kaçá āüretide úılğan nemersedür anı büte ayturlar bolúa temürdin destesi yağaç āandal hem itün temürdin oçaúularıdın úılğan bir úarafide keçPsi kite tolumçayal için açku teresinde úılğannı mesdin úılğan nevr çekenı ağızıga salıb podaydur úısúaç laòşigirdPsi otnı kömürni úıyıp tutmaú için temürdin úılğan bir esbÀbdur altun zerre òatun òalú úolaúıga saladurğan nemersenı altun zerre dPsi rler. Altun úadaú hem òatunlar dopasıga veya tumaúıga úadab úoyadurrğan altunnu tarak yapurmaúıdPsi nefiz úılıb kül çıúarıb yasaydur altunniñ ya kümüşniñ naúuş küllini çıúarmaú lÀzım kelse temürdin oyub úoyğan úalıb üstide soúub kül çıúaradur altun tÀc dPsi geni òÀtunlar için başıga

úoyadurđan cabduú esbÀb üçün altun soúab Nefiz úılıb tört Ψlik miúdÀrı şÀòlar úul nΨçesidik úılıb şÀòlar üstide úala ãom ãüretide kelderur yemulaú nefiz altunlar úılıb úoyadur anı altunnu óall ber duralar altun yepipize gümüş yepipize dΨgenni altunnu yapalaú úılıb úızıl gülniñ bir tal yapurmaúınıñ ãüretide pÀk kΨl úanatıdıñ úılıb yasarlar anı yipipize ayturlar. CevÀherÀt cinsidin mervÀriddinbaşúası hemesi kÀni taşdur mervÀridin sūdın çıúarayınıñ püstniniãadef ayturlar mervÀrid Parsı hunca Türkı lüélüé èArabidür

### BERÁÉTNIÑ BEYÁNI

[51a] Bir aydur anı Şaèban hem ayturlar meòkür aynıñ onbeşincisi kΨçesi ehl-i İslÀm arasında èazız bir óürmetlik kΨçedür ol kΨçede òaãlarnıñ úıladurđan èamelleri nefl namaz oúumaú künahlarđa istigfÀr Ψtmeú mezar úabristanlarđa barıb şam nev keçe úadamaú úoymaúnan úabristanđa alıb barıb ÚuréÀnnıñ sūreleridin oúutturub oúuđan kişige bermek heme kişiler öz ata baba úavm úarındaşılarnıñ úabresige barıb ölük üçün Úuréandın Àyetler oúub mağrifet tilemek öz öyige yanıb kelib hem her bir ölken ölükleriniñ ismige atab şam yaúmaú yazgır bağida yađaçlarđa paòte yorkab zığar yađuá çılab nev keçe úılıb úadamaú òaãlar tañ atúunça nefl namazu ÚuréÀn oúub ta ñ yoruğunça oòlamay èibÀdet úılmaúdur èÀm òalúlar küçelerđe çıúb ve bir yađlıú úapaú tapıb bir òÀra üstige çıúarıb ot yaúb Úuréandan bir sūre vees-şems Àyetini oúub şavúun salıb purarlar èÀmniñ tolarlay nağme-nevÀ bilen yaşları çalışmaú oynamaú bilen tankat guzÀlar amma òaãlar ol kΨçe künahlarnıñ mağrifeti üçün yiglab ölük ve tirikler üçün duèÀ úılıb oòlamaslar ve yine ol kΨçede òavf ü recÀ ğÀlib Müslümanlarđa bolur òavf ü recÀ yaèni ol küni duzaòniñ úoruunculuúı ve hem behiştniñ imdi her Àdem könkliğe tuşar çünki kΨçe çünki kΨçe tank atúu neçe kirÀm alkabtın feriştarlar tamam bir il úılđan yaòşılıú ve yamanlıú èamel defterini körürler anka bina úılıb yaòşiliú úılđanlarnıñ rızúını úılđanlarnıñ rızúını uzaltıb yamanlıú úılđanlarnıñ [51b] rızúını úısarlar kirÀmü'l-kÀbeyn feriştelar her Àdemniñ on sol iki müreside bar dΨb pütülbüdü her Àdemniñ úılđanlarnı pütüb turarlar yine aytılıbdur ki yaòşi èamel úılsa hemÀn saèat pütülür hemÀn èamel úılsa üç küniñçe teveúúüf úılıb toòtab turub tevbe úılmasa pütürler kirÀmü'l kÀtibin dΨgen uluđ iki pütüğüçi dΨgen bolur şubu sebebdin tamam kΨçe duèÀ tesbíólar bilen meşđul bolurlar yine bir sebep şu ki eđer tevbe úılmasaú rızúımız kesilib kitedur dΨb úorúarlar.

### PERİ OYNAĐANNIÑ BEYÁNI

[52a] Bir kiři gÀhi yatıb gÀhi úoyub yürüb ağrısı mana bu elin salıñ ağrıb dur dΨb remmÀl úaşıđa barıb baúturub kelürmiz dΨb remmÀl úaşıđa alıb baradur remmÀl şışe òÀl yaki usùurlab dΨrler úolıđa alıb salıb peridin çıúaradur periðonniñ çoñ mürşidi remmÀldur ol reml körüb ò`Àh maòv yeri oynatmaúını buyuradur belki periðon bilen remmÀl şerik dΨk ol vaúit peri oynatđalı úayyar boladur remmÀl bilen periðonniñ reftrları hemışe şurevişdedür peri oynaşar bolsa ehl-i maòla körgen bΨlkanlarınıñ hemesini úaçúırıp bir meşreb veya bir úopdΨk Ψr òÀtun úaçúırıp peri oynatadur periðonniñ úıladurđan èamelleri öyniñ otrasığa turusđa taúab bir argamçını tΨk bağlab turusdın yerge bereketib şakirdi úolıđa bir defni berib özi ğircekni alıb çalıb óuúđan ğazelide ÖüdÀniñ ismini hem ferıřtelarınıñ hem peyđamber evliyÀniñ hem peri cinlerniñ ismini ğizliğe úořub óuyyadur ol óub bolđunça ađrıú kiři bereketgen iğramçını çıñ tutub çörkülüb turadur periðon óub bolub úolıđa òancer fiçÀúını alıb òancerleydür òancer fiçÀúı òancer āüretida bir fiçÀúdur ol fiçÀúniñ toltasınıñ bedelide on illuú bir teyindik bir nefiz temürni boş. ÁvÀz üçün berketib úoyadur fiçÀúınıñ sebiniñ uçı attık Ψmes ađrıú kişiğe òancerlab cinni çıúaraman dΨb boş boş attık ΨgΨni üstiden òancerleydür şundağ fiçÀúniñ toltatmaúı bedelide úoyđan nefiz temür boş turđan cihetdin řau řau ÁvÀz çıúıb turadur ađrıú tūđ [52b] ağramçısını tutub aniñ etiñ çörkülüb berse mana peridin bolub Ψken peri sağınıb Ψken mana imdi saúayadur dΨb diyişib baradur lıkin òancerni salganda òancerni pat pat salıb ettik muttaâil yandaş saladur elbette òancerniñ uçı ađrıúınıñ bednige otmaydur çıyanınıñ üstidin saladur andın çörgültürüb òancerlab bolđanda toòtab toğdın ađrıúını alıb yine ğircek daòa ğazel óub duèÀ úılıb bolđanda aş tartadur ehl-i meclisyib bolđanda tarúařıb ketedür. periðonniñ iřletedurđan esbÀbları òancer daòa ğircekdür yine bir bařúa esbÀbı maèlüm Ψmes evvelúi deslÀbda çalđan ğircek daòa ğazel cin perini yığadurmiz dΨb çaladur. Peri dΨb uçadurđan úanatlıú nemersenı aytur bir Farsı tilide úanat yay nisbeti bilen úanatlıú dΨgen bolur ò`Àn óuyyurđan kişini aytur. Periðon yaèni òancer úatatlıúını óuyyurđan kiři dΨgen bolur. Peri cin divlerniñ úanatları bar uçadur dΨrler ol sebebdin óuyyurđan kişini periðon atarmışlar.

### CÁNVÁRLARNIÑ ÁVÁZI

[53a] Àú çınaydur (çınamaú) - kele mevraydur (mevramak) úoyvakçu meraydur (meramak) - Ψřek hankraydur (hanramaú)  
 İt úavaydur(úavamaú) - müşük mıúraydur (mıúramaú) böri uluydur (ulumaú) yolbars aznaydur (aznamaú) İtni ürse ğankşaydur



(ğankşamaú) – aúursaúı açsa ulubdur (ulumaú)  
 Kakkuk aúfiyañ - hūfk úaçúıradur (úaçúırmaú) toğay úara úuçúaç aú úuçúaç  
 sarıú úuçúaç şÀh üütí temürçüú soraydur (soramaú) aú úoçúaçnı  
 cıvıldaydur hem dΨdür (cıvıldamaú) úarğa paòteñni úaçúıradur dΨdür  
 tuòı çırıl原因dur (çırıl原因maú) kebter pÀk kebüter ondlaydur (ondlamaú) bedni saraydur  
 (saramaú) turulğú úaçúıradur (úaçúırmak) ğaz vaúıraydur (vaúıramak) sağızò`Àn  
 úaçúıradur úaçúırmak çıbın pişe yeñildaydur (ve yeñildemaú) here kükin  
 ğuñğuldaydur (ğuñfuldamaú) yıúa küküraydur (küküramaú) salma  
 çigildaydur (çigildamaú) hevı úuş úaçúıradur (úaçúırmak) saçúan  
 Uçıldaydur (uçıldamaú) tuòumı yoú tuòı rukuldaydur (rukuldamaú)  
 LΨkín tuòı tuòıúa úallÀb bolub otaúlaydur (otaúlamaú)

### SERGEZÇINIÑ BEYANI

[53b] Ularnıñ işletedurğan esbÀbları köb çoñ bir úızan úazan yamlıú çübdur lek  
 çübdΨgen yağaç iki keltek yağaçdur òÀmnı zemce süiydin algandın kiynlik çüb  
 keltekde òÀmnı burkab sıkıb ha òÀmnıñ suyını çıúarmak üçün lÀzım úılur ularnıñ  
 tamğusi bar úızıl bilen aú ya kök bilen Áú ya yeşil bilen Áú bolar hemesi tamğusı bilen  
 çıúadur tamğuniñ keliğe renk tuşadur Tamğuniñ güvaki òali turğunı üçün aú úaladur  
 ular şehüuvÀ dΨb bir úısmı òÀm çıúarubdurlar ularnı hem tamğu bilen çıúarurlar bir  
 úısmı pul kulluú òÀm veya çekmen çıúarubdurlar ularnı hem tuúub çıúarurlar hem  
 çığrıúı bar çığrıúı bilen çıúaradur ular hem aúsız renk bilen Ψmes líkin tolaraúını  
 tamğu bilen çıúaradur toúub çıúaradurğanlarını Urus yΨfide çıúarurlar Urus yΨfide  
 çıúarğanları salıú tuúulub çıúarılurlar lΨkín úıymet bolub úalurlar şunıñ üçün ekâeri  
 öz yoratiniñ yΨfide úılurlar ularnıñ işletedurğan renkleri her úısmı renkdur renkge  
 işletedurğan òaruşları zemçe bojgun öreden beúúam renkdur zak hem işletür: bojgun  
 bir diraòt mīvesidiñ keçΨkrak çilen miúdÀrıdur bedÀòşÀndın alıb kelÀdur oradan  
 yıldız dΨk úızıl yıldızdur. Beúam bir úısmı diraòt yağaçıdıdΨk úızıl yağaçdur yine bir  
 úısmı renk sürme siyÀhdur anı úara boyamaú üçün işletür zak bilen sürme siyÀh kÀni  
 nemersedür.

### MÜNKER NEKİRNIÑ BEYANI

[54a] Ol iki feriştedur ölükni kÿr úoyub kÿrda gör ağızını aytıb bolub kÿr ağızıúa yete  
 ketmen topa taşlağan heman cemaèat arasındın biri úoyub süreé-i tebÀrege oúuğalı

başlağan hemÀn pütülbüdü görniñ úble ùarafidin suéÀl üçün münker nekir iki ferişte úolıda otluú gerze bilen kirib ayturlar Men rabbik, vemen dinik, vemen kitabik, men nebiyyik, ve men imamek yaèni perverdigÀrniñ kim ve diniñ neme ve kitÀbiniñ neme ve peygamberniñ kim ve imaminiñ kim pütülbüdü ular èArabi tilide sorarlar líkin ÒüdÀniñ resüli her zebÀnda sözlerler çünki ÒüdÀ mütekellimdur yaèni söz peydÀ úılguçı. ölüknüñ yıl yuúarisıǵa can kirib iki úolıda diyanıb oturub cevab berib bolǵanda yene baldur úoyǵandΨk yaúılıb yaturlar bu barede şekkaklar sınaımaú üçün ölüknüñ sínesege bir munça teriú úoyub úoyab körübdür. Ψrtesi ular kirib körseler şeriúni teriúni özca peydÀ bir úarar körübdür. Bu sınamakniñ cevabı şı ki ol ki ölüknü tir közüb cevab alǵan tebriúni hem öz cÀyda bir úarar úoyǵalı úÀdirdür.

### ÓAYVANLARNIÑ BALALARIǵA MENÄUB ÚILINǵAN İSİMLER

[54b] TΨve botala úalaydur tΨve balası botalaú	(botalamaú)
Aù úolonlaydur úolon	(úolonlamaú)
Kele muzayladur muzay	(muzaylamaú)
Éşek tayòarlaydur tayòar	(tayòarlamaú)
Úoy úuzılaydur úuzı	(kuzılamaú)
Eçkü oǵlaúlaydur oǵlaú	(oǵlaúlamaú)
möşük aslanlaydur aslan	(aslanlamak)
İt küçükleydür küçük	(küçükleme)

### ÚANATLIÚ CÄNVÄRLARNIÑ BALALARIǵA MENÄUB ÚILINǵAN İSİMLER

[55a] Tüóı – çüceleydür – çüce - çüceleme  
 Kebüter – baçkulaydur – baçku - baçkulamak  
 Úalǵan baı cÄnvÄrlarniñ balalarniñ isimleri bala çıúarmaú bilen menäub úılıbdur kuşlardın tartıb ak úuçuáç niçe ularniñ mensubı bala çıúarmak bilen menäub úılınıbdur ular çanga tizib toúm úoyub bala çıúaradur. ularniñ balası çüce yaka baçku atanmabdur ularnı bala tenäib úılıbdur.

### CİN ALBASTI YAMAN RŪÓLARNIÑ BEYÁNI

[55b] Cinniñ barlıúıǵa cemiè ehl-i İslâm münker bolalmaydur çünki Úuréanda neçe yerde cin toǵrasıda Àyet-i kerime nÀzil bolub belki sùreé-i cin dΨb bir sùre bardur. Cin taòliúiniñ beyÀnıda cinni tutundın yarattı dΨbdur yaèni otnıñ tutundın her cisimde ve her àüretde ò`Àhlasa bolalaydur toǵadur toǵaladur dΨbdur albastı dΨgen cin Ψrkeki dΨb dur bir úısmı cin bar imiş anı ümmü`ã-ãibyÀn atarlar bu úısmı cin toǵutdaki òatunlarǵa eàer úılur Ψken dΨb meşhür söz bar şunıñ üçün tuǵutdaki òatunlar duèÀyı ümmü`ã-ãibyÀn oúutadur (ümmü`ã-ãibyÀn yaèni uşau balalar anası) tuǵutdaki òatunǵa hem eàer úıladurǵanı üçün ümmü`ã-ãibyÀn duèÀsı oúutadur. Ümmü`ã-ãibyÀn toǵulǵan balaǵa emçek saladur dΨb meşhür söz bar ümmü`ã-ãibyÀn hem cin cinsidındur cin Ψki güruhdur dΨb ayturlar biri aú rúo yene biri úara rúo, beni Àdemge úaãd úılmaydur úara rúo úasd úıladur dΨb ayturlar peri dΨb hem cinni ayturlar periðÀd dΨgen cindin toǵulǵanı aytur ularnıñ yemek içmegi bardur cinniñ yemegi üçün sunkak ularnıñ ulaǵları yemekıǵa Àdemniñ aú ulaǵınıñ tezakini buyurubdur Ψrkek yetişi yemek içmek tevellüd olmaları hem bardur.

### ERVÁÓLAR BİRLE FERİŞTELERİN BEYÁNİ

[56a] Rúo dΨgen közge körünmeydur rúoniñ yarasıdın rúo neme Ψken dΨb suéÀl úılganda rúo dΨgen emr-i perverdigÀr dΨb cevap berilibdür bu söz Úuréanda pitülübdür rúoniñ baresidin Úuréanda hem uçuú bir söz youdur líkin emr-i perverdigÀr pitülübdür emir dΨgen bir şeyei bulmaydur òaten mÀhiyetini rúşen Ψtmedi. èÀlemni úadım iètiúÀd úılguçılar rúoni bedendin bedenge intiúÀl úıladur dΨrler şundaǵ hem èÀmi òatunlarınñ arasıda baèzılarnıñ gümÀnı èÀlemni úadım bilgüçilerge yaúın keledur çünki bir úısmı yeşil çebin bardur ol çıyın öyge kelse Mina anamnıñ atamnıñ rúoı keldi dΨb aytışurlar ve yene bir iş èÀm içide ervÁólar bareside meşhürdur ki kün olurganda evini süpürmesler ervÁólar bar dΨb kΨçúurun Ψşik aldıǵa yönde tökmesler Ψşik aldıda ervÁólar bar dΨb ervÁólar üçün baèzılar úabre sayga gül tΨrib úoyurlar ki müddeèası ular raóat algaylar baèzılar su töküb úoyarlar ferishtalar nür dindur ularnıñ rúoı muúaddes rúodır ular hemişe èiúaeatde eibÀdetde óamd ü`ænÀ ve tesbióler ayturlar ularǵa ezvÀc-ı Ψr òatunluú yemek içmek tenÀsül toǵmaú toǵulmaú Ψrkek tΨşi ölüm youdur ilel ebed óayatdur meòkür ervÁólarını ölkenlerniñ rúoı deyip gümÀ úııurlar.

### PİR VE MÜRŞİDLERNİÑ BEYÁNİ

[56b] Pír-i Farsí elfaôdur (pír yaèni úari)( pír-i kÀmil ayturlar) yaèni her nerse veya işda pütün bolğannı kÀmil pír dΨrler mürşid èArab tilidür yaèni taèlim bir küçini aytur ( mürşid üstad bir maènidür) her hünér āan’atda kÀmil bolğannı pír mürşid üstad dΨrler her kasibniñ pírî bardur meâelen temürçilik hünerniñ pírini Óazreti Davud èAleyhisselÀmdur dΨrler çanakçı boyauçılar bizniñ pírî temiz Óazreti èĀĀ èAleyhisselÀm dΨrler şundağ sifuñlar bizniñ pírimiz Óazreti İdrís èAleyhisselÀmdur dΨrler ve pütaçılar bizniñ pírî temiz Óazreti MusÀ èAleyhisselÀm dΨrler muzdurzlar bizniñ pírimiz Óazreti äÀlió èAleyhisselÀmdur dΨb ayturlar bafkarniñ pírî Óazreti şiş èAleyhisselÀmdur dΨb ayturlar aşpazlar pírimiz Óazreti İbrahim èAleyhisselÀmdur dΨrler hem tamçı ve hem cubaçınıñ aşsızıñ pírî Óazreti İbrahim Òalilullahdur dΨrler yağaççınıñ pírî Óazreti Nuó èAleyhisselÀm dΨrler nanvayniñ pírî Óazreti Cebrail èAleyhisselÀmdur dΨrler úaããabniñ pírî CemÀleddin durlar èauùĀrniñ pírî ÕĀce èAuùĀr velidür közeçiniñ pírî mirkelÀldürdΨrler dihuĀnlarniñ pírî ÕĀce èAbdullah dihuĀ

### VAÚFÍYÁTNIÑ BEYÁNI

[57b] Vaúf úılmakniñ beyĀnı bir kişi bir parça zeminni vaúf úılar bolsa ya bir mescidge veya bir medresege veya bir mezargá vaúf úılıb bir tevelliye òau úıladur aèlem úazı müftilerniñ mührini basturub meôkür tevliyye yazadurğán söz şu ki lĀ yübĀóú velĀ tebdílú velĀ yühıbbú velĀ yürhinú yaèni satmaydur dΨngişmeydür ve tağyir bermeydür yaôşında úılmaydur rehine úılmaydur dΨb bu şartlarnı tevliyyege pitüb òaùnı imĀmniñ veya òĀuib úolığa tapşuradur eger bir mezarniñ vaúfi bolsa mezar şeyòleri mecĀriblarığa tapşuradur ular tirib tikib yΨdür vaúfniñ tevliyye òauúıge pütüb úoyadurğán söz el-vaúfü lĀ yemlúk dΨb pütüb úoyadur yaèni vaúfniñ aygası püti dΨgen bolur kaysı nemersege tevliyye òau úılğan bolsa ol yerniñ şeyò imĀmları tirib tikib yΨdür veya icĀresini satıb yΨdür óalli bu zamanede toúsan toúuz yıl òau úılıb şebu óıla birlen satıb tola vaúıflar satılıb kitabdur.

### ÁDEMGE BOLADURĞAN KESELLERNİÑ BEYÁNI

[58a] Temürütkü Ādemniñ úul pütıge peydĀ bolub baèzı úaçışıb úaşlasa çıúa peydĀ úılıb turadurğannı temürütgü kesel dΨrler. Eger baş ağırıb köz tolaşıb ağız úurub

bolğan keselni äafra dΨrler. tüngÀb titrab turğannı bizkek dΨrler. Sancıú bolub pütül bilen úan kelse anı ðÀtel dΨrler. ğıðÀ Ψmes içi kelmay lebleri úara gez bolub közleri úızarsa anı kezik dΨrler. peykÀn nersesini úayé úılıb Ψken nerse yansa anı mièdeniñ fesÀdı dΨrler. Leblerige küçik cerÀóat peydÀ bolsa anı úurúaú dΨrler. Úolıǵa ve yüzige sarıú uşáu daneler tüşse anı saykün dΨrler. Yüzige tüşkan úara daǵ bolsa anı daǵ dΨrler. At bilen tere arasında úatıú bir yangiz bez bolsa anı turpuú dΨrler. Turpuúdın keçik bolsa anı bez dΨrler. süñükdin yernik kelse anı süznÀk dΨrler. çapúan yaman bolsa anı köydürkü dΨrler. Teyinganda baúın úaraf veya aǵızman úaraf sancıú bolsa anı sancıú dΨrler. Yene bir úsmı gali yoǵanab úalǵannı puòau dΨrler. TÀz hem küçikikdin tartıb peydÀ bolǵannı tÀz dΨrler. ZükÀm burnıdın tola pu potla aúb toòtamasa anı zükÀm dΨrler pÀk cankdÀb úaldım dΨrler. Sunuú yaèni sünkek singÀn bolsa anı sunuú aǵrıú dΨrler. yutal aǵrıú. Úulaú añlemese gas dΨrler. Úol putı tutmas basmas bolsa anı laúvÀ pÀk fÀlic dΨrler. Ψşib nefesi tutulsa anı istisúaé dΨrler. Úursaú podolub yıl mankmasa yıl yormaydur dΨrler. közi körmes bolsa köz tutulub úaldı dΨrler. Geb úılǵanda úni çıúmasa ÀvÀz tutuldı dΨrler. kΨçede uyúusı kelmay uyúusı úaçúan bolsa anı ðafaúan dΨrler. kΨni pışÀbdin úan kelgannı bevasir dΨrler. Belki úoltuú put tola terlese hem bevasir dΨrler. Ve yene cerÀóat sebebdin bir yeri itişasa anı yumşáu dΨrler. Közdin tola yaşaúsa köz tolaşǵan dΨrler. [58b] köz obdan körmese köz tola yaş aúsa köz tolaşadur dΨrler pÀk közüm yaşankǵuraydur dΨrler. Úolı putı soǵaúdın üşüb cerÀóat bolğan bolsa üşük dΨrler. Eger otda köygen bolsa anı kúyak dΨrler. Başınıñ mîfi aǵrısa anı şaúıúa dΨrler. Eger başı veya pozí Ψşib úalǵan bolsa anı maşra dΨrler. Eger uşáu úızıl daneler Çıúıb úazıtıb hüşidin ketib cúlub yatıb óüşı bolmasa óaãbe çıúıbdur dΨrler. Uşáu balalarǵa çıúadurğannı seçk dΨrler. Put úız moradin tartıb tamam úol aǵrıǵannı mefÀãıl dΨrler.

### ÓAYVANNIÑ KESELLERINIÑ BEYANI

[59a] Óayvan cinsiniñ toǵut kesseliniñ keyfiyyetini kişi bilmeydür ularniñ keseli toǵar vaútide nihÀyet yatıb úoyub toǵar ularniñ insan cinsiniñ òılÀfidadur ÒüdÀvend úÀdir-i óÀkim èale'l iúlaú óayvanlarǵa asan toǵut onkay kessel beribdür aniñ üçün ularǵa úabile daya Ψnige kerek bolmabdur tola mertebe şundaǵ vÀúie bolubdur óayvan aygaları ayǵıl úotanlarıǵa kirib ularni toǵúan ve toǵulǵan tapıbdurlar ol úÀdir-i èÀdil óakim èale'l-iúlaúniñ úudret-i kÀmilesidür aúniñ burnıǵa ve közige peydÀ boladur nÀ-òün Farsı tilidür (nÀ-òün dΨb tırmaúını aytur) aúniñ köziniñ cayagı

ùarafika bir úatú kömelçik bir nerse aùnıñ burnıñ tubnı kamşuyınıñ yuúarınıñ aralúıǵa peydÀ boladur meõkür kesel atnıñ iki yerige peydÀ bolǵanda aùnıñ úursaúı asılıb aùnı nihÀyet bí-ÀrÀm úladur IΨkin köziniñ yamanraúdur ol peydÀ bolǵan kömelçik serıú bolub kitgen bolsa aùnı ol kesel olturadur eger aúraú bolsa der-maóal ustura bilen alıb taşlasa úursaúınıñ usukı yanıb saúayadur ve yene bir úısmı kessel aù pütige peydÀ boladur şüyür dΨrler ol úaúaçdik aú kefklanıb kiyin yamanraú bolǵanda aù pütünin basalmaydur evveliside zaǵun yaǵını daǵlab afitÀbǵa alıb çıúıb baǵlasa saúayadur yene birisi mañǵa pütla kesellik bu yaman keseldür öpkeke tüşüb öltüredür yene biri aúsaúdur tört èaybınıñ biri bar aùnı şerièatda yanduradur tört èayb biri nÀ-òúna 2 nice şüyür 3 ve nice mañúa èardınca töker bu èayblar bolsa yanadur

### TAÚAÇINIÑ BEYÁNI

[59b] Taúaçı temürçi cinsidindür líkin taúaçı òÀlis taúa işi úladur başúa temürçilik işi úılmaydur ularnıñ taúaǵa işletedürǵan esbÀbları tamam temürçi bilen oðşaş hem esbÀbdur şundaǵ esbÀbları bolúa bazǵan úsúaç ãandal kömür takaçınlar bolsa temürni oçaúa salıb tablab temürni suúab bir pay taúaǵa altıdın tüşük úlıb rastlab taúaúıladur taúanıñ tolar aúı aúlarǵa lÀzım boladur taúını aúlarǵa kaçırılǵa Ψšeklerge úaúÀdur baèzi da nÀgehÀn zárur kelgende kelelerge hem úaúadur keleǵe bir pay taúanı iki parça úılıbsındurub úaúadur taúanıñ tolası aúǵa işleydür aúǵa úaúa úaúmaúçı bolsa dÀr dΨb üç tal yaǵaçda dÀr úılıǵlıú úıyar bar aùnı arǵamçılar bilen muókem baǵlab aùnı ora asıb somtraş úalem dΨb esbÀbları bar tüvÀúı astlab taúanı úaúadur meõkür esbÀb dÀr dΨgen úoşıǵı Yaèúub BΨg zamaneside peydÀ bolǵan esbÀbdur Ψlgeri you Ψdi atǵa taka. Úaúar bolsa aùnı yúıb pütini tuşab úaúar Ψrdi óalli hem pul seferde taúa. Úaúar bolsa aùnı yúıtıb úaúarlar yene bir esbÀbı laútÀb dΨb bir keltek yaǵaçnı uçıdın tΨşib tüşükdin úıl şunya ötküzüb aùnıñ burnıǵa salıb tolgab çin úılıǵanda aù medrÀmay tutub beradur ol vaúit taúa úaúadur.

### TUǴUTDAKÍ KESELNIÑ BEYÁNI

[60a] Óuãuã Kaşúardaki tuǵutda kessel bolǵanlarnıñ resim èalÀ ceları Tüǵúan Óatun tuǵutda kessel bolsa anı köredür ki kesseli baş ùarafdın bolsa yaèni başı aǵrısa èilÀcıǵa olturuǵlıú óyiniñ yuúarı maóallesidin bir úoy uǵurlab kelib keselni olturǵan óyiniñ oturıda óyiniñ tüñlükiniñ oturıda ora körlab keselni olturǵuzub kesselniñ üstige tüñlükdin úoyını buǵuzlab keselniñ başıǵa úanını aúıtataður úoyınıñ küşt aèzÀlarıdın hiçbirini óy taşkarısıǵa çıúarmay óy içidekiler bir kicede yΨb aşǵanını ò`Àh òÀm veya işıú bolsun oraǵa salıb keselni ora üstide olturǵuzub úoyınıñ zerreçe úan veya bir

aèžÀsını şimalğa körsetmey keselniñ úanlarını urağayub kömüb atadur úrú kün bolğanda úoy oğurlağan yerge yaèni úoy Ψgesige pul berib rÀzi úladurlartoğutdın kiyin kesel bolğannı al kesel didür eger bu kessel belniñ tubanıdinkesel bolğan bolsa olturğan öyiniñ tünbideki maóalledin uğurlab keltüredür èamelleri oòşaş anı hem kömedür Kaşúar resim şudur eger tuğut óaltıda Ψleni bí-hoş bolsa hoşığa kelmek üçün milletiğúe oú salmay daru bilen paöte nebed úılıb atadur veya úaraúuşını keltürüb başıda tutub turub şuniñ bilen hüşığa keltürür veya úazan úaúb hüşığa keltüdür.

### ÚURUGAN MİVEVELERİNİÑ BEYANI

[60b] Üzümnı úurutub şeherlerge alıb barıb satadur üzümni úurutmaú lÀzım kelse anı pişğande taldın kesib alıb ala küneş yerde yayıb úoyub úurutub úuruú üzüm dΨb úıyar úıladur. mīvelerdin úurutub saklaydurgan mīvelerniñ içidin örükni úurutub úuruúını köle dΨb aytur şabtalunı úurutubúuruúını úaú aytur eger öçkesini almay úurutsa anı mūnak aytur ğinalu hem úurutub alıb saúlar anı úuruú ğinalu ayturlar üçmanı hem úurutub saúlab anı esalğı dΨrler encürni dÀru üçün tabıbler úurutub saúlarlar líkin azraú anı úuruú encür dΨrler öz vaútidaki pışúÀn encürni merabba úılıb saúlarlar belki tola nerselerni merabba úılıbsaúlarlar merabba úılar bolsa şekerni úılıb úıvÀm úılıb üstige úoyarlar örük ğuraside ve hem ğinaluda behide zerdekde almada neşfetde gelasda merabba salurlar líkin anarda şerbet úılarlar şekerni úıvÀm úılıb úızıl gülde gülúand salurlar úızıl gülde gülúand salar bolsa úızıl gülni salar bolsa úızıl kelni ilğab güllini suúub gülniñ berkideki aúını kΨb çıúarıb atıb suúub úıvÀm şekerni üstige úoyub közeniñ ağızını çaplab temüz afitÀb da bir ay úoyub andın kiyin úıyar boldı dΨb yΨdürúızıl gül gül-ğandını Òotende tola iètibÀr bilen úılıb saúlaydur ve yene penne gül-ğandını úılıb mièdesi ağıruú kişige beredür.

### ÓELÁL VE ÓARAMNIÑ BEYANI

[61a] Bir óayvanki úuşaydur ol óelÀldur úuşaydurgan óayvanlar arasında Ehl-i tefriúası iòtilÀf úılmaslar müttefiúdürlar ularniñ iòtilÀfı kuşakdadur tΨve kele úotaz hem yave úotaz yave tΨve úoy açku bir cins öz Yaveleri bilen aniñ küştini yemek óelÀl içmek üçün her nerse ki müsekker bolmas Yaèni mest úılguçı bolmasa ol nemerseniñ yemek içmeki óelÀldür içki nerselerniñ arasíd óarÀm nerseler misger kuşt arasında kuşamaydurgan óayvan kuştı óarÀmdır líkin ehl-i İslÀmlarniñ baèzi firúaları kuşamaydurgan óayvanlar kuştıdın yerler miàlan aú kuştı ve tuşúan kuştını yerleruçarlıú cÀnvÀr arasında her cÀnvÀr ki yutıda debsab turub tumşıúıdayertib yΨdürğan cÀnvÀr kuştı óarÀmdur çukub yΨdürğan cÀnvÀrlar óelÀldur meàelen tuòı

cins úyğul tuòl ve ördek gáz kebüter aú úuçuáç úara úuçuáç keklik tumşuúı Ψylemek Ψmes cÀnvÀrlar óelÀldür. her cÀnvÀrniñ ki tumşuúı Ψylemek bolsa ol óarÀmdur miâlan úaraúuş hevı úuş úarçığılaçın bolarniñ cinsidintumşuúı Ψylemek cÀnvÀrlarniñ barçası óarÀmdur.

### SÖZ TALAŞĞANNIÑ BEYÁNI

[61b] Söz talaşmaúını baóâ dΨb aytur iki kişi söz talaşğanda veya baóâ úılğanda bir sözniñ bÀreside birbiriniñ zıddıda söz talaşurlar şundağ ki Ahmed Yeseviniñ Óikmet kitabı dΨgende pütülübdür ki behişt bilen duzaòniñ söz talaşıb baóâ úılğanını beyÀn úılıbdur. Behişt aytur men artuú müémin kullar mende bar.duzaò aytur men artuú cÀhil kullar mende bar. yaèni artuú ziyÀdelik üstide söz talaşurlar elbette baóâ úılmaú fÀéideliú bir nersedür maòãuã èilm örgenmek üçün . baóâ úılmay óuúğan èilm-i òÀm úaladur andağ èilm hiçbir fÀéide bermeydür elbette òacÀletlik baradur. Şundağ ki gülistan dΨgende aytıbdur üç nemersenin hiçbir fÀéidesi bolmas belki pişmanlıú keltürür (èilm bí-baóâ mülk bí-siyÀset mal bí-ticÀret) yaèni bir kemerse baóâ úılmay èilm örgense yurtını úorúutmay tutsa veya bir kemerse işlemeý mal ğanimet dΨk pul tapsa bolarniñ çıdaşlık istiókÀmı bolmas. Maòãuã èilm-i baóâ bilen bolsa ò`Àh èilm-i edyÀn ve ò`Àh èilm-i ÀbdÀn baóâ bilen bolsa pişıú bolur baóâniñ fÀéidesi bir nersenin delıl bilen áübüt úılğanını aytur. èİlm bÀbıdın Ψmes beyhudebaóâni kec baóâ ayturlar kec baóâlık èÀm içide toladurlar andağ baóâniñ iètibÀrı you.

### AÚ BİRLE TİVENIÑ SÖZLEŞKENİ

[62a] Bir küni Óazret-i Süleymanı  
Yıgılıb cemèa boldı barça óayvanı

Ol küni boldı bir èacÀyib cenk  
Sözleşib úarafa hayı rengarenk

Tüge dΨdi ay aú küni úaú  
bugün minin şÀéne şevketimge baú

Her úaçan çoñ turur men sendin  
Yuúarı olurmakiñ ne óad mendin

Fark úılmas seni pÀdişÀhı úuvve



Atúuçu ya pataçi veya turğa

Her kiři ursalar uçańğa tayaú  
Çapa sen Rum Ψle Şam u Iraú

Seni minÀdür úoyçılar birle elgeúçi  
Her úademde oradur uçańğa on úamçı

Úariğanda seni ehl baúmaydur  
Bir münib baúay dΨb bir nemerseni uçańğa baúmaydur

Ψgeriñni yürüb yürür sen Ψgerçi mevÀydiñ  
Ol nemniñ úúradur kümüçi mevÀydiñ

äüretiñdür veí miâal Ψşek  
Kuşamaydur sen küşengde bardur şek

úariğanda aladur seni ÀbdÀl  
Köb cefÀ bilen uçańğa uradur dümbal

Òür cin artıb minÀdür seni úalenderler  
Yurgulab yanma úıñni ÒüÀy dΨrler

Bedikler baúadur tişinkni açıb  
Almasa yürür sen yütańğa çıpıb

Tüge úıldı özini küb taèrif  
Başúúalardın özini ayrıb

Mendür men bu cihÀnda bir şÀhí  
Bí-úuãür ve çΨraylıú ve mÀhí

Küçüm bardur Rüstem-i dÀstÀndΨk

Taúúu türüúum sam ve nerimÀndΨk

Bir atım tivedür yene biri uştar  
Şehertim òalú ara Ψmes mestür

Òoş çıraylıúdur meniñ mañlış turuşum  
Yükünüb olturub dukan úuruşum

Mest bolsam belimni mükpe itib  
Ėazel okuymen kózlerim çakçaytıb

Úız cevÀnlar menge naôare úıılır  
Miniñ üçün yıǵlab yürakini ãad-pÀre úıılır

Nur ulaştırkanda men tola alǵan  
Parçalarǵa kelmey bang baúıb úalǵan

İmdi tüge úıldı taèrif aytıb  
neveti keldi imdi atǵa itib

**[62b]** Àu dΨdi ki imdi sūzamnı úıldı  
Yene mū sūzeñ úaldı mu añlası

Taèrif etiñ özüñni düge banklası  
Mina imdi taèrif aytıb özümde neklası

Bí- óayÀ sen úara yüz ÖüdÀ urǵan  
Tengriniñ düşmeni leb çÀk urǵan

YΨşiñ pečan ve yayantaú  
TefrÀúıñ Hıúay veya úalmaú

Çaba darlar seni otanǵa salur

Mañma sañ paltu birle yutanga salur

Yutalaydur seni çaruú bağıda  
VÀúr isen yene urar çağıda

Sende köç bar ‘aúıl birle danış youú  
Úurãaúında bardur on altı zembil youú

Ussağanda úatıb úalur maya kıñ  
Künde bardur senga yigirmi beş teyaúımıñ

KÀchlúıñdın seyyÀr sen arkañğa  
Úaldı miras seniñ bala bar kañğa

Tengri TeèÀlÀ seni mÀl dΨb pür etúÀn Ψmes  
Bed maúamdur dΨb äaffet úılğan Ψmes

Koçalarda seni beleler úonmalar  
ÒÀdÀ birlen çoúalarıñğa urub oñlar

Yük úoyarlar uçañğa besi ağır  
Küb meşauúatler bilen úılurlar yağır

Teñri TeèÀlÀ bizlerni èazız yaratúandur  
PÀdişÀh bΨglerge taratúandur

Pür aytıbdur tuófe úılındı pÀdişÀhlarga  
Bir maddi faúır miskin gedÀlarga

Irgımaú kelse eger bu diyÀrlarga  
kim tayar úadır úıymet behÀlarga

Murtezaga bolub aydım dilde

Merkeb aradur men gonçeé-i mÀnend gül

### ÇOLFAÑ YULDUZNIÑ ÓIKÁYESI

[63a] Şol ùarıúa birle keltürübdürer ki Çolfañ dΨgen bir òatun ben-i Àdemdin Ψken niş bir zamanda feriştelere öziğe faòr úılıb aytıb durmuş ben-i Àdem künÀh úıladur bizler hiç künÀh úılmaymız dΨgende ÖüdÀy TeèÀlÀdın bıkÀm bí-zebÀn söz añılabdur ki ben-i Àdemlerge nefis şehvet berdim sizlerge nefis şehvet bermedim dΨgende HÀrut Marut iki ferişte úoyub èarz úııubdur ki eger bizlerge şehvet nefis berseñ hem künÀh úılmas miz dΨb èarz-ı maúamıda turganda ÖadÀ-yı TeèÀlÀ ularğa nefis birle şehvetni berib ularnı zeminğe Ψberdi pes ular Àdem silkige girib Àdemler arasığa gelib BÀbil şehriğe gelib anda tuòtab bir ikilesi úazı boldı künlerde bir kün úazılar aldığa bir Çolfañ athú bir èiffalık bir òatun bir daèvÀ üçün keldi harut marut ol òatunnu zinağa çırları òatun onamadı Harut Marut zūr úıldı òatun teñ bolub ÖüdÀyı TeèÀlÀ(nıñ) münÀcÀt úıldı ki meni bolarnıñ úulıdın úotúaz ğıl dΨb pes Allah TeèÀlÀ ÀsmÀnga yulduz úılıb çıúardı bu sebebdin anı Çolfañ Yulduz atarlar çünkü ol òatunniñ ismi hem çolfañ Ψrdi dΨb dürler. Yene bir vaúit bir òatun Harut Marut kaşığa kelib ÀsmÀnga çıúmaknı arzu úıldı Harut Marut zinağa teklíf úıldı. Ol bí-saèÀdet şeúÀvetğa mayil bolub zinÀ úıldı Harut Marut ism-i aèzam ürgütüb ÀsmÀnga çıúardı HüdÀ-yı TeèÀlÀ şihÀb yulduznı aña taèyin úıldı şihÀb yulduz anı óudik urub úoğlab tüşürüb ÀsmÀnga çıúalı úoymas úoğlar dΨbdurlar harut marutnı BÀbildeki çağa baş tubın put yuúarı asıldı dΨbdür.

### YULDUZLARNIÑ BEYÁNI

[63b] ‘İlm-i tencim çoñ bir èilmdür anıñ keyfiyetini kişi bilmes meger bilseler hem bir neçe yulduznı müneccimler bilür yulduzlar iki úısmidur åÀbit ve seyyÀr åÀbit yulduzlar mañmaydır ve seyyÀr yulduzlar mañib óareketde bolurlar bir neçe çoñ yulduzlar bardur ulardın birini úuúb yulduz dΨrler Farsí tilide pervin atarlar ol yulduznıñ çevreside bir neçe ulduz mütabièat úılıb turgandΨk hemişe çevreside yürürler yene bir yulduznı tırşihÀb ayturlar Türki tilide óu yulduz ayturlar ÀsmÀnga şeyúan çıúsa ol yulduz şeyúanni koğlarlar yene bir yulduz bar ol yulduznı çolfañ yulduz ayturlar ol yulduz maşrıú ùarafıdın ùaluè úılganda tañ atadur çolfañ yulduzğa óoşaş yene bir nürлуú yulduz bar ol tañ atmasda çıúadur anı Farsí tilide kÀrvÀn küşt ayturlar kÀrvÀn küşt dimmekde bÀèiå ol ki bir vaúitde bir gürüh kÀrvÀn çölde sefer úılgan gicede bir yerge tüşübdür ular maálaóat úılışıbdur ki çolfañ yulduz çıúanda mangıb kitemiz dΨb yatıbdur çolfañ yulduzğa óoşaş yulduz çıúanda çolfañ yulduz

ðayÀl úılıb úopub mangıb çölge kirib kit yol tapalmay iz yuíb yorub heme kÀrvÀn helÀk bolubdur çünki ol yulduz evvel aòşam çıuar Ψken şu vaúitdin tartıb ol yulduzğa kÀrvÀn küşt at úoyubdur ( yaèni kÀrvÀn olturkan dΨgen bolur) çoñ meşhür yulduzlardın biri hüger yulduzdur ol yulduz ğucmaú bir neçe yulduz seyyÀredür ol yulduz yΨlınıñ ıssık sugaú faãıllarge taèallüüdür dür diháÀnlar ol yulduzğa úaralab diháÀnçılıú úılurúaçan ki ol yulduz olturub tañatsa tamam Tükürmenlerniñ suyın uyub úalıb tönleb muzlab Tükürmenler çörgülmes yene bir çoñ yulduzlardın terazu yulduzdur kiceniñ taña tamakığa bir nişÀnedür ramazanda kΨçe yikeli úopúanda ol yulduzğa úaylab úoyadur

\*(yaèni kÀrvÀn öltürğan)\*

[64a] çoñ yene yulduzınıñ beyÀnı 1. Şems 2 úamer 3 meriò 4 ‘úuarüd 5 müşteri 6 zühre 7 ðuóaldur bu yulduzlarnıñ her biri bir künge nisbet berib miálan şems yek-şenbih künge úamer dü-şenbih künige Meriòse se-şenbih künige èUùÀrüd ÇehÀr-şenbih künige Müşteri Penç-şenbih künige Zühre Aóine künige Zuóal şenbih künige nisbet beribdür münecimlerniñ baèzısı meòkür yulduzlarnı her birini bir heykel úılıb äaúlamaú bareside itübdür yaèni òÀtem dΨb temürdin bir yüzük úılıb meòkür yulduzını bir ışğa isnÀd úılıbdur meáelen şemsni bir kürside olturğan bir Àdem äüretida başıda bir tÀc taävır úılıbduranıñ òatmini şebu meòkür äüretida temür yüzük úılıb saúlasa pÀdişÀhlarğa ve çoñ ekÀbirlerge terbiyyet úılır dΨbdür úamerni hem bir tÀcdÀr-ı äüretde temürdin yüzük úılıb bir óayvanğa mΨnΨklik taävır úılıb saúlasa suga terbiyyet úılandır dΨb Meriòni bir cellÀd äüretida bir Àdemniñ kakulesidin tutub turuğluú taävır úılıbdur anı siyahlarğa terbiyyet úılır dΨbdür èUùÀrüd bir èÀlem äüretida úolıda úalem devattutuğluú taävır úılıbdur èulemÀğa terbiyyet úılır dΨbdür müşteri berkik äüretide kök tatğa terbiyyet úılır dΨb dür zühre hem tÀcdÀr bir äüret ora turuğluú bir äüret-i taävırge keltürübdür anıñ terbiyyeti pÀdişÀh aldídaki mülÀzım òiòmetkÀrlarğa bolur dΨbdür zuóalni bir eaúreb süretide taävır úılıb òÀtem úılıb saúlasa bilen çıyan cemiè kezende çaúguçı cÀnvÀrlardın saúlanur dΨb itübdür lΨkin Bolarnı úılmaúçı bolsa her birini öz künide úılınsun dΨb itübdür.

### NAMAZNIÑ BEYÁNI

[64b] Namaz dΨgen söz Farsı tildür úadım Farsınıñ giyÀn PÀdişÀhlarğa kişi Taóıyyat yetküzmeççi bolsa yerge baş úoyar ikenlar şebu baş úoymaúı namaz atabdur ŞÀhnÀme kitabda şunu namaz ayturlar.èArab tilide äalavat dΨb namazını ayturlar líkin salavat üç úariúa bilen aytılıbduräalavat ÖüdÀ úarafidin bolsa anı namaz ayturlar eger

feriştelerdin beni Âdem ùarafíúa bolsa anı istiğfÀr ayturlar eger peygamber ùarafidin ùmmetlerge bolsa anı durur ayturlar. Namazda altı şart namaz taşıda namazdın Ψlgeri vÀcibdür evvel vaúitni bilmek ikinci niyyet üçüncü aygın pÀk törtüncü suya tupa pÀk bolmaúı beşinci úible altıncı tekbír. Kaydağ ki namaz farz şundağ namaz üçün vuzūga farzdur vuzūga úılmakda Sünní ve Şièaniñ arasında òilÀf vÀúí' bolubdur. Sünní üç aèzani yub bir aèzağa mesó tartar ve Şièa iki aèzani yurar ve iki aèzağa mesó tartar pÀk sılak altı şaru namaz taşıda Ψrdi ve altı şaru namaz içidedür. Evvel úıyÀm ikinci úıra'at üçüncü ruúú' törtüncü ruúúèdın semièAllahü limen óamideh birle ora bolmaú beşinci iki secde úılmaú altıncı selam. İki rekèat namazda on iki şaru vÀcibdür. Şunıñ üçün aytilibdur Şièaniñ meðhebi yetmiş iki meðhebege hem uâúlda ve hem fûrûèda zıd keledür. namaznıñ farzı ãubó namaz iki rekèatdur namaz peşin tört rekèatdur namaz diğér tört rekèatdur namaz şam üç rekèatdur namaz óaften beş rekèatdur rekèatdΨb ora turub bolub rükûè úılıb secde úılıb yine namazğa ora bolğannı rekèat Ψtür kıyÀm dΨb namazda ora turgannı Ψtür úırÀèat dΨb úıyÀmda turganda Úur'andın el-óamdüga yine bir sûre úatıb óuugannı aytur rükûè dΨb úıyÀmdın Ψgilib tiz bükme kni aytur rükûè úılıb turub SübóÀne Rabbiyel èaóimni üç mertebe aytıb ora bolğannı aytur SübóÀne Rabbiyel èaóimniñ maènÀsı pÀk perverdigÀrım uluğdur dΨgen bolur. [65a] Rükûèdın tüz bolub ora turganda semièAllahü limen óamideh ayturlar anıñ manÀèsı işitgil kişige señe óamd aytur dΨgen bolur. Andın secdege barıb yaèni baş úoyub üç mertebe SübóÀne Rabbiyel 'alÀ aytur. Anıñ maènÀsı pÀk perverdigÀrım igizdür dΨgen bolur. Her secde úılğanda iki mertebe secde úılıb bolub bir nefes alıb bolub yine Bir secdege barur rükûè bir rekèat namazda bir mertebe amma secde bir rekèat namazda iki mertebe iki rekèat namaz úılıb bolub iki úolını tizige úoyub yükünüb olturuğluú óÀletde Et-taóıyyÀtünü iki dür ve deni óuub selÀm berürler ettaóıyyatü lillÀhi veãaalavÀtü veù-ùayyibÀtü esselÀmu èaleyk eyyühen nebıyyü ve raómetillahi ve berekÀtehü esselÀmu èaleynÀ ve èalÀ èibÀdillahiãÀlióin //esselÀmu èaleyküm/ ve raómetillahi ve berekÀtehü // eşhedü enlÀ ilÀhe illallÀhu ve eşhedü enne Muóammeden èabdühü ve resülühü. Allahümme ãalli èalÀ Muóammedin ve Àli Muóammed kemÀ ãalleyte èalÀ //İbrahime// ve èalÀ Àli İbrahime inneke óamidün mecíd. Allahümme barik èalÀ Muóammed ve Àli Muóammed kemÀ bÀrekte èalÀ İbrahim ve èalÀ Àli İbrahime inneke óamidün mecíd. RabbenÀ ÀtinÀ fi'ddünyÀ ve'l Àóiretü ve únÀ èaóÀbe'n-nÀr biraómetike yÀ eróamü'r-raóimín oñ yanıga esselÀmu èaleyküm ve raómetullahi ve berekÀtehü sol

yanığa hem esselÀmu èaleyküm ve raómetullahi ve berekÀtehü dΨb namazdın çúarlar. EtteóiyýÀtniñ tercümesi etteóiyýÀtü lillÀhi yaèni tuófeler ÒüdÀğa esselÀmu èaleyküm selÀm señe ey peygamber ve ÒüdÀniñ raómeti aniñ bereketleri esselÀmu èaleynÀ ve èÀlÀ èibÀdÀllahiãÀlióin selÀm ve bizlerge ÒüdÀniñ ãÀlió bendelerige esselÀmu èaleyküm ÒüdÀniñ raómet ve aniñ bereketleri eşhedü enlÀ ilÀhe illallah güvÀhdür men you hiç ÒüdÀyı meger Allah TeèÀlÀ ve eşhedü enne Muóammeden èabdühü ve resülühü ve güvÀh men bi-taókíú Muóammed aniñ bendesi ve aniñ elçisi. Allahım ÒüdÀvende ãalli/ãallahu raómet aybar úl Muóammedge ve Àli Muóammed ve Muóammedniñ ularığa kemÀ ãalleyte şundağ raómet İbrahimge ve İbraóim ularığa inneke bi-taóúúú señe óamide Ψtguçi uluğdur **[65b]** Allahümme bÀrik èalÀ Muóammed ÒüdÀvend bereket berkil Muóammedge ve aniñ ularığa şundağ bereket berdiñ İbrahimge ve añ ularığa // inneke óamidün mecíd // bi-taóúúú señe óamide Ψtguçi uluğdur. RabbenÀ perverdigÀrımız ÀtinÀ berkil dünyade Àhiretden /// ve únÀ èaðÀbe'n-nÀr /// ve úutúazğıl bizni ot èaðÀbıdın biraómetike yÀ eróamü'r-raóimin yaèni raóm úlguçılarnıñ raóm úlguçi raúi. Yuúarı beyÀn úılınğan namaz rekèatiniñ èadedi farz namaz Ψdi anı cemèiyyet bilen imÀm başlab otar. İki rekèatlı farz namaz bolsa anı el-óamdüga bir süre úılıb onluk oúalur dört rekaètlı namaz bolsa iki rekèatnı onluk iki rekèatnı Àheste içide oúalur. ãubó namaz farzı iki rekèat peşin farzı dört rekèat aárnıñ farzı hem dört rekèat namaz şamnıñ farzı üç rekèat òaften namaznıñ farzı dört rekèat . ãubh namaznıñ sünneti ãabaó namazda sünnet iki rekèat pışın namazda altı rekèat èaär namazda sünnet you namaz şÀmda iki rekèat namaz òaftenda beş rekèat meóköür beş rekèatnıñ iki rekèatini sünnet üç rekèatini vitri-i vÀcib dΨrler sünnetlerni cemÀèat ve imam birle otalmaydur her kişi yalğuz otaydur lıkin farz rekèatlarını cemèiyyet imam birle otaydur. Ğusulde üç nemerse vÀcibdür evvel ağızığa su alıb üç mertebe ğargara úılıb taşlamaú ikinci burnığa üç mertebe su alıb her su alğanda mażmaza úılıb taşlamaú üçünci heme bedenni ala úoymay tamam yumağlıú. Ğusuldın şebu saèat úılıb ya ğusul vÀcib bolsun pÀk sünnet namaz üçün èale óarre Vüzue úılır. Ğusul-i vÀcib dΨb cünüb kişi ğusul úılğannı aytur. Ğusul sünnet dΨgen özi cünüb bolmay ğusul úılğannı aytur. Sünni her iúile ğusulge namaz üçün vuzu' úılır Şièa ğusul-i vÀcib úılğanda namaz üçün vuzu' úılmas lΨkin ğusul-i sünnet úılğanda namaz üçün vuzu' úılır.

## ÚALENDERNİÑ BEYÁNI

[66a] Úalenderniñ maènÀsı dünya-yı terk etkenni aytur şundağ úalenderlerniñ oúuydurğan ğazelleride aytadur. (úalender maènÀsı oldur terk etse dünyanı) bu baredin GülistÀn kitabda bir óikÀye keltürübdür bir pÀdişÀh bir münçe eşrefini neör úıldı úalenderke bir amin dΨb meðkür eşrefilerni öz veziri feylesof úulıĝa berdi úalenderge bergil dΨb vezir eşrefini alıb çıııb tamam kün şeher ãóra çörkülüb aòşamı yanıb kelib rupiye eşrefilerni pÀdişÀh aldıda úoydı pÀdişÀh vezirge ayıttı bermadiñ mu neme bÀèiadin yandurub keldiñ Vezir cevÀb berdi úibleé-i èÀlem ol ki úalender idi eşrefini úabul úılmadı bÀ ol ki úalender Ψmes idi. Men bermedim sen ayıttın úalenderge bergil dΨb aál úalender almadı dΨdi. Ari aál úalender nihÀyet azdur ular öz rızúĝa úÀniè bolub kişidin tilemesler bÀ líkin úalender ismini bozğan úalender ãüretlik bolançılar hem bardur ular bazarlarda ve güðerlerde tuòşab turub belki yolnı túsüb turub tolaraú ãaóralık óalúnı pul beriñ dΨb asılıb berkeli pulı bolmasa tillab belki yavaşraú Àdem bolsa düšnÀm bilen toótamay bir iki muşt oradur bunıñdın èacÀyibraú ol ki ótken yolaçılar úalenderge bulaşab bir pul başıñdın onub çıúan bolsa mu berseñ bolmamdur dΨb dΨyşib beredür ol bı-çÀre aytadur berÀy dΨsem yÀncu úumda yolum you aydı dΨb mΨñmeşauúatde úutulub kitadur. Şerièatde sÀyil be-kef bolmaú menè úılıbdur şundağ ki èaliyÀlar ãofi ãebÀtü'l-èÀcizin kitÀbda aytıbdur. (kişiniñ put úolnı sÀlim atsa: revÀ Ψmes özini sÀyil atsa.) úalenderniñ külÀh cebinde [66b] yayıncı kise kelse sΨl ãafÀ-yı úalender esbÀbıdur gülÀhm uzun berür fidür cebin bir çapan yüñ yıfdın toúulğan bir tali aú bir tali úara yıfdın yayıncı nÀn yıĝadurğan bir óÀm óalte kise kÀse ya yaĝaçdın úılınğan ya úayakdın úılınğan aş yΨĝadurğan bir kaçasılı dΨgen bir neçe úara yenΨkiçge tarúularnı bir úılıb belige baĝlaydurğan balbaú balbaúınıñ kezikiniñ otur úarafıge berke ve aş taşnı yemulaú úılıb balbaúúa ótküzüb baĝlaydur anı sΨli aytur. ãafÀyı dΨgen uzunluúı iki ĝarıçdın iki tal yaĝaçĝa bir çoñrak temür óalúa berketib temür óalúaĝa bir neçe keók óalúanı berketib ĝazel oúuĝanda anı müresige urub ÀvÀz çıuarıb turub ĝazel oúuydur anı ãafÀyı ayturlar baèzi úalender berkeltek tayaú bir úotaz úuyruúını hem bΨlle alıb yurarlar ularnıñ baèzilari işÀn ãofi bolub az yene künleri on ve on iki kişi bir fevç bolub biri aldıda ĝazel oúub manga kiyindeúiler hemmesi dost Allah Allah rezzaú eyĝΨme dΨb oúub pul tilab mañadur bolar baèzi vaúit ‘ıydgÀh aldıda coĝlaşıb rauã semÀ úıla mız usul oynab çörkülüb ĝazel oúub pul tileydür ulardın baèzilari birer bÀbnı alıb bir kΨçek balanı bille alıb usulĝa salıb pul tilab aladur ulardın baèzısı dutar çalıb berib öydin öyge yürüb nÀn tilab yiyedür ularĝa bir kişi bir neme berse alúab úıladurğan duèÀyı ÖüdÀyım uzun



èömür bersün àane Kaèbeke tiküzsün dΨb duèÀ úladur. Ularınñ oúuydurğan ğazeli şÀh-ı meşreb kitabdın bir neçe şierni yÀd alğan anıñdın oúuydur eger ãofi úalender oúusa Aómedi Yeseví kitabdın oúub pul tileydür baèzi úarları ve úarı òatun kişiler ve uşáu balaları bir nerse oúumaydur belki ular bilmeydür Óáu ata analarının ervÀóıĝa pul berseler dΨb tileydür bolarnıñ yúlaydurğan kÀèidesi şeyéen lillÀh dΨ idi( yaèni ÖüdÀ üçün bir neme) ãalli andaĝ hem dimeydür.

### **DOSTLUÚINIÑ BEYANI**

[67a] Dostluúdaki ekser aèòam òamír-i terüşi muóabbetdür. Muóabbet otrada bolmasa dostluú netice bermes muóabbet bir úuvvedür hiçbir ãıfatge rast kelmes. evvel şebu ki muóabbet bendeniñ ÖüdÀĝa bolmasa úulluúı ve èibÀdeti bí-fÀéidedür muóabbeti bolmaĝanda emr-i nehiysini becÀ keltürmes belki emr-i nehiy bilen işi bolmas. Naúl Keşmirde iki kişi bar Ψrdi ularnıñ biri Sünní yene biri Şièa Ψrdi Sünní vefÀt boldı Şièa úaldı amma Şièa kΨçelerde maøfi dostınıñ úabresige barıb yıĝlab kelür Ψrdi çünkü ÀşikÀre kündüz bargalı uz úavminiñ úaène melÀmetidin úorúub kΨçe yaşurdın barur Ψrdi muóabbet dΨgen bir nersedür ki iótiyÀr úulıda úalmaydur bu sünneti bilen Şièa birbirige milleti düşmen Ψrdi kΨçelerde öz cemÀeatidin úaçıb nihÀyet anıñ úabrigе barıb yıĝlab duèÀ úılıb kelmeki kemÀl-i muóabbetdindir. Muóabbetniñ cÀyıda can veya imÀn araturalmaydur eger dost dostıĝa muóabbet úılmay zarar yitküzmasa andaĝ dost //( \*dostluúúa yaramas) // veya bir kişige dost hem bolmasa ve düşmen hem bolmasa ol yerim dostluúúa yararmakı. ya dost mu bolmaĝan düşmen hem bolmaĝan çark dost bolurmakı. Líkin pütün dost Ψmes şundaĝ ki Mirza Yusuf aytur miniñ birbirim dostum bar bir kişi úaldurub sorsa aytur Ψrdi Menşí Aómeddin pütün dostum äamedcü Keşmiri yerim dostum dΨb cevÀb berür Ψrdi. Elbette muóabbetsiz dost dΨgen dostluúúa yaramas Ψken şundaĝ ki Bostan kitabda aytıbdur. Eger refiúan nebÀşi şefiú: bi-ferseng begrizend az tu refiú: yaèni eger refiúalarınĝa şefkatiñ bolmasa úaçarlar sendin ferseñ. Pes bu sözlerdin maèlüm bolur ki muóabbetsiz dost. Dost Ψmes.

\*dostluúúa yaramas

### **DÜŞMENÇİLİKNIÑ BEYANI**

[67b] Düşmençilik yıldızı óased úılĝandın peydÀ bolur eger bir kişi bir uluĝ aldıda èizzetpáĝan bolsa úalĝan hem-teñleri anı körelmey çıdÀmay óasedi úaĝyan úılıb anı úoĝlaĝalı çıúarĝalı úasd úıladur ve ãalaña anıñdın hiçbir yamanlıú ve coraĝa kelmegen bolsa hem bu úısmı düşmençilik úadımdın ôÀhir bolubdur. Yene bir úısmı èadÀvet

bir kişi bir kişiye ziyÀn yetküz kendin gine tutub düşmen bolur andağ òaãm elbette intiúam ister çına neçe Gülistan kitabda keltürüb bir kemağıl Àdem bir çoñ bay Àdemdin uruldı künlerde bir kün ol bay Àdem zindanga tüşüb úaldı ol kemağıl Àdem bu òayrını Añlab bir parça taşını alıb zindan başıga barıb úolıdaki taşını zindan içiúe taşladı zindan içidin ÀvÀz keldi sen kim bu iş neme úılıúınıñ yaşımğa tüşdi dΨdi ol kemağıl ayttı men falanıdur men sen bu taşını úalan tariòde sen miniñ başımğa urub Ψrdiñ dΨdi ol zindandaki ayttı bu çauıgça ne yerde Ψrdiñ ol kemağıl ayttı taşını köterib yürüb firâat aytar Ψrdim seni bugün zindanda kördüm dΨdi. Bu úısım düşmençilik intiúam üçündür. Yene bir úısım yeman niyyet bed-úıynet üçündür hiçbir kişi üstide intiúamıyóú düşmençilik úılır andağlarınñ miâÀli çıyÀndΨkdur şundağ ki Farsı tilide bir řièr aytıbdur. Nış aúreb ne ezpey kine est. belki muútezÀyıúabièÀteř íne est. Yaèni èaúreb neşteri kine üçün Ψmes. Ari aniñ úabièatınıñ muútezÀsıdur. dΨbdür óased úılguçı müdÀm muâíbetsiz mÀtemde yürürler óasedde yürgen kişi hemişe künÀh-ı kebirede yürür dΨbdür óasedkÀr kişi òalayúınıñ ÀsÀyiř vüâeatige çıdayalmaydur èibtidÀdın bilürmiz ki Àdem âafiyullahniñ oğulları evvelúú düşmençilik şebu boldı ki gayet óaseddin úAyınıñ úulıda HÀbil oldı óaseddin Yaèküb oğulları beradüri Yusufnı öltürgeli úasd úılıb çÀhğa taşladılar elbette düşmençilikniñ yildizi óaseddür.

### YARAřMAÚINIñ BEYÁNI

[68a] áuló úılmaú èadÀvetni taşlamağlık birle müsellemdür èadÀvetni taşlamay òÀhıran úılğan áulóni óíle ayturmiz yarařmaú encÀm tapmas taki çıñ köñül veâadaúat bilen áuló úılmasa. Mecburen áuló hem rast áuló bolmaydur çünki ularnıñ köñlide pinhÀn úılğan gine èadÀvet uruğı bÀuí bardur. Rastlıú bilen yarařmağlıúúa iki úarafnıñ rızÀlıú řarúdur. İki kişini yarařturmaú lÀzım kelse ularnıñ dostlarıdın biri úopub úazan úaynatıb ziyÀfet úılıb ton kiydürüb yaraşturadur ve yaraşturgandın kiyin ayku ornıdın úoyub birbirige çay tamaku tutuşub yaraşadur. Ve baèzılar èıyd bolğanda èadÀvetni taşlab birbirleri bilen muâÀfaóa úılařıb köreşedür tilkeèıydlerde dostları birbiriniñ gedÀ başlab barıb muâÀfaóa úılıřturub yaraşturub úoyadur baèzi kiřilerniñ yarařmağlıúú keçΨk balanıñ úariúasıga oðşaydur keçΨk balalar halli uruşta halli aldaşıb yaraşıb yene uraşadur andağ áulóniñ iètibÀrı yóú ular bir hefta áulóda tursa yene bir hefte uruş içide turadur tola Àdem Ψr ve òatun şebu revışdadur mundağ yarařmaú baèyinetevbege toòtamağan kiřiniñ töbesidΨkdür her künü miñ mertebe tevbe úılır ve miñ mertebe künÀh úılır şundağ ki bu töbeniñ iètibÀrı yóúdı ol áuló

yaraşmakniñ hem ietibÀrı yoúdur. Düşmenlik òorlıú yaraşmağlıú fÀeideliú nemersedür. Pes ò'a óÀfiô bu miãraèsıka iktizÀé úılıb miz aytıbdur. ÀsÀyiş düğini tefsirayn dü óarf-i ayet: bÀdüitÀn mürüvved bar düşmanan müdÀrÀ maèlüm bolur ki ÀsÀyişliú dostluúniñ içide iken.

### **KİYEH YUMAÚNIÑ BEYÁNI**

[68b] Kiyeh yuganda her faòtesiz libÀsnı yururlar kiye yuruydurğan lÀzımlıú esbÀb taşniñ yaka tañla kiye yayğalı únÀb yaka tenÀ bir úazan Nogay āabun su lÀzım bolurlar úış künleri bolsa sunı işitib yurarlar bu alta şeerde kiyeni Òatun kişiler yururlar başúa şeerlerde Ψr kişi yururlar taşniñ dΨb kiye úaçasını aytur anı sapÀldın ÚayyÀr úıladur tankla hem yağaçdın úılğan kiyeh úaçasıdur kiyeh yayadurğan úanab yÀka tenÀ iğramıçı yÀka şuynadur su úoymaú üçün úara úazan ya mis úazan yÀka başúa esbÀb su usğalı Nogay yaèni úapaú paçu muç işletedür kiyehçi dazmal işletmeydür lıkin kiyeh suyyıga sözüük su işletedür kiyehni yub bolub tenÀlarğa yayıb úurutub úatlab baradur.

### **ÓAMMAMNIÑ VE ÖYNIÑ İÇİGE KİRİB TUŞADURĞANLARINIÑ BEYÁNI**

[69a] Óammamniñ tamam pişiu óiştler bilen yasab anıñ içide iki óavz (yaèni kül) ni úılıb óavzniñ tuyasını gümbeò úılıb yapıb her bir tamide deriçe tüşük gemÀ Ψşiksiz su alğalı úoyadur. Meòkür iki óavzniñ suyu biri ısıú su ve yene biri suğau su bu suğau su ve ısıú su óavzda hemişe tuşuar ağlıú turadur óavzniñ her bir úarafide ğusulòÀne bir öy bar her bir öyniñ deriçe berdın óavz úarafıge su alğalı bar. Her öyniñ törüsi pişiu óiştın günbeò óammamniñ cemiè yerleri pişiu óiştın tökülgen su nür bilen taşuarı çıúb kitedür. ĞusulòÀne( yaèni ğusul) úılmaúúa su aladur açacak úaçalar ğusulòÀnede bar anıñda su aladur. Ğusul úıladurğanlar ğusulòÀnege kirer bolsa kimlerini taşuarú öyde salıb úoyub asılğan lünüilerdin birini alıb aldıga tutub kirib óavzdın úaçada su alıb ğusul úahÀret úıladur yaèni tamam bedenini yuyıdur. Óavzniñ suyunı úazıtmaú üçün óavzniñ tekide úazan bar úazanniñ çevresi pişiu óişt gec bilen giç-maç úılğan su òÀzÀnesi bar anıñ tΨgi bir ğardΨk oçau küçelerni süpürüb aòlat keltürüb oçauúa salıb úoyğanda su òÀzÀnesideki su úaynab turadur yene bir óavzdaki suğau su başúa sunı tengşemek lÀzım kelse suğau sudın alıb tengşaydur. óammamniñ òaber alğucını óammamçı ataydur her Àdemge berdın lüni berib lüni pulı tört puldın aladur óammamçılardın yene bir Àdem bardur anı òÀdim ataydur ol āabun bilen yub òÀdimçiliú mezdΨni aladur.

## GUSÛL ÒÁNELERİNİÑ BİRİ SERAFDÜR

[69b] Seraf dΨgende bir öy tegide Àbríz turusda bir suğa veya bir çoñ abriú aptadanınıñ cügesiniñ tüşükidΨk tegi teşiklik ol tüşükdin su tuşadur meðkür ibriú Àbrízniñ turusığa asıglıú tüşükiğe bir yumulaú yağaç ötküzüklük suğa tüşgen kişiniñ başığa úoyulub turmaú üçün sunı tuòtatamaú lÁzım kelse yiğaçnı tüşügiğa trıub úoyub tuòtatadur. Óalayıúniñ tolası öz öyyide ğusul úıladur her öyde ğusul úılğalı Àbríz úılıb úoyadur yaèni yerni körleb Àbríz üstige yağaç úoyub tikini çuúur úılıb úoyab anıñ üstide ğusul úıladur. Yaz künlerde ustañde veya arıúda derya-yı lebide ğusul úıladur. Ğusulniñ beyÁnı evvel niyet úıladur andın aĝzıĝa su alıb üç mertebe ĝargara úıladur andın üç mertebe burnıĝa su alıb maźmaza úıladurlar andın tamam bedenni yuyadur èArabı tilide niyet neveytü iniĝtüselen ğuslen mine'l-cenÀbet refièan li'l-óadiâ usvarten teúarriben ilallah yaèni niyet úıldım men bu ki yuyulĝan yaman cenÀbetdin kötürülgen óaletde óadiâ üçün: muókem yaúın bolmak ÖüdÀ ùarafıka andın kiyin namaz üçün yene ùahÀret yaèni vuzú úıladur. Sözge tüşmek yaş balalar çoñ ustange veya derĝa barıb suğa tüşedür ularniñ şinÀverliki kÀmil bolĝanlar ò`Àh-ı derya yaúın söz ò`Àh kül teñiz tuyúun bolsun úorúmay tüşüb ĝulaç atıb su üzüb bir başdın kirib yene bir başdınçıúadurlar yene bir úısmmı suçılar bardur iki tulumnı yelge tuşúarıb iki yanıĝa asıb deryanıñ suyı uluĝ kelgen künlerde ular óÀçılarnıñ òurcın úaçalarını bir çoñ bermes úazanga salıb dört eürÀfiĝa dört tulumnı berketib [70a] uluĝ deryadın kelĝün vaútida kümeler meñmeydürĝan yerdin ötküzüb berürler ular úazannıñ dört eürÀfıdın Türkı kişi tutub bir úolı úazannı tutuĝluú bir úolıda su üzüb pütida sūd bÀb iki yanıdaki ikiliĝe tuşúarıĝan tulumlarnıñ meddi bilen çıúarıb berür ikenlar.

## BUTLARNIÑ BEYÁNI

[70b] But dΨgen insannı ÖüdÀdın ayırb ebedı otdın úutulmaydurgan yolĝa başlab baradurgan baúıl bir nemedür. Úarañĝuluúda yürgen óalú yaèni butperestler yağaçdın lÁydin mesdin temürdin taşdın tuçdin Àdem ãüretige óayvan ãüretige uçarlıú cÀnvÀr ãüretige oðsa her óayal bütlerni yasab aña èibÀdet úıladur. Miâlan bir butòÀnege úılasaú büt uçun çoñ bir èimÀret binÀ úılıb hemedin içkeri öyde Àdem ãüretige oðsa bir but yasab aña her renk iĝinler birle zinet berib yağaçdın yasalĝan bir taòt úoyub anıñ üstige bir büt tuòtatıb aldıda çuyundın atkan üç pütlük bir úazanga oðsa hoş bÿy köydüredürĝan bir bir neme tuòhtatıb úoyadur bütĝa baş oradurgan kişi kirse evvel barıb bir seúım ac yağaçdın ùayyÀr úılĝan uşau çıyıúa oðsa boraydurgan bir nemeni sancıb úoyub andın dört taòte seriú kaĝıznı köydürüb tiz büküb baş úoyub öynidin

kopub bütğa bir taèzım úılıb arúasığa yanıb çuíub kitedür. Bir manâıbdÀr butòÀnege baş orğalı kirse iki mektebde oúuydurğan bala iki yanıda turub baş úoy baş köter olturúub dΨb resimlerini aytıb turadur her ilde [71a] bir nevbet ‘ıyd künleride butlarğa tört úoy obdan iki buúa olturub úurbanlıú úıladur bir úoynıñ terisini soyab iç yürüşini alıb atıb çarbesini başığa yapıb butnıñ aldıda tuòtaytıb úoyadur ve hem neçe úısım aş nÀnlarını butlarnıñ aldığa úoyub bizge butlarımız yandurdı dΨb butòÀneniñ şeyòı alıb çuíub yΨdür. Butperestlerniñ arasında bir neme yoú bolub ketse bütòÀnege bir òoroz alıb berib baş urğıl dΨb kümenderiğe aytsa úorúub óÀzır iúrÀr úılıb alğan nerselerini yandurub beredür baèzı vaúitlerde butnı şeherniñ kúçeleride köterib közlerni aylandurub şehir çörkületib fÀéideliú boladur veya kessel bolmaydur şeherge ot almaydur dΨb bÀúıl òayÀllerni úıladur kessellerini butòÀnelerge alıb kelib meded úılığıl dΨb yardım úılaydurlar.

### BUTLAR ÜÇÜN TAÈYİN ÚILIÑĞAN ÖYLERNİÑ BEYANI

[71b] Butperestler butlar üçün üç aşyÀnelik bir èimÀret binÀ úıladur evvelúı dervÀzniñ üstige balaòÀnege balaòÀnege oòşa çañ çilekeşler çañ çile oynagalı yağaçdın bir òÀne úayyÀr úıladur ol òÀneniñ iki yanığa uyan úayyÀr úılığalı iki öy binÀ úılıb beride özini úayyÀr úıladur yene beride lÀzım boladurğan nerselerini úoyadur peş eyvÀnıda turub çañ çilekeşler resim úÀèidelerini körsetib teriúasi bilen oynadur pestdeki saóneniñ iki yanığa fiúralarnıñ òatunları ve balaları olturğalı ikiz iki òÀne úıladur otradıkı òÀnede fuúaralığa yağaçdın atkan besdüñlerde olturub çay içib oyan köredür. İkinci òÀneniñ dervÀzesiniñ iki yanığa yasalğan iki òÀneniñ biride ‘amildar yene biride òatun balaları birle olturuboyan kördür. Üçüncü òÀnede butlarıdın başúa şeyòlarıdın bulak kişi turmaydur büt turadurğan òÀnede butnı uòòtatúan taòtnıñ iki yanıdaki tamnıñ aldıda toòtatúan butlarnıñ arúasıda yigirme cüf hu şamdan beş cüf úandil beraber toòtatıglık turadur lÀzım bolğanda şamdanlarğa yağ úoyub piltedin köydüredür úandiller tamam vaúit isiğlıú turadurlar. [72a] Úadım zamandın tartıb butperestlerniñ arasında bolğan resimler. Butperestler yer Ψtúan vÀóıd Allahnı red úılıb butlar üçün tula resimler ve tola òÀneler binÀ úılıb şol resimler birle yürüb úarankgu yolda úılıbdurlar. Bu vilÀyetlerdeki butperestlernin resimlerine úaylamsaú bir neçe butge baş oradur tola úısım butları bar çoñ butòÀne dΨgen butòÀnesige úaylasaú òÀneniñ tuğulğan küni bolsa ya bir òÀn-ı taòtğa olturğan küni bolsa heme èilm-i manâıbdÀrları barıb ve úalem manâıbdÀrları barıb butòÀnege kirib kÀğıò köydürüb baş úoyadur ol òÀnede ötken òÀnlarınñ òatunlarınıñ vezirleriniñ äüretleri bar

ãüretlerge bölge butlardın tolaraú zinetler bergen manãibdÀrdın bölge kişiler baş urğalı kiralmaydur tamam gicede bir neçe şamğa oðşamescidin etkan şamdanğa yağ úoyub pΨltedin köydüradur yılda üç kün çañ çile úılıb ötken òÀnlar vezirler neme aóvÀlda ölken úandağ èamelde ötken úılğan işlerini birdin birdin durab fuúara èameldÀr ‘askerlerge körsetib otadur. İkinci yine bir úısım bütòÀnesi bar ol bütòÀnege ò`Àh kΨçe ò`Àh köndür úılğan yaman işleriğe peşimÀn bolsa barıb mendin óisÀb almağıl men yemÀn işdin yandım dΨb iki mertebe baş úoyub kÀğıõ köydürüb taèòím úılıb şeyòìğa pul ya úoy ya körünc onddΨk bir neme [72b] berib yanadur baèzıları yerler ‘imÀretler vaúıf úıladur ve yine bir úısım úılğan butòÀnesi bar tamlariğe heybetlik her òayÀl nerseleriniñ ãüretlerini tartúan başı keleniñ yolbarsniñ ayúniñ maymunniñ başığa oðşar líkin tenistamam Àdemniñ tenige oðşaydur baş orgalı taèyin vaúıt barmaydur biz úlkende èamellerimizni suraydur dΨb òayÀl úılıb baş urub kÀğıõ köydürüb keledür. Yene bir úısı òatun ve úız balaları üçün úayyÀr úılğan butòÀnesi bar ol butòÀnede iki úari òatun bir neçe baş taèatilerniñ ãüretleri bar òatun kişi ve úız balalarıdın başúa kişiler barmaydur her yılda altı kün çañ çile oynab yaman òatunlar ölkende andağ ‘aõÀb tartadur mundağ úıladur dΨb körsetib otadurlar.

### ÇAÑ ÇİLENİÑ BEYANI

[73a] Çañ çile dΨgen úadım zamandın tartıb òÀúÀn aúılımdaki butperestlerniñ arasında resim bolğan ve Müselmanlarniñ kitab òÀnları bazarlarda yürüb vÀèizliú úıladurğan mollalarığa oðşa bir resmdür. Butperestleri ilgerki vaúitlerde ötken òÀnlarıniñ óikÀyelerini çañ çile oynab körsetedur iki pÀdişÀh birbiri birle úılğan cenkni başlasa iki kişi meydana kirib birbirleri birle mülÀúat bolub örüşüni ò`Àhlasa evvel biri kirib neyzebÀzlıú şimşirbÀzlıú èumüdbÀzlıú sipirbÀzlıú úılıb bir neçe úısım sipenkançılıknıñ úariúalarını körsetib merd úaleb úılandur andın yine bir pÀdişÀh úarafıdın bir fehlüvÀnkirib taúabil bolub uruşub birini úaçuradur şu úariúa bilen ötken òÀnlarıniñ úılğan èamellerini durab körsetib otadur. Yene bir úısım çañ çile bar pÀdişÀhlar vezirler anıñdın kΨçikrak èameldÀrlarniñ ve yaş yigit úız civÀnlarınıñ arasında bolğan toy meclisde bolğan muóabbetler ve şièrlerni otub úariúaları bilen oynab körsetib otadurlar

### DÁRBÁZNIÑ BEYANI

[73b] DÀr bÀz dΨgen ötken vaúitleridin tartıb dünya yüzideki heme şerherlerde meşhür bolğan bir hünerdür bu hünerni tolaraú vaúitlerde pÀdişÀhlarıniñ aldıda ve

ÀvÀzı çıúan çoñ baylarnıñ oğul úızlarınıñ toylarında oynab inèÀmlarını alıb heme òalúğa ÀşikÀr bolubdur bir şeherdin yene bir şeherge bir dÀrbÀz kelse evvel barıb şehernıñ uluğığa körünüş úılıb aybÀz almay oynayalmaydur úaçangá cevab almay uyan úlsa dÀrdın yıúılıb olsa ya bir cedel çıúsa dÀr bÀz künÀhğa yetib cezÀ aladur. Bir şeherde dÀr oynamaú lÀzım bolsa küngürü bir meydangá uzun òÀr yağaçlardın ikiz bir dÀr-ı úayyÀr úılğalı ò`ÀhlasaAña Àdemniñ bilakeydΨk çoñ ve uzun tört argamçı lÀzım boladur üç beraber biri üçidin bir mertebe uzun úılıb ber-pÀ úıladur mañdurğan hemedin uzun argamiçiğá iki çΨlmeú berkΨtib yengiçerek argamçılar birle her úarafdın tartıb turadur dÀrnıñ tüpesige taòt pÀre berkΨtib tikideki tuğrÀ yağaçğá bir yangá bir yene bir yangá iki çıgrıú atıb asıb úoyadur dÀrbÀz özini rastlab argamçığá úadem úoyadurğan çağda úolığa teñşak alıb megedür teñşakniñ uzunluúını taòminen dört gulaç yengiçgi badaradın úılıb iki başığa iki cΨñdin [74a] úavimni latağá alıb bağlab argamçınıñ tüpeside oynab meñedür taòt parege yetib kelgende tengşakni pistge taşlab aytıb özi taòt pÀreki çıúıb iki rekèat namaz óub ÓüdÀyım Bı-óamtÀğá münÀcÀt bedergÀhi úÀòili'1-óÀcÀt úılıb öziniñ Tinc amÀn sıòat selÀmetlik birle oynab tüşişlerige taleb úılıb oynıdın turub çıgrıúğá tüşüb tamam oyanlarını birdin birdin oynab körsetib yene yanıb körsatıb yene yanıb taòtpÀrege çıúıb bir argamçıdın seyriplib yerge tüşedürler.

### NAÈRAÑ BAZNIÑ BEYÁNI

[74b] Naèrañ bÀz dΨgen bir neçe úısım òalú arasında meşhür bolğanhünerdür bu hünerdin baèzılarnı Müslüman òalúlarınıñ bazarlarda yürüb vÀèızlıú úıladurğan mollaları Àdem yığman üçün oynaydur tolaraúını başúa iúlimdin çıúúan oyançılar şeherdin şeherge yürüb oynab heme ki maèlüm bolubdur. TüpbÀzlıú dΨgen bir úısım oyan bÀr bu oyannı oynamaú lÀzım bolsa açkunıñ münküzidin atkan kÀniyi bar anı alıb çalsa içidin búb búb dΨb ÀvÀz çıúadur ÀvÀz añlab tola òalúlar Oyan körgeni kΨladür Àdem yıgılğanda bir neçe mertebe muèallaú urub andın bir tüpni hevÀ úarnıge taşlab ol yanıb kelkü kelgünçe yene bir tüpni taşlab yene birini tutub alıb yene bir tüpni taşlab èalÀ haðal úıyÀs üç tüpni taşlab bir úolı bilen tutub alıb oynaydur. Yene bir úısım çenebÀzlıú dΨgen oyan bar bu oyannı Piçindin çıúúan oyançılar hemedin obdan oynayduryengiçgbir yağaçnıñ üçini uşlab çeniniñ yaka çeni Taòseniñ gıldılıúı ki yağaçnıñ üçini tuòtatıb Her fildılaltıb çörüb ÀsmÀngá taşlab yene tutub alıb yağaçnıñ uçığa tuòtatıb çörkületib úısım úısım oynaydur. [75a] Yene bir úısım òancerbÀzlık dΨgen oyan bar bu oyannı òaúÀn iúlimidin çıúúan oyançılar

hemmedin yaøsi oynaydur úsúa òancerdin altanı hevağa taşlab bir úul bilen tutub alıb oynaydur özün òancerdin birni tamam destesiğiçe ağızıdın úur sauíğa tıúb úoyub oynaydur. baèzıları yılañgaç bolub teber bÀzlıú úıladur. Yene bir úsım oyançı bar anı sÀóirbÀz derlar bolar oyan úılsa deslabda iki üç kΨçik balalar mu'allaú urub aldı arúasığa segirib oyan úıladur andın çoñları bir āanduúđın úsım úsım nerselerni çıúarıb ve hem ağızıdın her renk kağığ çıúarıb pūcañ atıb úste bolsa ÀteşbÀzlıú úılıb çenenin içidin tola úsım nerselerni çıúarıb oyan úıladur andın bir sanduúğa yaka köpge kΨçik balaları sulab you úılıb yene tovalab peydÀ úılıb oynaydur bu obanlarınñ hemesini nièrañ bÀz dΨrler. Yene bir úsım yılanbÀz dΨgen oyan bar òalú anı yılcı dΨrler bir āanduúğa taðminen çoñ kΨçik yılanları sulab köterib yürüb yalan oynatadur yalannı oynatadurğan çağda müngüzdin atkan kanaynı çılıb Àdem yıgıdadur andın āanduúđınñ ağızını açıb iki yılannı tumauíğa silib başığa kiyib alsa yalanlar başını çıúarıb koş koş dΨb oynığa yürkeşib turadur yene iki yalannı iki úolığa alıb úoyduúđın tutub [75b] turub bu gazelni óuudur:

Andın bardım bÀzarığa lezen gül

Mundın bardım bazarığa lezen gül

Uğrını astı dÀrığa lezen gül

Yamanlar kÀrını kördüm lezen gül

DΨb yılanları oynatıb òalúlardın duèÀ úılıb pul tileydür.

### SEFERNİÑ BEYÁNI

[76a] Sefer insangá baèzi vaúit lÀzım boladur bir şherde uruğ úayaşları bolsa barmaú lÀzım bolsa sefer hem zárur boladur sūdÀger òalú tolaraú sefer úıladur bir Àdem bir şherdin yene bir şherge yaka bir iúlimdin yene bir iúlimğa sefer úılmaú lÀzım bolsa peydÀ Àdemge puldın başúa yΨtküdyk uzuú obdan úste baş lÀzım boladur aúlıú bolsa úararığa yetküdyk buğuz uzuú yolğa lÀzım boladurğan çene çökünaúğa kerek boladurğan Àmbur bolúa taúa mío lÀzım boladur. Künlerde bir kün bir òÀhid bir yağaççı bir zerger bir seyfüñ tørt kişi sefer úılıb bir neçe kün yol yürüb bir vaósetlik beyÀbÀnga keldiler bolarnıñ közleri uyúusızlıúđın ağırlaşıb Ψrdi uyúulaylı dΨse kΨçede vaósi óayvanlardın úorúub vaóset úılır Ψrdiler aðir şundağ maálaóat kΨçeni tørt óiãæe úılıb her óiãæede bir kişi uyúulumay òaber dÀr bolğalı taèyin úılıb evvelúí óaããade yağaççı oturub òaber alur Ψrdi úalğan uçulan uyúular Ψrdi yağaççını uyúu



galebe úılıb mürküdüb yúılığalı az úaldı deróal úolıǵa kergi alıb pür èamel bulmaú üçün aç yaǵaçıdın on tört yaşar bir úız balanıñ ãüretini çapıb úayyÀr bolǵanda seyfuñni uyǵatıb úoyub uyúuǵa míle úıldılar amma seyfuñ bídÀr Ψrdi vaóşatdin her úarafge úaylar Ψrdi nÀgÀh nezeride bir úız balanıñ öre turǵanını körüb tola úorúuböre turub úaralaganda yaǵaçdın atkan ãüretligi maèlüm bolub dostınıñ hünelerini ÀşikÀra úılǵanını bildi deróal men hem bir hüner ÀşikÀra úılay dΨb esbÀb ãanduúını açıb tola èacÀéib bir [76b] köñlek ve zinetlik bir çaffan tikib giydürüb úoyub zergerni uyǵatıb uyúuǵa meyle úıldılar zerger ‘Áúıl bir Àdem idi dostlar dostlar ketlerniñ hünelerini körgende esbÀblarını alıb otınıñ aldıda olturub kΨssesidin iki dane yaúut çıúarıb ãüretige köz úoydı bir parça altun çıúarıb yaóşi tertıb birle bir cop ðerre aytıb úolakıǵa silib hüncedin tiş aǵzıǵa tizib úoyub zÀhidni uyǵatıb uyúuǵa meyle úıldılar zÀhid hergiz ÖüdÀdın gÀfil Ψmes Ψrdi tiz büküb duèÀ úılıb turǵanda nezride tola çıraylıú bir úız balanıñ torǵanını körüb úaylaganda hem seferleriniñ hünelerini tünüb èibÀdetdin kiyin úol köterib şundaǵ duèÀ úıldı ki ey kerimlik pÀdişÀh men hem-rÀhlarımniñ aldıda bi hüner dürmen meniñ hünirim seniñ uluǵ aradıñni ve òoşnudlıúıñni istab senge iuaèat úılmaú terür bu kün bolarnıñ aldıda miskin òizmetkÀriñdin hem bir hüner ÀşikÀre úılıb bu ãüretge cÀn èÀta úılǵay sen dΨb úÀleb úılıb duèÀ úıldı duèÀları dergÀhı Óaúda icÀbet bolub ãüret tirilib zÀhidge selÀm úılıb gebleşgende tañ yarub Ψrdi uçulan uyúudın uyǵanıb zÀhid birle úızniñ gebleşib turǵanını kördiler bu úız nihÀyeti òoş rüy Ψrdi bolar yolǵa úayyÀr bolǵanda yaǵaççı òadd kopub bu úız elbette men birle hem-rÀh bolub barur meniñ sebebim birle boldı dΨb óusd úıldılar ol vaúit seyfuñ ÀǵÀz úılıb ayıttı bu úız meningi bolur úança òarit birle ziyet bergen dürmen dΨdi zerger ünlük ÀvÀz birle tuvalab seyfuñniñ gerdinge bir muş urub ayıttı seniñ òayretiñ meniñ òayretimniñ yüzdin berige beraber kΨlemdür elbette bu úız meniñ ki bolur dΨb cedel úılıb úoptılar bolar mundaǵ macıranı úılǵanda zÀhid [77a] aragá tüşüb ayıttı ey ahmaúlar men duèÀ úılmasam kimniñ óaddi bolur Ψrdi ki bu úızniñ ãüretini köterib alıb ketgeli taşlab kΨter Ψrdingler ÖüdÀ kimge buyurusa şuniñ ki bolur dΨb naãióat úılıb turǵanda bir sirçi kişi aú birle kelib bolarnıñ aǵzıdın çıúúan sözlerni añlab turub ey oǵrılar bu meniñ sineknim Ψrdi yutturub Ψrdim sizler ugurlab bu cenkelge keltürübdür sizler óÀzır alıb kΨter men dΨb zorluú úılıb turǵanda pÀdişÀhniñ yasuvulı bu yol birle bir òiõmetge barur Ψrdi yΨtib kelib bu cedelni başdın ayaǵúaaça añlab bu beş daèvÀgırni aldıǵa salıb pÀdişÀhniñ óuzurıǵa alıb bardılar pÀdişÀh bu úızni körüb tola òoş bolub

daèvÀgírlerge inèÀm berib üzüm alur men dΨb buyruğanıda coğlaşúan cumhuriyetler óaúíúat úlıb algıl dΨb tuvalaştılar pÀdişÀh andağ bolsa şecerati' el-óakımge iltiñler dΨb buyurudı ol bir tob diraòt Ψrdi ki Óazreti MusÀ èAleyhesselÀmnıñ muèicizeleri Ψrdi peygambertiñ duèÀlarnıñ bereketidin her neme ki rast óüküm ol daòtdın ÀvÀz berür Ψrdilar bolarnı ol diraòt tevbe ki ki alıb barganda diraòtdın úavlühü TeèÀlÀ iley eālahu dΨb ÀvÀz keldi her nerse öz aālıge yanar dΨgen ki muvÀfiú yağaç öz aālı ki yanıb diraòt úarafıge yükürdi diraòt yarılıb āuret yaruúga kirib nÀ-peydÀ boldılar yaúut hevnce òerre zerger ki yandı köñlek bilen çappan seyfuñge yandı úalğanlar nevmíd bolub yandılar zÀhid pÀdişÀhıñ òiòmetide úaldılar.

### DİHÚANÇILIÚINIŃ BEYÁNI

[77b] DihúAnçılık Óazreti Ádem èAleyhesselÀmnıñ kesbí turur Óazreti èÁdemge bunı Óavva buğday diraòtdın özi yΨb ayrıka hem berib iúaèatdın çıúb künahga tüşkende ÒüdÀyı Rabbi'l-èizzet Ádemge pişeneñni tirletib meşauúat birle nÀnıñni yersen dΨgenge muvÀfiú yerge işleb dihúAnçılık úılmaú heme Ádemlerge mirÀā úaldı yer her úança obdan bolsa hem beş on yıl işlemey taşlab etse her úısım ot ve yantaúlar onub ÒüdÀ buyruğanga muvÀfiú tamam şurluú bolub tikidin zey çıúb bozulub kiter úuruú seğiz yer bolsa ÀfitÀbniñ tabuşıdın úarayıb küyük bolub kitar yerni ÒüdÀ laènet úılmağanda tamam yeryüzi behiştñiñ bağıdΨki gülzÀrlıú Ψrdi tiken yantaú azğan çığanlarnıñ ornıda tola yaòşi mīvelik diraòtlar bar Ψrdi buğday diraòtı hem Ádem igedÀrlıú úılğanèAdendeki bağıñ ötreside hemedin efzal bir tob diraòt Ψrdi anıñ üçün Ademniñ evlÀdları yerge işleb buğday diraòtnı yΨmekge arada boldı buğday èAden'daki bağıñ ötreside bar vaútıda bölük diraòtlarge oòşa mīve berür Ψrdilar Adem birle Óavva yib mertebesidin tüşkendir kin buğday diraòtnı hem bağıdın çıuarıb dünyanıñ ahriğçe Ádemniñ evlÀdları yib tirikçilik úılmaúga irÀde úılıbdur èÁdem birle Óavvanı ÒüdÀ èAdendeki bağıdın yeryüzige yandurganda buğday diraòtnı hem bağıdın çıuarıb yerge tirib urab nÀn atıb igali úismet úılıbdur buğdaydın başúa mīve ya diraòtlarnı küçt úılıb úoyarlar yalguz buğday bilen anıñ cümlesidin arpa kümme úonaú aú úonaú şal teriú maş nuòud çüjgün úonaú zağır kendir küncüd zÀrangez ekipez çamgur feyaz zerdek kogun tarbuz úatarlıú mīvelerni yerge terib yerler. Yerge işleb zirÀèat úılmaú üçün serencÀm lÀzım boladur düş algalı aú èaraba Ψşek tiğar yerni óidageli öy öyge işletgeli buúuse boyunturuú āurum tiş lÀzım boladur. Bir kişi bir parça zeminni zirÀèat úılğalı ò'Àhlasa ol [78a] yerniñ itizleriniñ úırlarını ketmen bilen tüpe salıb ikiz

úıladur itziniñ düñ yerlerini èaraba ki aù úoşub keltürüb ağıdama ki usısub çömúúryerlerige tüküb atızlerni tüz úılıb rastlab su úoyub osa úılıb kelişgende bir cüf öy keltürüb boynıǵa boyunturuú salıb boyuntuúruǵa küç yaǵaçı birle buúuseni berketib bu úuseǵe tiş berketib sapkesidin tutub yerni tört beş mertebe óeydeb mīde úılıb andın taǵarǵa úıǵ ussub Ψşikge arıtıb yerge úoyub andın yerge úıǵnı saçıb uruǵ saçıb óeydeb su úoyadur yaka baldur su úoyub andın/\*yer \*/ kelişgende úıǵ úoyub saçıb kin uruǵ saçıb óidÀb andın ãurmda basurub úoyadur zirÀèat onub tengşalganda su úoyub pişib kΨter bolǵunça òaber alıb turadur pişúanda oǵaú bilen urub òarmanǵa keltürüb tepib sürüb aladur òarmanǵa ari kücek ǵalır ötgirme lÁzım boladur.

### MAL BAÚIŞNIÑ BEYÁNI

[78b] Mal baúmak Óazreti Habilniñ kesbí turur tola peygamberler baèzi pÀdişÀhlar hem mal baúıb yürüb ÖüdÀǵe yakın kelibdür mal baúmaú birle insan pat bay boladur mal bir úısım Ψmes tΨve aù úotaz kele úoy açku Ψšek bolarnıñ balaları bar tΨve aù úotaz kele Ψšek bolarnı úararıda Ψrkekiǵe úoyub òaber almasa pat avumas úoy açku pat avub tola bolur balaları hem pat toǵub tola bolur anıñ üçün malçılar úoy bilen açkunı tolaraú baúar tΨveniñ balasını botalaú aùniñ balasını tayçaú keleniñ balasını muzay úotazniñ balasını Ψšeknin balasını òotek úoynıñ balasını úuzı eçküniñ balasını oǵlaú dΨrler.Kaşǵar ki tÀbiè araşur dΨgen kentde Mır Ulaú Bay dΨb bir Bı-çÀre Àdem bar Ψrdi nÀn tilab gedalıú úılmaú birle kün ötküzür Ψrdiler künlerde bir kün ΨşΨkdin ΨşΨkge gedÀlıú úılıb bir mal baúadurǵan bay kişiniñ ΨşΨkige kelib şeyéinlillahi biyÀdi Allahü dΨb söze úıldı bay kessel Ψrdi çoñ oǵlı ayǵılǵa kirib uruú bir eçküni alıb çıúıb niyÀz úıldı ol kedÀ uruú eçküni mankdur almay uşnesige alıb köterib tola terslik birle öyge keltürüb baútı obdan baúúanda eçkü semürüb obdan boldı beş altı aydın kiyin çıraylıú iki oǵlaú toǵdı bolar oǵlaúlarını körkende tola òoş bolub baúar Ψrdi yıldın yılǵa eçküler ǵuldeb oǵlaúları tola bolur Ψrdi Ψrkeklerini satıb pulıǵa taşı paúlan alıb malıǵa úoşub úoyar Ψrdi şu tariúa bilen eçkü úoyları ziyÀde bolub çoñ bay boldı yer óuyılı alıb yurt òalúınıñ aldıda èizzet taptılar uzun ‘ömür körüb dünyadın ottılar oǵul úız ve nebireleri tola Ψrdilar [79a] yurt òalúı Mır ulaú baynı körkende bu èibÀdnı oúur Ψrdi.

èİbÀd

ŞÀhnı kedÀ úılur ÖüdÀ

KedÀnı şÀh úılur ÖüdÀ

Barnı youú úılur ÖüdÀ

Yoúmi bÀr úlur ÖüdÀ  
Çölni bÀğ úlur ÖüdÀ  
Bağni çöl úlur ÖüdÀ  
İmdi leziz bolub kedÀ  
Áduy yoú bolur kedÀ

[79b] Mal baúadurğan Àdemler çoñ bay bolsa malni baúualı òiömetkÀr lÀzım úladur mal baúadurğan òiömetkÀrni pataçı dΨrler malni yazvaútide yaylaúğa alıb barıb otı tola cengellerde baúadur malğa óÁzır bolğalı bir neçe obdan ayünü öziğe hem-rÀh úladur vaóşi óayvanlar malni yiykali kelse iúler úavab ò`Àh kiçe kúndüzde pateçini òaber dÀr úladur malni úoduúdin mişkede su tartıb avaúğa úoyub suğuraduraòşÀmda malni cenkeldin úayıt turub kelib çetinniñ aldıda toótatıb sanab bolub çetinge sulab tañ atúunçe òaber aladur úış vaútide úotangá sulab çadır aòurı dΨgen yüñdin tayyÀr úılğan yaka úalın òamdın itkan aòurlarda óalb baradur úoyniñ úotazniñ sütlerini çılaklarge sağıb çoñ úazanğa úoyub úaynatıb úoyadur úaymaúı úayyar bolğanda úoyniñ úariniga alıb úoysa öyüb seriğ yağ boladur sütini yoğan toñlarge úoyub aççığanda alışturub úımız úladur azraú bolsa ayran úladur úoyniñ yüñni yüñ dΨrler yüñni kirkiz aytadur eçküniñ yüñni çöfür dΨrler çöfürni argamçı aytadur.

### YAMĞUR VE ÚARNIÑ BEYANI

[80a] Yamğur ve úar igizdin ÖüdÀyım òeycÀngá beredürğan çoñ bereket turur yamğur ve úar yağmasa yeryüzide ò`Àh diraòt ò`Àh giyahler onmas çoñ tengizleridin başúa yerde deryÀlar bolmas Ψrdi yamğur ve úar yağmasa tamam yeryüzi úurub ÁfitÀbniñ tabuşıdın köyük bolub kiter mīvelik mīvesiz diraòtlar yıldın yılğa yerniñ nemi bolmağaç köhne bolub yıldızdın köklemey úurub kiter yerniñ tahtiğiče úurub kitse tumurları hem úurub bolaúaldın su çıúmas Ψrdiler. ÁfitÀbniñ ıssıglıúını şuniñdın maélum úılğalı boladur ki tekke mekange aúb çoñ çölniñ içide yoú bolub kitedürğan deryÀdın çoñ bir deryÀ ol çölge aúb úum içib yoú bolub kitedür. Baèzı yurtlarda ısığ tolaraú boladur úış azraú boladurğan yurtlarda ısığ ziyÀde bolsa yağın bolmasa yeryüzidin tuğ orlab hava tebdil boladur şimÀl çıúıb yamğur yaka úar yağsa hava yüzige orlakan tuğni uçurub ketib pÀkize boladur yağın bolsa her vaúit ÀsmÀndın yamğur yağadur saveúniñküçidin töñleb úar bolub tüşedür ısığ yurtlarda úar yağmaydur yağın bolsa yamğur yağdur. Tağlarda tolaraú yağın boladur igiz tağlarda her vaúit yağın bolsa úar yağadur tümüz künleride azraú yamğur yağadur

yağın kim bolsa deryalarnıñ suları hem kim bolub yurtlarda óuãül kim boladur‘inayet aylasa Óallaú èÀlim her işini bol dΨdi boldı úşıldım Óüdüniñ raómeti úar birle yamğur ki bizniñ rızımızgen anı yağdur.

### MŪZUDŪZNIŅ BEYÁNI

[80b] Mŭzudŭz dΨgen úadimúi vaúitdin heme ki meşhŭr bolğan hŭnerdŭr mŭzudŭzge tola esbÀb lÀzım boladur mŭzudŭzniñ ùayyÀr úılğan işiniñ başúa başúa atı bar er kişi kiyÀdŭrğan mesó ótge yake keşş bolsa izinçe óatun kişi kiyedŭrğanı zıpÀne kΨçik balalarnıñkini baçkına dΨrler.mŭzudŭzga lÀzım boladurğan diraótnıñ bir neçe úsım atı bar úadim bŭze kŭn sağda bişŭ çamçılıkdın ufukı bolğarı bir mŭzudŭz bir kişilik mesó piçmeú lÀzım bolsa raóatnı andızniñ tŭpeside úoyub kiysedŭr andın yerge İsmail tÀbnı sancıb yŭfni tartıb turub işÀdur yŭfni yeñnege ótkŭzŭb saúduz dΨgen dΨrş birle çÀklarını tikib andın kŭlçínlerini tikib bişŭ dΨgen raóat bilen içi ùarafige astar úılıb bolçada astarnıñ ikiz pistlerini tŭzleydŭr andın úalpge tartıb çem kesib miólab çem dŭz dΨgen dΨrş birle tikib paşnesige itkende paşne dŭz dΨgen dΨrş birle tikedŭr raóatnı tikedŭrğan vaúitde dizgír dΨgen taóme birle putıga tartıb úoyadur andın úunciğe şañ úaúıb mŭzekerdŭn dΨgen yağaç birle siliú úılıb palpuştek bilen pièdazlab ùayyÀr úıladurlar.

### YAĞAÇÇINIŅ BEYÁNI

[81a] Yağaçniñ hŭneri her şeherde her yurtda ùaèalluú tutub olturğan insan gŭrŭhiğa penÀh úılıb olturğalı Àlihi èimÀret ayvan saray hŭcre mihmÀn òÀneler ve şeherniñ kuzerlarığa çoñ saray dŭkkan medrese úıldurmaú ŭçŭn yağaç lÀzım boladur yağaçığa derkÀr boladurğan esbÀblar yağaç kesedŭrğan cādŭ herre turum tiledŭrğan tuğra kesser herre uşáu işŭe işletedŭrğan buruc herre bir úolluk úol herresi şal tiledŭrğan tilme herre yağaç çaçadurğan çot ve gergi çoñ yapsa úıladurğan uzun rende kelte rende keçik perdÀz rende tŭşŭk tişe durğan Ψskine bir foñdın tartıb bir soñğaçılık ışıkniñ teótesige saladurğan dile rende zay rende bir foñdın tartıb tórt foñguça yol çúaradurğan keniz rende basma rende kŭl oyadurğan tórtme herre çoñ tŭşŭk tişedŭrğan bŭrŭma herreni Ayıttık úıladurğan kesval tŭşŭk tişadurğan kelvarat esbÀb Ayıttık úıladurğan bΨli yiğacğa saladurğan çufsagŭl oyadurğan úrpaç úalem nur úalem çoñ kΨçiknız nepiz úalem şÀlini toz úıladurğan dÀrÀz rende vasa ùayyÀr úıladurğan oraú rende vasağa saladurğan kamÀh rende vasa seyrlıú úıladurğan das rende mió tartadurğan embu tuómaú tana çizÀ úısúaç pana úaúıb çıñ úıladurğan

Ψskence öyniñ tekyege yatúuzadurğan şalı erkek tişe úladurğan suãuza rendeler lÀzım boladur.

### ÚASABNIÑ BEYÁNI

[81b] Úaãab mal soyğalı púkençe lÀzım úladur kempağil bolsa özi soyadur bayraú bolsa púkençege soyduradur çoñ óayvanlarını gödenk dΨgen yugan azúalını başığa alıb barıb buğuzlaydur kΨçikrak eçkü úoy úaúarlıú candarlarını tişteki ki iúitib boğuzlaydur bir púkençege mal soymaú lÀzım bolsa úoynı iúitib bir tanada dört pütini bağlab yüzini úıble úarafıge úılıb yatúuzubandıñ piçaúını bilen ayıttık úılıb òulfar aşdıñ dΨgen duèÀnı oúub piçaúınıñ besıge òurub piçaúını ağızıda tişleb turub úoynıñ inege kidin tutub boynını úayrıb Bismillahi Allahu Ekber dΨb boğazığa piçaúú sürüb dört çoñ tümürini kesib toótaydur canı çırúúandıñ kin piçaúınıñ uçını òalúım súnkeknıñ bièamelige tiúib Òüdü úılıb teresini kesmey úoyub yutasıdıñ teşib püdüib el tüşúüzüb tersidin cüdü úılıb bolğanda ki arúa pütidin asıb úarnını yarıb iç yuruşını alıb atıb küştini yarúılab kenÀrıge asıb çıñılab satadur tersini küçiğe satadur iç uruşını kelleh paúalçaúalarını aşfaz ve zasufezÀler ki satadurlar.

### BALIÚÇINIÑ BEYÁNI

[82a] Balıúçı balıú tutúalı tur lÀzım úladur muzay başını yenkeçki yüfğa tizib turnıñ içige tartıb úoyadur deryÀlarınıñ gümleriğe tuğlarığa úaynamlarığa tur salsalar bir Àdem tur saladur yene bir Àdem úolığa uzun badare yigac alıb nerileridin sunı urub tegige malúuşlab balıúlarını cΨdüib baradur. Balıú kirse tur óareket úladur tuznı tartıb balıúını tutub aladur Àdem ki boy bermeydürğan tükürmenniñ Ğulularığa bulaúlarınıñ külleriğe deryÀlarınıñ úaynamlarığa úarmaúını uçığa òamır yaka küşt muzay başı çΨktiki úaúarlıú nerselerni sancıb salıb balıúını sudın tartıb tutadur balıú tola bolsa daru taşlab mest úılıb balıú su yüzige leylekende çapma sıg dΨgen uzun destelik çankal bilen çapıb aladur balıú bir neçe úısım boladur şimÀl balıú aú boladur úara balıú bek can balıú paúa baş balıú çim balıú úısúa úusağlıú boladur yengiçgi yΨk úuruú balıú yargáu balıú boladurlar.

### İLMİ DUZNUÑ BEYÁNI

[82b] İlmi duz dΨgen her úısım tavar dudun adles şaye lenbuú òasse úatarlıú Òayratlarge her òayal küllerni tikib rümal duffa çoñ küllüú şadışaf küştelik paúalçakığa kül tikkan iştan tekye başlıúı aydaúı baylarınıñ öyleriğe işletadurğan lünke maèrifliú ciènmaz baylarınıñ oranlarığa maèrifleriğe yapadurğan şüdişÀflar ki úısım úısım küllerni gerdiş dΨgen Ψkmek yağaçğa òarıtlarını tartıb úoyub ilmi derşi dΨgen

taètūr bistliú derşğa \*mağşutığa cÀnÀn yifi frenk yifilerni\* ötküzüb tikib satadurlar. Òarıtlar ki kül basturğalı basmacı lÀzım boladur basmaçı her yakıza küllerniñ sızıúını sızıúıçıdın aladur sızıúıçı yığaclar ki her òayal küllerniñ sızıúını oyab basmaçığa satadur úalıbnı tuzğa çılab òarıtlar ki basadur.

### TUMAÚÇI VE DOPPAÇINIÑ BEYANI

[83a] Tumaúçı úış künleride doppanı yaz künleride ekΨrler tumaú bir neçe úısım bolur Ψrinçe tumaú sale yürkeydüğan mallaçı tumaú teredin atkan dumçı tumaú úara duòavide taş úılıb çevresige úama tutúan bekçı tumaú çıpar tumaú azgına úama tutúan ser-püş tumaú Ψliçe tumaú artuş tumaúı bolarnıñ hemesini telpek dΨrler zenÀnlar kiyedürğan tumaú hem bir neçe úısım bolur sulaysun tumaú úama tumaú tülki tumaú süese tumaú kiyimòÀf taşlıú tumaú bu úısım tumaúlarını òarıtlarını andız ki salıb úarçı bilen kesib yüfiñne bilen tikib úalıbge tartıb úıltaú bilen tarab uzun çopurlarını kesib úayyÀrlaydur tere tumaúını tişleri bilen tişleb kül úılıb úayyÀrlab satadur. doppa hem bir neçe úısım boladur andıncan doppası bu doppanı úara lanbuúğa her òayal duòÀviğa lenbuúğa andızge çağlab kesib basmaçığa tamgu basturub kül tikedür andın astar kesib luòşub kağıō bilen pilte berib kezek berkitib çevresige cΨk tutub úatlab süpürküb iki taòteniñ aralıúğa alıb tüpesige çıúıb depsab úaturub perdÀz berib úayyÀrlaydur ve hem úalıbğa saladur artuş şapaúı dΨgen bir úısım doppa bar anı dört tala úılıb tikedür bir úalanı yine bir úalağa çatıb çevresige úara tutub úayyÀrlaydur aú doppa dΨgen bir úısım doppa bar anı iki úabaú òaseni endizge salıb piçib maşına bilen tikib úayyÀr úıladur muza doppa dΨgen doppanı sekiz yaka on altı úalaya bolmasa úalaşız úılıb úayÀrlab úılıbğa saladur baèzi doppelarğa kalav atundın kül kesib çaplab [83b] úayyÀrlaydur doppelarğa küllerni maèşut yüfi bilen tikib bazarğa alıb barıb satadur yine bir úısım úalpak dΨgen yazda kiyedürğan yüñdin Ψtkan bir neme bar baèzını dört úala baèzını úalaşız úıladur baèzıları yumulaú boladur çevresige úara lenbuú muòmel devrini durıy bilen peèvÀz úılıb uçığa yüfdin püpük etΨb esib úoyadur tolaraú æeferde yuradürğan òalúlar lÀzım úıladur.

### SEYFUNNIÑ BEYANI

[84a] Seyfuñ dΨgen Ψr ve òatun òalúlarge ikin piçib hem tikib ticaret úıladur bu işge alğan pulnı simkar pulnı dΨrler bir neçe úısım esbÀb lÀzım úıladur karça yenkne tana çize dezmal şadañ oymaú òaritni buyıyğa çağlab úarça bilen kesedür yenklerni çeviú buylarını yaúa gúlpaklarını çizileb tana bilen çağlab çÀklarını úolığa şahañ yaka oymaú salıb yeñne bilen tikedür yaka maşine bilen tikib öre úılıb astar kesib paòtesalıb

rastlaydur yaz bolsa yiliñ úılıb tepçuf ùayyÀrlab andın su pürküb dezmal salıb úatlab ikesige yanduradur. İkinlerniñ isimleri uzun köñlek yalank iştan puòeliúıştan úsúa köñlek ton òantaza köñlek nimçe cuyaza cacaza èArapçaköñlek kemõur yigitiñ cilitki piştÀn bolardurlar.

### CUVAÇINIÑ BEYANI

[84b] Cuvaçı tereni úaãabdın alıb cemèi úıladur andın tereni işlağali çoñ toñ lÀzım úıladur kümme úonaúınıñ unını òamır úılıb tuznı òamırğa cıú salıb alışturub tereni suğa çielab yumşau úılıb òamırnı tereniñ içige suvab andın katlab tünğa saladur tünğa tuz bilen su ond alışturub úoyub úoyadur tereler aş igende tünđin alıb úurutub aylab yağaçğa tartıb úoyub iki úoli bilen tere oğau dΨgen iki destelik uğauıda tartıb aúartıb körpeni sΨdü dΨgen esbÀbda kesedür çañ dΨgen esbÀbnı midide basıb turub tereni yağaçğa tartıb işletedür Caèper dΨgen esbÀbda köpeni aúartadur yağaçdın ötgen çöpgez nimgez dΨgen esbÀbda pe'dÀz úıladur tereni çizileb tana çΨúb kesib yeñne bilen tikib civanıñ çevresige inleriniñ yeñleriniñ uçlarığa körpe tutub ùayyÀrlab bazarğa alıb barıb satadur cuvÀnı úıř künleride giyÀdürler.

### KÖNÇINIÑ BEYANI

[85a] Könçi bir neçe úısım raóat úıladur kün Úırım büze sağra caèm biřü bu úısım raóatlarını künni kele teresinde ça'mnı tΨve at úotazlarınıñ tereleride Úırımı Ψrkek açkuynıñ teresinde büzeni tiři açkunuñ teresinde sağranı Ψšekniñ teresinde bişünü úoy teresinde aytadur terelerini evvel suğaçılub úoyadur andın terelerini sūdın alıb ege ve su alışturğanorağa salıb içitib oradın alıb yünđin cüdÀ úılıb yine suğa salıb pÀkize yub úurutubdur òÀne dΨgen tenürgealıb barıb ıslaydur ııda sarğarıb yumşaydur yumşaganda obdan Ψlab renk berib rastlab bazarğa alıb barıb satadurlar.

### ÒİŞTÇINIÑ BEYANI

[85b] Òiřt iki úısım boladur biri òÀm yine biri piřiú evvel tupadın lay atıb laynı dabsab urub püşüredür andın laynı azúaldın úuruú yerge çıuarıb bir òiřtlik laynı alıb barıb yağaçdın Ψtkan úalbge evvel teştekde sutuòta tΨb úoyub andın lay salıb kiyin su úoyub òiřtni úoyub ùayyÀrlaydur úoruğanda úumarıb tizib sanab óasabğa aladur. Piřiú òiřtniñ laynı azúalda türgüzüb neçe meretebe urub úuruú yerge çıuarıb ceft úalbniñ içige úum sapıb lay salıb úoyadur òÀm òiřt úalbiniñ teki tüşük boladur piřiú òiřt úalbiniñ tegige Taòta berkitib úoyadur laynı salıb dum urub òiřt úoyub ùayyÀr bolğanda óisÀbğa alıb òamdanniñ başığa tizib úoyadur òiřt püşüredürğan òamdan iki òÀnelik boladur olú òÀneni yerniñ tegige ikinci òÀneni yerniñ tüpesige bina úıladur



olú òÀnege ot yaúadur ikinci òÀnege òiřt tizib tüpesige lay tüpe salıb suvab atıb òiřt piřúanda otnı tuòtatıb aytadur suyuğanda içib òamdandın òiřtlerni aladurlar otnı tuòtatúanda òamdaniñ ağızını atıb çaplab aytadur

### ÈİMÁRETNİÑ BEYÁNI

[86a] Bir bay Àdem èimÀret binÀ úılğalı ò`Àhlasa èimÀret saladurğan cÀyniñ ulığa kañ salıb çıñdab tüpesige úum úoyub rastlaydur andın tamçı tana tartıb tamniñ ulığa taş tizib ol úoyadur tařniñ tüpesige bir úıbt bura beř úıbt piřiú òiřt úoyub úalğanığa òÀm òiřt úoyub tam aytadur òiřtlerniñ úıbtlarığa úum bilen seğizni alışturub büze úılıb úoyadur yaka ak ve úumnı alışturub doğab úılıb úoyadur baèzi tamlarge úara laynı tolaraú işlatadur tamlar úayyÀr bolğanda yağaçılar saraniñ otrasığa òÀr tartadur ol uzun òarnı caèki derler tamlarığa takçe maèrif müre çúaradur úala úarafıka pencere úoyadur Ψşikleriğe köřk berkitedür içkerki öyni saray derler tařúarúı öyni eyvan derlar iki yanığa bina úılğan öylerni cevceri eyvanniñ yüpürisiğa salğan öyini öyni miman òÀne sarayniñ içiğe salğan öyni Úaznaú derlar eyvan Ψšikkiniñ aldığa tuòtatúan tübrüklik ökzeni pişivan derlar eyvan mihmÀn òÀneniñ aralıúıdaki küçeni dehliz ederler öküzler ki òar yağaç saldur yağaçlarını aralıúığa vasa saladur tamlarnıñ tüpesige úoyğan yağaçlarını ‘ıraú derler vasalarınıñ tüpesige bura buraniñ tüpesige úamuř úamuřniñ tüpesige paòal paòalniñ tüpesige tüpe tüpeniñ tüpesige úara lay úara laynıñ tüpesige keúıl lay salıb suvaydur baèzi öylerni kec bilen ve baèzi öylerni kök seğiz ve úızıl seğiz aklar bilen úara suvaúlarını keúıl lay birle suvaydur úara laynı tüpe ve su bilen keúıl laynı layğa saman alışturub Oytadur yağaçılar öylerge òar tartúanda tün úoyadur merdikÀrlerge obdan [86b] ziyÀfet úıladur tamçığa hem tün úoyadur usúalarını uzatadurğan küni hemedin obdan ziyÀfet úılıb rÀzi úıladur bayniñ dostları èimÀret pütkendin kin úoy çay òilce obdan kırkız abtabeçılapça çine çükün úatarlıú mallardın alıb keltib mübarekleb inadurlar.

### MURĞLARINI TUTMAÚINIÑ BEYÁNI

[87a] CÀnvÀrlarnıñ arasında obdan ÀvÀz bilen saraydurğanları bardur aniñ üçün efzallerini tutub úapezge sulab baúadur ile toğayı obdan saraydur anı danlaydurğan yerikeden saçıb úoyub obdan danga úrkengende yenkiçki yağaçnı yumulaú ikib tuzaú Ψtadur úılını yengiçge aşıb yağaçniñ ΨürÀflarığa bağlab ötresiğe úuzuú úaúıb yüfbilen tuzaúını úuzuúğa bağlab úılınıñ üçini óalúa úılıb tofraú bilen óalúanıñ òaãfını kömüb yağaç tuzaúınıñ otrasığadan úoyub úoyadur tuzaú kömülüb turadur tugaydanniñ çevreside tuzaúınıñ üstide çörkülüb mankıb yorub püti úılını óalúasığa sapılıb bağlanıb

úaladur tumuçuúni pen úapz bilen tutadurpen úapz üç òÀnelik boladır otranca òÀnesiđe obdan örkengen tumuçuúdn birni sulab úoyadur iki yanıdaki òÀnesiniñ tüpesi Ψşikđe oòşa yapılib turadur tüpesiğe kendirni yelim bilen yimlÀb úoyadur úapzdaki tumuçuú sayrağanda cengeldaki tumuçuúlar ÀvÀz anklab uçub kelib úapzaniñ tüpesiğe úonganda tüpesi tegiğe basılıb tumçuúlar seyrilib içiğe tuşadur Ψşik yene deslabdaki dΨk turadur şundağ úılıb tola tomurçuúları tutub aladur bidine dΨgen cÀnvÀrni tur úoyub tutadur úara úuçúaç aú úuçúaç sarıú úuçúaç keklik şÀò sanaguç tarançı şofi şofiyañ bolarnı keçıú vaútide o ovasıdn alıb baúadur yava ördek úırgul ğaz bolarnı mΨltΨú bilen etib aladur laçin şunúÀr bolarnıñ balalarını ovasıdn alıb baúıb örketic ördek ğaz úarğa kebuterlerni alduradur úara kuşniñ balasını tuşúan keyik tülki úuş laçin şivenkúar orda her nemeni alsa püti bilen úarman aladur ikÀsı icrÀ tΨb almağunçe úoyub bermeydürler.

#### YAVA MURĞLARNIÑ BEYANI

[87b] Úara úuş laçin kök sar muşuk yapalaú sar cağalman bolar hem ölküde yürüydür tolaraú tağlarda yürüb tağlarınñ kavaklarıda olabtuòum úoyub bala çıúaradur balaları bir cufdn ziyÀde bolmaydur sar cağalman baèzıda ölküniñ ekiz Türkleride hem olaydur taemesiğe canvarlarını tutub yΨdür balalarığa hem alıb kelib berib yişni örketicadur ğaz òÀnguú bağıtaú çugundΨk hüddüd bolar ekiz yarlarınñ kavaklarıda olaydur taemesiğe sas úurutı uşau balıúdan ve úurutlarını tΨb yΨb terikçilik úıladur balaları bir cufdn ziyÀde bolmaydur yava ördek sashıúdaki yΨkanlarınñ arasığa çañ ki tizib tuòum úoyadur balaları tuòiniñ ki dΨk tola boladur küşhini yaúalı boladur kırğul cengellerde danlab yürüydür úamuşlarınñ arasığa ova tizib tolakaúalaydır tuòı dΨk çücelerini arkaşturub yürüb çoñ úılıb uçuradur bolar tumşuúı bilen çuúub yiyedür tumşuğluú úuş dΨrler

#### UÇARLIÚLARNIÑ BEYANI

[88a] Uçarlıú cÀnvÀrlarnıñ baèzıları diraòtlarda yürüydür baèzıları yerde yürüydür baèzıları yazda kentlerde yürüb úıl vaútide ısıú yurtlar ki ketib bala çıúaradur lak lak ekiz terkniñ açamaúığa çañe tizib bir cuf bala çıúaradur ğaòÀsığa uşau cÀnvÀrlarnıñ yeñi uçúan balalarını tutub alıb kelib baúadur úalenderiñ balıú alğuş sashıúdaki yΨkanlarınñ arasığa çan ki tizib bir çufdn bala çıúarıb ğızasığa sasnıñ úurutlarını uşau balıúlarını tutub berib çoñ bolğanda uçurub kitedür türüm tay turulğa kak kök ğurulay úara úuçúaç ãofi ãufyañ şaò sanaguç sunduk cΨkdıçuk úaluğac tümüçüú taranča seğızòÀn tamtarançısı seriú úuçúaç turulğa tuğay citildağau bidine çolañ tuğay çaçı

bu úsım cÀnvÀrlar diratòtlarınıñ otlarınıñ arasığa çañe tezıb taðminen Ψki cevıf yaka üç cevıf tuðum úoyub bala çıúaradur ğızasıĝa úurut Çeketĝü Paşa çebınlarını tutub alıb kelıb berıb baúadur balaları uçúanda arúasıda arkaşturub yürüb yem yişni úrketedür katete bolĝanda erkek tişileri birbirleri birle cuflaşıb ata analarídın ayrılıb ketıb bolay diratòtlarge çañe tezıb tuðum çıúradur köz vaúıtide ısıú yutlarge ketıb yaz bolĝanda yene inib kılÀdur úarĝa yazda suĝaúraú yerde yaèni taĝlarda úışda úlküde yutkulub yürüb kün ötküzedür taĝlarınñ kavaklarıda ve ekiz diratòtlarge çañe tezıb tuðum úoyub bir cuf bala çıúaradur ğıðÀsıĝa úlgen óayvanlarınñ taplarını ve dan úurut úunguz paúa keslançuúlarını yiyedür bolar tumşuúı bilen çuúub yiyedür bolarnı tumşuĝluú cÀnvÀr derler.

### SARAĝUÇLARNIÑ BEYANI

[88b] Uçarlıú cÀnvÀrlar yaratúan perverdΨkÀrımgá úsım úsım ÀvÀzlar birle naĝme saralıú úıladur òoroz kΨçeki kün kündüzki túnlarnıñ vaúıtlarını bel úılıb úı úı úıú dΨb çırlaydur tuðı rük rük dΨb balalarını çırlaydur òÀnĝuú hañ hañ dΨb úıçúradur sarçınkılıkuluk dΨb úıçúradur ördek vak vak dΨb úıçúradur turulĝı tordu ord dΨb úıçúradur ördek vak vak dΨb úıçúradur turulĝı törd túTürüd dΨb úıçúradur paðteñ kuku kök dΨb úıçúradur ãofi ãofiyÀn hÀk hÀk şofi sofyañ dΨb úıçúradur úarluĝaç vuçı vuçı viç dΨb úıçúradur seĝiz òÀn ĝad ĝad dΨb úıçúradur hüð hüð óafüfuf küş dΨb úıçúradur bu cÀnvÀrınıñ tuĝrasıdın òalúlar mundaĝ bir şièr óuurlar : óufüfuf aèmÀleküm inne'l-leðine úaşúa taz : sen úoluñnı kaşka tar: sen kuluñnı aşúa tıúsañ men urarmın başúa taz: çaĝalman vit vit dΨb úıçúradur çuĝundΨk çoñ çoñ dΨb úıçúradur andıcan paðta ki òatunıdın úorúadur òatunıdın úorúadur dΨb úaçúradur eyle tuĝay ãofi úuĝay çolañ tuĝay úara úuçuúaç tumuçuú çakçı bu cÀnvÀrlar hemmedin obdan her nemeni durab saraydur anıñ uçun òalúlar ÀvÀzıĝa òoşdÀr bolub úapuzĝa sulab baúıb saúlaydur bΨdine vit olaú yapı dΨb úıçúradur heme cÀnvÀrlar sayramaú bilen ÖüðÀyı è Àlemiyangá naĝme saraylıú úılıb óamid ve şeker ü şükr aytıb insan ĝürühı beşer òılıĝa uluĝ ãunèatlarını körsatadurlar: şièr:

özün úÀdir ÖüðÀ sulùÀnımız sen : : heme insan ĝürühı şahımız sen :  
: semÀvÀt üstide heme ferişte: : özüñge òaã úuluñ cÀyı beðıştde

### OTNIÑ BEYANI

[89a] Otnıñ paydası çoñdur otnı ÖüðÀyı ekber bendlerini terbiyet úılmak üçün yaratúan terür ot bolmasa ĝaðÀ úılıb ikelibolmaydur her nemeni òÀm ise úursaını

ağrıttı kessel bolmay úalmaydur otsuz Àdemniñ terikçilik úılmaúı mümkün Ψmes her úısım aş nÀn küştlerni ot úuvveti bilen úayyÀr úılıb yemase başta èilaç youú ot bolub otun bolmasa hem bolmaydur çerÀ ki ot otunni köydürmegi bilençıúan otnıñ úuvvetidin ot her nemeni tabaúa keltüredür úatıú nerselerni yaèni temürni çüyünni úurguşunni tuçını mis úalle altun kemuş rúólarını otdın başúa neme tabaúa keltür almaydur bu işúetaş kömür úara kömür yaèni yağaçnıñ tenesidin atkan kömürni lÀzım úıladur otunga otnı tutaşdurgalı çaúmaú urus körküti lÀzım boladur urus körkütiniñ durusını yanar tağ dΨgen tağlardın aladur yaèni yanar tağlardın ot tutub çıúıb durılarnıñ dutı çıúıb borab turadur taraşa körkütiniñ puúı hem yanar tağdın çıúadur çakmaknu úoyuçdın aytadur sükütniñ úuzaúıdın pΨlte úılıb saúlaydur çaúmaú taşını çaúmaúğa ursa ot yanadur deróal pΨlteni tutsa tutaşadur urus körkütini hem kapınıñ durusığa sürkese yanıb ot oladur otnıñ rüşenliki otnı çerağnıñ pΨltesiğe tutaştursa kiçelerde úaranğu öylerge yaruğluú baradur pizge pÀnūsúa şam danğa tutaştursa şam yağ tamam köyüb bolğunçe yaruğ baradur yaz u úıuş belki insanga tamam ‘ömrıde ot derkÀr boladurlar.

### MİVELİK DİRAÒTLARNIÑ BEYÁNI

[89b] mīvelik diraòtlar bir òayal bolmaydur her òayal boladur mīveleriniñ taèmi hem bölük boladur baèzi mīveler şirin baèzıları aççığ çüçük boladur Ψrte yaz vaútida mīvelik mīvesiz diraòtlar mevduçaú bolub andın nüteleb yafraú çıúarıb çiçekleb ğura bolub kündin künge çoñ bolub pişadur uruknıñ baldur pişúanlarını maysam derler andın yağlıú örük aú pişme ancÀne ağaçe ta katil òuyine bu örükler pişedür örükni yΨböçükesini çaúsa içidin mağzi çıúadur mağzi hem tatlıú boladur şaftul hem şirin mīvedür toúuçaú şaftul hemedın baldur pişadur andın mañzi úızıl şaftul serıú şaftul kin yama şaftul aş şaftul pişadür şaftulnıñ mağzini yağ tartturub pulu aşúa lÀzım úıladur tuğaç hem şirin bir mīvedür baldur çilge çilege toğaç andın úalğan tuğaçlar pişedür içideki uçıúesidin mağzi çıúadur anı hem yağ tartturadur armut hem bir neçe òayal hem şirin boladur úırlıú armut kök armut nökey armut neşput armutdur úırlıú armut neşput armutnı yazda yΨdür kök armut Kuçar armutını úomğa kömüb öyide saúlab úıuş künleride satadur anar iki úısım boladur tatlıú anar aççığ anar tatlıú anarnı çaynabnyΨdür aççığ anarnı òÀmnıñ arasığa alıb sıúıb ayçadur üzüm hem tola şirin üç òayal boladur hüseynim üzümü dΨgen danesi uşau üzüm baldur pişedür andın serıú üzüm úara üzüm pişedür kök vasalgu üzümü yarkentdin çıúadur ancu hem tola şirin boladur bu mīve urma vaútidin ta kuzuğça üç nevbet pişedür başúa mīve dΨk

çiçeklemeydür müdüridin tuğadur alma mīvesi bir neçe òayal boladur hem şirindür aú alma daray alma Semerúand alması puğunda alma Perō-ÀbÀd alması úızıl alma úıřlıú alma bolardur úara uruk ġağanúli giles cinste urus ucması aluça bu mīveler aççıġ çüçük boladur yañkaú çılan bÀdem piste òurmacıúde bolar obdan şirin boladur ucma üç òayal boladur aú ucma çaúur uçma şirin boladur úara uçma [90a] aççıġ çüçük boladurlar.

### **GÜL VE ÇİÇEKLERNİŃ BEYÁNI**

[90b] gül ve çiçek bolmay hiç nersede uruġ bolmaydur úavġun tarbuz kavalat hem çiçeklab andın òumek saladur baèzi güllerdin obdan bŷyçıúadur èıúıra gül úızıl gül sıırú gül zaèper gül reyóan bu güllerdin bŷy keledür sebdıy gül almatu gül şure gül kakru gül zeġar gül òuòa gül úamçı gülbankı gül Òıúay güli óaşıpçak óaèperniñ gül gül-semen tÀcı gül ile tÀcısı òalte sebdÀyzerdΨk gül tuòüm gül Çıne gül encü gül bu güller her biri bölükúsım bölük renk boladur baèzi mīvelerniñ çiçekleri hem gülġe oòşaydur çıne gül encübitki güller hem obdan güldür alma çiçeki úızıl çıraylıú boladur anarniñ çiçegini anar güli dΨb tuvalab bazarġa alıb çΨrib suãaó gül bilen satadur azġan diradotınıñ çiçegi baèyine külġe oòşaydur óufuyun güli hem her òayal içiledürler.

### **OTYAŞLARNIŃ BEYÁNI**

[91a] Otyaş teridürġan yerni úayıġ úoyub obdan işlemese anca oòşamaydur anın üçün gende úoyub iki üç nevbet urub paza temür tarmaú bilen mal úoşlab kΨçik kΨçik itiz atıb andın uruġ salıb otyaş teridür baèzi otyaşlarnıçonak tartıb uruġ tikadür otyaşlarniñ uruġlarını òÀúÀn iúlimidin alġan turur azraú otyaşlar bölük şeherdin peydÀ bolġandurlar çamġu yumġaú sŷt piyÀz zerdin zıre peynini úızıl hevç cövüni arpa bedyΨn bolar köhne otyaşlardur òineni úız balalar yaş çorkanlar úolıġa yaúadur úşmeni çorkanlar úız balalar úaşıġa úoyadur òÀúÀn iúlimidin çıúúan otyaşlar baèzi çıñ ãay palık osuñ cangdu çize cevãı kök turuf úızıl turuf samsaú çaèlank lankò°Àr beyãı òuñġa řuòladadur aú budaç úızıl budaç dŷnkgü kŷgü süġü lañúu bu otyaşlar durlar.

### **BAYÁBÁN VE CANGALNIŃ BEYÁNI**

[91b] İnsanniñ úadimi yetmaydŷrġan vaóři óayvanlar òauarcemè yörüydŷrġan on künde ya ki on ayda óududıġa yetmaydŷrġan óududınıñ óisÀbı you yerni beyÀbÀn derler beyÀbÀnda yeluyunlar toġub ġoldaydur cÀnvarlar belÀ çıúarıb tola boladur kiçe kŷndüz hiç nemedin pervÀ úılmaydur yaz úıř yaylab yörüydŷr yertaúu óayvanlar yeluyunlarını aldıġa yoluúsa òoruñ úıladur baèzi yerleride deryÀlar iúÀdur baèzi

yerlerida úavmdin bölük hiç neme you girdÀblarığa bilmasdin Àdem azıúib kirib ketse helÀk bolmay úalmaydur ve baèzi yerleride mīvelik mīvesiz yava giyÀhlar tola boladur her òayal darılar onub kamalièa yΨtadur her úısım diraòtlar tola boladur çoñ diraòtlar yugunab köhne bolub yıúılıb yerib kitadur insanlar iótiyÀù úıladur mundağ óeybetlik yerni beyÀbÀn derler cenkel dΨb óudūdınıñ óisÀbı bar öy you èaúıllı bir iki künlük zemınni cengel derler cenkelde ot tola ussudur maldarlar çadır tikib oturub köçüb yorub mal baúadur yertaúu óayvanlar kelse maltıú birle atıb you úıladur baèzi yerde ölgülük öy diraòtlar hem boladur mundağ zemınni cengel dΨrler baèzi cenkel de su diraòt bolmaydur yava óayvanlar tola boladurazraú yerleride Àdemler oturub zirÀèat úıladur óÀzırdÀrlıú úılmasa yava tunkuzlar kelib zirÀèatni bozub òÀrÀb úıladurlar.

### İMÁNNİÑ BEYÁNI

[92a] Yaèni imÀn keltürmeklik Allahü TeèÀlÀğa imÀn dΨgen ÖüdÀyı Rabbi'l-èizzetni yekge yegÀnelik birle yÀd úılıb úÀdirliúığa işanmak ve Taúdirığa her işde iètiúÀd bilen özini tapşurmağlıú pÀk köñül birle mihribÀn Allahnıñ muóabbetini dilda saúlab uluğ ğazabidin úoruub düşmeni ezeliyye şeyuÀnnıñ imtióÀnlarıda èinÀyetlik Allahdın yardım tilab künÀhidin yanmağlıú turur. İkinci iman keltürmeklik cemiè ferishteleriğa úÀdir ÖüdÀnıñ hemedin pÀk yasavülleri ferishteleri turur ularnı kemÀli úudreti birle uluğ nevidin Àferide úılgandurlar anın üçün ular rúódur yΨmakdın kaymakdın òÀtun almaúdın dünyevi nerselardın bı-óÀcetdürler andağ nemeler ularnıñ könküleride yol tapmas ve òÀúırlarığa kaçmas bolar aèlÀyı ièllyinde yürürler. Anıñ üçün cemiè ferishteleriğa iman keltürmeklik turur. Üçünci iman keltürmeklik cemiè kitÀblarığa ÖüdÀyı ekber Peygamberler vasıúası birle bendeleriğa emrileriñi Ψberdi ular muúaddes úitÀbnı oúub künÀhlarığa iúrÀr úılıb tevbe úılmaúını vaèiò aytıb berdi çerÀ ki kitÀblar Peygamberlerdin bendeleriğa aybardı anın üçün cemiè kitablarığa iman keltürmeklik turur. Törtüncü iman keltürmeklik Allahü TeèÀlÀnıñ cemiè peygamberleriğa Ularñı Allahü TeèÀlÀ öziğa Ψılgagan òaã úuulları yaèni dostları ve bendeleriğa aybarken elçileridür anın üçün ularğa iman keltürmeklikdür peygamberler ÖüdÀnıñ bendelerini yalguz ÖüdÀğa èibÀdet úılgıl dΨb bu bÀride Óazret-i èIsÀ şeyuÀndın sinalganda ayıttı: çünkü pütülbübdür Rabb ÖüdÀyıñğa secde úıl faúad anka èibÀdet úılgıl dΨb èibÀdet úılmaú aña òaã durlar.

### ÜMİDNİÑ BEYÁNI

[92b] İnsanı Öüdüvend yodın bar ulıb özige bende ulıbdur anıñ dur üçün Àdem bir yıl ‘ömür körse Öüdüyim yene bir yıl èömür berürmegi ya ki yene bir yıl tamam bolğunça èömrümnıñ künleri tükermeki dΨb ümid ulur lıkin ulğan ümidi dΨk bolur mu. Bolmas mu bilmesler: yaratkan Allah’nıñ perveriş ulışığa kim ümid ulalur. Öüdüanı tünüğan öz vücudını biluan Öüdüvendge işanıbgazabidin uorúub ulğan işlerida perhizkÀrlıú bilen Allah’rı tunuğuçılar Rabbimniñ perveriş ulışığa ümid ulılaydur ‘ömriniñ künlerini èalÀlet birle ötküzgan Àdemge sekerÀt’ül-mevtniñ vaúti yetse úattıú ahtartıb tevbe ulur çoñ èÀlimlerini keltürüb anıñ aldı da şehÀdet aytur uruğ úayaş òatun balalarıdın rızÀlıú alur imdi men ehle beytlerimdin ayralurmen dΨb ümid ulur. Bir Àdemniñ yalguz bir oğlı bolsa obdan bir ‘Àlimge èilm ouuğalı berse oğlum èulümÀ bolur dΨb ümid ulur. Bir zÀhid özini Àdemlerdin ayrıb yalguz Allah’ğa èibÀdet ulmaú bilen ‘ömriniñ künleri Öüdüvendniñ yolıda ãarp bolsa Rabbimniñ muóabbeti dil Àyineleri de bolur andağ zÀhid men olsam behiştde cÀyim bolurmaú dΨb ümid ulur. Bir ùÀlibni bir cemèiyyet òalú bir òiömetge yaka bir mektebge úoysa balalarını obdan ouutub imtihÀn künleride ata anaları Àferin ulıb òoş bolsun dΨb ümid ulur bir ùÀlibü’l-èilm bendesiğe Öüdüyı ‘ÀlemiyÀn òikmet èilmini aúúa úlsa zÀhirini künahler körsetmek üçün özini yaman Àdemlerniñ arasığa alıb aralaşıb yamanlar birle yürür şeyüanniñ imtihÀnlarıda her vaúit ğÀlib bolur anıñdın her giz künÀh ôÀhir bolmas lıkin insan künahsız bolmas andağ Àdemni Àdemler bu Àdem elbette künÀhkÀrdür dΨb ümid ulur. Ol ‘aciz úul Öüdüyığa şükür ulur bir bay ulığa heftelik pul taèyin ulıb bir yılda bir ay raóatken úoyab bermekçi bolsa ol úul bir ay raóat almay bir hefte üç kün yene dört kün ò`Àcesi raóat ki úoysa ol zarüretdin úyaşlarınıñ öyyiğe barıb dört kün miómÀn bolub ò`Àcesininñ úaşığa yansa ò`Àcesi yagan nÀnıñ óarÀm dΨb ümid ulur ol úul raóat künlerini óisÀb ulıb otuz kün tamam bolmağan bolsa yakan loúmaé-i nÀnim óelÀl dΨb ümid ulur aála ümidni Öüdüvendge bađlamaú dürüst terür.

### MUÓABBETNİÑ BEYÁNI

[93a] Yaratúan Allah’rıñ aála zÀtı muóabbetdür anıñ üçün celÀlíniñ ãunèi dünya yaratmaú dünyeví nerselerni yaratmaú feriştalarnı yaratmaúekizde bolğan ÀsmÀnda ve anıñ üstide Àferide ulğan celÀlíniñ tegidegi nerselerni yalguz özi bilür ularrı yaratmaú yeryüzide bolğan yerniñ astıda yaratılğan mevcudÀtniñ óaddi óududı ve belki özidin özge yaratúan nerselerni yodın bar ulıb yaratıb óisÀbını özi bilür Àferide ulıguçı Allah’dur zÀtı muóabbetdür uluğ muóabbet deryÀsınıñ hesÀbı yodur

pat gaḏÀbı kelmes: Dünyevı nerselerniñ arasında iki nerse yarattı biri Àdem yene biri recimdür: Allah'ını tunuğanlar hergiz dūzaoda úalmas: recimge úavim bolğanlarnıñ ser-nüviştesini úalu belÀda tağdır bolğan úara rūodurlar anıñ üçün ularnıñ aòirúi nefeḏi úara Nekèuluúda yaèni künÀhniñ yolıda yürüb yoú bolur ular şeyúan anıñ evladları şeyúanlar butperstler ÖüdÀni tünüb aña yanmay töbesiz èömri žÀyiè bolğanlar ve boladurğanlar ular ile'l-ebed žÀyiè bolurlar. ÖüdÀniñ cemÀèati Allahnı tünügenlerdür ularnıñ köñli ÖüdÀniñ muóabbetiniñ tanabı birle bağlağlıú terür bu tanabnı şeyúan miñ yıl seçúan argamçınıúurúúandΨk úrúsa üzülmesler Àdem künÀhkÀr bolsa mu Àòiride ÖüdÀvend könklini tartıb öziğe yandurur muóabbetiniñ tanabı bilen balúça úarmaúniñ uçığa balúını sancıb sudın tartıb algandΨk bendesini öziğe yandurub alur düşmeniniñ iliñide úoymaslar esrÀr-ı dil bilen bir mertebe ya Allah dΨseñ feriştalrı òoşluúdıñ fedÀ úılır bu ÀvÀzniñ ÖüdÀğa yetmay úalur mu: bu barda úotúazğuçı azıúúan oğulğa atası úańça muóabbet úıldı dΨb aşkara úılmadı mu ÖüdÀ insandın miñ mertebe muóabbetlikdür dΨb İncil'de yÀd úılıbdurlar ÖüdÀvende úarańgu yolda yürken butperestlerge hem 'ömri hem rızúı beridür ular Allah'ını bilmesler. Allah TeeÀlÀniñ muóabbetiniñ tolalıúını dünya yaratılğandın ta buçaúıgıça peygamberler gÀhinler resúller uluğ imamlar aytıb tüküre almabdur kıyamet giçe aytıb berseler hem tükümes uluğ žÀtınıñ intihÀsığa hiç neme yatmaslar. Emin ÖüdÀniñ bendeleriğe aybarkan šièri budur:

: ğam yΨme ey bende ğamòÀrınıñ dümen: men senin iki cihÀn yarıñ dümen  
:sen eger bolsañ meniñ 'aşúımda žÀr : yüz seniñçe men àalebkÀriñ dümen:  
:ger ümid úılsañ tapar sen.sen meni: sendin artuú men àalebkÀriñ dümen::

Ψr òatunniñ berberige muóabbeti bolur 'ömri tükükünçe bir öyde turub bala tapıb balalarığa [93b] òar lÀzım boladurğan nemeni tapıb berib sebebkÀr kÀrçılıúını úılır oğullarını olab úızlarını keyüğe berib balú úılırlar balalarınıñ ana atalarığa muóabbeti bolur òiòmetge buyursa bicane dil úabul úılıb iùÀèat úılırlar berederlerniñ birbirleriğe muóabbeti bolur olub ketkünçe birbiriğe beriş keliş úılırlar evlÀdlarığçe birbirini isteşib tuúúançılıú úılıb muóabbet úılışurlar bir dindeki òalúlar biz bir dinde durmiz dΨb birbirleri birle muóabbet úılaşıb tola işlerde bir tururlarbir cemÀèat òalúlar hem birbiriğe muóabbet úılır cumhuriyyet bolub birbirleriniñ teñlik vaúitleride yardım úılır kembagıllarığa pul otına berür pat bay kedÀ beraber bolur.

**TEVELLÜTNÜÑ - BEYÁNI**



[94a] ÖüdÄyi èÀlemiyÀnniñ uluğ ‘inÀyeti bilen òatun kişinin beçedanığa bala peydÀ bolsa tört ay óaúallı beş ay bolğanda balasıbalası úrsaúıda medirleydür kündin künge úrsaúı çoñ yoladur balası pat pat teberrüb turadur ay küni tolub taòminen on ay tamam bolğanda tevellüt vaúti boladur úrsaúı ağırb tulğau tutub tolaBi-ÀrÀm boladur ol vaútida tuğut anası yaèni tuğutğa yardım beredürğan òatunni alıb kΨledür ol òatun úazanda kΨpekni úızıú úılıb úrsaúığa assıú ötküzadür andın yutuanniñ töpeside yatúuzub yumulatadur turusdaki yağaçúa argamçı salıb asıldurub ana bolğan òatun tevellütge olturğan òatunniñ belige iki tezini úoyub yulab turadur tevellüt úlguçı bir neçe inciú bilen balanı tuğadur bala yerge tüşkende ıssıú su birle pÀkize yub kendikini kesib zakağe yürkeb anasınıñ içige balanı salıb yatúuzub úoyadur bala üç künlük bolğanda at úoyadur bir hefte bolğanda büşükge saladur. Büşükge avuda saladur avudaniñ üstige zaka saladur zakağe balanı yatúuzub yürkeb úol tartúu bilen tartıb çüçeuíge şumak salıb bolaydur úrú kün tamam bolğanda ezine mescidin kakıllay keltürüb uşau tuúaç yapıb bir úazan atala dΨgen aşnı atıb uşşau balalarını yağıb balanıñ úırıúını çúaradur bu şundağ bolur ki uşau balalarını yağıb úaúar olturguzadur bir tuúaçniñ töpesige bir úuşuúđın atala úoyub balalarga berdın tuúaç beredür balalar aş yΨb bolğanda balanı teşteki ki ıssıú su úoyub bir úarı òatun pütini teşteki çılab özetib olturadur balanı yalangaç úılıb pütiniñ töpeside yatúuzub turadur kΨçik balalar úolıga berdın úoşuú alıb rüzi aòvendni yavaş úılamız dΨb tuvalaşıb: men süni baldur úoyamen: men süni baldur úoyamen dΨb teştekiñ çevreside yükürüşüb turadur baldur balanıñ yüzini ağızı burnını yuyadur kebab suyu bilen çörçaúını yuyadur andın bir yavaş bala yavaş boluñ dΨb keúılleyniñ suyunı úoyadur kin balalar yavaş yavaş dΨb süni başlarığa úrsaúlarığa tamam aèzalarığa úoyub yuyadur bala süni úoyğunçe inkeh inkeh dΨb bek vaúırab yağlab turadur andın balanı zakağe yürgeb anasıga baradurlar.

#### TOYNIÑ BEYANI

[94b] PÀdişÀhı lÀ-yezÀl ahdı ber-kemÀl cabbarü'l ‘azm Óazreti Ádemni òalú úılğanda yalguz bolmaúını ò`Àhılamay ò`Ànı Óazreti Ademge òatunluúga taèyin úıldı ular bala tapıb Ádemniñ tuòmı dünyade ziyÀde boldılar ol vaúitdin tartıb tabuçaúıge birbiriniñ oğul úızlarını Ψr òatunluúga beredürğan künni toy dΨb at úoyub durlar insanniñ oğul úızları çoñ bolsa birbirige taèyin úıladurğan çağda bir òatunni úızlıkniñ öyiğe aybarıb toylaşıb lÀzım boladurğan kereklik nerselerni taèyin úılıb bazardın òürriyetlerni alıb azrau bir ziyÀfet úılıb òaúib imÀm yüzbaşı aúsaúallarnı úıçúırıb alğan òürriyetlerni ularniñ aldıda úoyadur ular oğulluúga iki haããa úızlıúga bir òaãsa

çúúan òarÀcetlerni taèyinleridür ol aşnı maâlaóat aşı dΨrler toyğa aş beredürğan küni aş úayyÀr bolğanda aşnı yüz başınıñ úolığa beredür úalúan mihmÀnlarğa yüzbaşı yaqi şankiya Ψr òatunlarğa özi bilib aş úoyadur toyğa úıçúırılğan Ψr kişiler beş altı tenekedin yağış úılıb oğul úızlarınñ ata analarını bir öyge úıçúırıp aldıda úoyub mübarekleydür òalúlar bir òündın nÀn bir neçe arçın öz layıúıda òayret alıb baradur dostları uruğ úıyaşları töpi bilenGezmÀl òiştı bilen çay semiz úoy úatarlıú nerselerni alıb barıb mübÀrekleyüür yaş yaş yigítler aba taba çılapça öyge kerek boladurğan nerselerni alıb barıb yigitni mübarekleydür òatun òalúlarğa aş tartúanda bir tenaóóusdin aş bir òündın nÀn nÀnnıñ üstige òayret úoyub uzatadur nÀgÀh úıladurğan çağda düstürò`Ànda bir deste nÀn bir úaçada yüz úoyadur imÀm ya ki òaùib nikÀó úılıb ol tuzdın bir pÀre nÀnğa çılab Ψr òatunnnıñ ağızığa salıb yudurub úoyadur òatib imÀm yüzbaşı aúsaúallarğa pul yağlıú òayret úoyadur çörgenni alıb barğanda iki òatun yeñi bolub baradur toy bolğan kΨçede òatun alğan kişi yigit larğa óucra gibi dΨgen meşrebni úılıb beredür Ψrtesi çörgen barğan öyde [95a] òatun òalúlar yığılıb yüz açku dΨgen ziyÀfet úıladur aş ikendin kiyin yenki çörkenniñ yüzini yaòşi bir rumalda yapıb úoyadur nağmeçiler nağme úıladur çıraylıú çörgenler her òayal gazelge keltürüb uâul oynaydur aòiride bir çörgen gazel óub uâul oynab yenki çörgenniñ yüzidin rumalnı alıb úaçadur heme òatunlar külüşüb tola òoş bolub yenki çörkenni mübÀrek kılaydürlar.

### MEDFÜN MEYİT ÖLÜK KÖMÜLGENİN BEYANI

[95b] Bir Àdem ölse anı kömgeli aldırmaúını kitablarda pütülbüdür líkin devletmend olsa ularnı bir kün iki kün saúlaydur ta ki yaraú yúınlardın òiş aúraba ÀşinÀlarını yıgmaú üçün nefis çúúandın kiyin bir kişi olturub kur'Àn óumaúúa meşgul boladur andın kiyin kefen piçib úarçı tikküz may piçedür kefen bilen teng suğa alıb ğusul berib bolğanda tabutğa salıb köterib görstenge alıb baradur. Görni bir uradık körleb bir úarafdın iç yerlik dΨb toğra úarafdın körleb anı yerlik ataydur. Taşúar úısı úaysı taş yerlik içkersini iç yerlik ataydur bala barka òiş aúrabası bolsa úaralıú bolub aú balbaú bağlab cenÀzeniñ aldıda úolığaèaãatyaú alıb yilab baradur úabristanğa alıb barıb iç yerlikde úoyub síne bir hevÀ yaèni çarúuñda yatúuzub yüzini úıble úarafige baúturub yaèni úıble úarafken mÀil úılıb çúııb gür ağızığa òaşet úoyub taşúarúı gürni topa bilen tuşúarıb kömüb bolğanda cenÀze bilen bille barğan cemÀeat arasındın imam yaka başúa bir úarı kişi Úur'Àndın bir süre tilÀvet úılıb süre óatim bolğanda úul küterib duèÀ úılaşıb yanıb barıb ulak çúúan öyge yarıb yene süre tilÀvet úılıb yanıb çúúadur

belki her artakan üç künğçe maóalle cemÀèati FatióÀ oúumaú üçün úr başıǵa barıb duèÀ úlıb yanıb muâibetlik kişinin evide yemak üçün duèÀ úlǵalı yoǵlaşadur üç künğçe muâibetlik kişiniñ kide yemek üçün úazan asmaydur hiç nerse püşürmeydür mÀtem dΨrlerge yekali maóalle ÀşinÀlarnıñ kidin aş keltürüb turadur. [96a] Üç kün bolǵanda mÀtem dÀr uçını bir amız dΨb bir aş bir dΨb andın öyyide yaúalı úazan asadur öyide püşürüb yΨdür her Cumèa aòşamı úırú küniğçe Cumèa aòşamı dΨb maóalle cemÀèatige aş beredür úırú kün bolǵanda úırúını berÀmiz dΨb yene bir aş beredür. Bir yıl bolǵanda yılını berÀmiz dΨb yene bir aş beredür andın tóketedür. eger barlıú aǵniyÀlardın bolsa her yılı bir Úur'Àn oúutub bir aş beredür. Ölek keffenlenmegi èavretpüş dΨb bir parça aú òàãa veya aú òÀm bilen èavret püşdın aldı keyini yürgeydür anıñ üstige bir kefeni köñlek dΨb yörkeydür hemeniñ üstige taş çadır dΨb anıñda yürkeydür uluk Ψr kişi bolsa başını tankadurǵan yaǵlınú ãalla dΨb ataydur eger maólüm kişi bolsa başını tankadurǵan yaǵlınú pıçaú yaka saruǵuç atarlar kefeniñ özdin boǵuç çıúarıb baş úarafdın ve hem ayaǵ úarafdın boǵarlar andın òannÀzege salıb alıb barıb bir mescidniñ saóneside úoyub veya kabristanniñ bir úarafıda úoyub namazını otarlar namaz cenÀzeni tórt tekbir bilen otarlar anı Úur'Ànnıñ sùreleridin hiçbirini oúumaslar kelme şehÀdet verüdin oúurlar her bir tekbir oúuǵanda yaèni Allahu ekber dΨb ikiz ÀvÀz bilen ayturlar Birbir tekbirni bir rekèatge óisÀb úılurlar ölükni kömmesde asúaú úılurlar yaèni bir aúını alıb kelib anıñ úıymetini yüz teñ veya elik teñ behÀ úılıb meòkür behÀnı nezr úılıb aúını asúaú úılǵanlar her birini aúınıñ baş baǵı tuúub úabül kıldıñ mu dΨb aúını yene birige yerib beş on ısıúÀú úıladurǵanlar arasında çörgülüb bolǵanda behÀ úılǵanda pulnı úlüşüb alurlar namaz cenÀze oúuǵan kişige bir çıyan veya bir daki úoparlar eger bay kişi bolsa bir aú úoyarlar namaz cenÀzeni 'Àlim ya úaží başlab otarlar [96b] ölükni yüzini gurda açıb úoyarlar yüzide yaǵlıú úoymaslar yüzü kefen birle yürkeklik úarafdın boşatıb açıb úoyarlar başıdaki yaǵlıú üçün úoyǵannı ãalli maólümniñ kinilçek atarlar 'azarlar úolıǵa tayaú alıb ya èİãÀ tinebçıúanlar ölken kişi atası bolsa balaları ve ey atam yetim bulduú dΨb çıúarlar òatunni bolsa tol boldum dΨb yiglab çıúarlar biraderları bolsa belimiz sendi dΨb yiglab çıúarlar.

### **MEZARLARǵA BARADURǵANLARNIÑ YAǒNI ZİYÀRETǵAHNIÑ BEYÁNI**

[97a] Mezarǵa baradurǵanlar hem òaã hem hem èÀmmdür òaãlarını ziyÀretge baramız dΨb baradur èÀmmlar úavÀfǵa bar amız dΨb baradur amma òaãlarınıñ barganı ular

ùahÀret alıb Úur'Àndın başlab bir sùre iki sùre oúub duèÀ úılıb yanadur òÀzların baèzıları úurú kün iètikÀf olturadur iètikÀf dΨgeni úurú künüçiçe muttaâil duèÀ daèvet úılıb olturadur baèzıları yine kün iètikÀfğa olturadur òaâların olturmaúı şudur. èÁmlarınıñ mezar ziyareti ular kelib mezarını úuvaú úılamız dΨb mezarınıñ tamlarını úavÀf úılıb mezarınıñ tamığa yüz közini sürtüb mezarınıñ tamını çörgülüb Ψr maôlümniñ èameli şudur ular baèzılarığa çoñ bir bazar úolığa kelgendΨk òuâúá úımarbÀzlar keçikler oğrılar zinÀkÀrlar cilaflar baúúallar nÀnvay aşpazlar bolar hiç mezar ùarafıka úaylab baúmaydur ular ziyÀret ya mezÀr ùavÀfi üçün Ψmes belki özki öz ışığa meşğul boladurlar şundağ ki ularğa oðşaşdur ya ki ÒıúÁy çıganığa çıusun ya ki mezÀrğa beraberdür. Arı her ta'ifelerniñ içide fÀsıúların könkliide òavf ÒüdüÀ yaèni ÒüdüÀ tΨnk òavfi yokdur ular ò`Àhlağanlarını úıılır kΨçe kündüz èömrini ğafletda ötküzürler mezar dΨgen ziyÀret úıladurğan cÀynı aytur mezarda yatıb mezar bolğanlar èilim oúub veya bir ğuzÀt úılğan veya bir kitÀb taâñif úılıb òalú arasında şöhret tayğan bir bay veya óükümetdÀr kişi yatğan cÀy bolsa kerek çünki bara bara at köterib [97b] veli atanğan kişiler yatúan ularınıñ tolaraú işan şeyòler Ψkenular äofileri ularğa òaraú 'adet nisbet berib kerÀmetlerni rivÀyet meşhür bolğan kişiler imiş.

### ÚURUÚ YEMİŞLERNİÑ BEYANI

[98a] Úuruú yemişler hem bir neçe úısım boladur òuvına uruknı pişúÀn vaútide öküze ki bora salıb boranıñ töpesiğe uruklarını tüküb yayadur úuruğanda taldın atkan badañge alıb úoyadur anı küle dΨrler çılan cΨkde úara örük ğaèenulı bu mîvelerni hem uruk ki oðşa úurutadur şaftul azgına pişúanda iki parça úılıb uçúesini acratıb úurutadur anı úaú derler üzümni türüsúa piçan bilen bağlab úurutadur anı vasalgu derler úara üzümniñ úuruúını úaramız dΨrler yañaú mağzını yemiş birle satadur örükniñ mağzını yemişge alışturadur kök kişmiş Òotendin çıúadur badam piste bedaòşÀndın çıúadur maralbaşdın atını yΨgeli bolmaydurğan bir úısım tarbuz çıúadur anıñ uruğlarını úazanda úurub yemişúa alışturub satadur anı gezir dΨrler dΨgen danesi yoğan bir úısım maş bar anı yağ birle úurub yemişge alışturub satadur huvine örükni öçúesidin icrÀ tΨb örneğe bir dane mağzını salıb úurutadur anı òurma dΨrler.

### KULALI YAÈNİ KUZEÇİNİÑ HÜNERLERİ KESEBLERİNİÑ BEYANI

[98b] Kózeçilar seğiz topa keltürüb anıñda lay úılıb òalayıúúa lÀzımlıú esbÀb úaçalar úıladur. Anı òumdanda püşürüb çıúaradur òumdannı künbeò şekli yasab anıñ tegige yuğan bir uçaú úılıb tegidin ot úalaydur. òumdançınıñ úıladurğan esbÀb úaçaları köp

taşteki ibriú köze seyyÀl úabaúlar seyyÀl çerağ yam dudet yemulaú duned yaèni òancı taşı şundağ hemesini òÀliã segizdın lay úılıb laynı úıladurğan esbÀb úaçalarınıñ sūretige keltürüb uçaúúa pes ularnı bir iki kün şimÀlda tΨb úatúanda òumdan dΨgen künbeōge úaúar tizib cengeldin keltürgen úamuşnı salıb úalaydur òumdannıñdur kişi yaèni tütün çıúadurğandır kişileridin çıúb turadur kiçe kündüzleb tört beş kün ot yaúb köydürgende otnı pistletib iki kün miúdarı òumdan içide toòtatıb künbeō yaèni òumdan töpesini açıb çıúaradur ularnıñ tolaraú úıladurğan nerseleri pişik òiştür çırak heme nersedin pişiu òiştıni tolaraú úıladur ularğa pişiu òişt üçün òÀm òişt úıladurğan òÀm òişt úoyadurğan Àdemler başúa ularnıñ òişt úılğan nerdüri yaşúa òiştçılarnıñ mezardın ziyÀdedür üstÀd bolğan òiştçi bir künde nihÀyet yüz òişt úoyalaydur úonığan òiştı siliú şişe dΨk ãÀf úılmasa yaramaydur ularlayğa nihÀyet işlab laynı úaymaú dΨk úılıb andın òişt úoyadur her úaydağ òiştçi ularnıñ òiştıni úoyalmaydur mundağ hüner úaça esbÀb òiştlerniñ hemedin çoñ işi laynı yaraşlıú úılmaúdur. [ 99a] òumdançılar úıladurğan hem esbÀb kaçalarınñ salıúdamaúı çarò bilen salıúdarlar líkin pişiu òiştıni Ψmes andın yaşúa esbÀb úaçaların salıúdasa pütide yasıb çörküldürüb salıúdar ikenlar úaçalarga közelerge renk bermegi úoğuşun ayırtı anúa renk alışturub yeşil seriú úızılğa gil úoğuşun salıb úılır ikenlar.

### **KEBŪTERBÁZ YAÈNİ KEBTER OYNAYDURĞAN ESBÁBLARI**

[99b] Kebter baúadurğanlar lay bilen òiştde bir katak saladur anıñ aldığa yağaçdın úılğan heme eürÀfiğa yağaç úılğan anı úoma aytur ol kebterniñ taşúarúı öyi bolur ketek içige òiştıniñ ötresi uyub kebertuòüm úoymaú üçün úoyarlar anı kuvuk aytur anıñ üstike kebter çavar tizib úoyar anı çanga yığıbdur dΨrler anıñ kebter tuòum úoyar kebter çıúarğanda úonğalı bedre úoyarlar anı paraz ayturlar. Basmaú dΨb bir esbÀbı bar anı kebter tutmaú üçün úoyarlar úomağa kirmegen kebterni anıñ bilen tutarlar ve yene püm dΨb bir esbÀbı bar pağazğa bir yemulaú lay úoyub lay çevresige úıl úoyab kebter tutarlar anı püm dΨrler ve yene úıl tayaú dΨb bir esbÀbı bar anı üst bir bedre uçığa úıl óalúa úılıb berketib kebterniñ boynığa salıb tutarlar anı úıl tayaú ayturlar. Ve yene bir esbÀbı bar bir bedreniñ uçığa berilteni bağlab kebter uçurmaú üçün anı işletedurlar anı èilm ayturlar. Yene bir esbÀbı bar kebterni olturguzmaú üçün işletürler. Ular bir kapaknıñ içige úonaú salıb şaldırlaytıb kebterni olturguzurlar anı şaldı úapaú ayturlar. Kebterlerniñ neçe úısımları bardur. Bir úısmısı sumaúa veya bacını dΨrler yene bir úısmını ala úarğa yene bir úısmını ala buğüz yene bir úısmını peleñ yene bir úısmını kök oyançı yene bir úısmısı zağ oyançı yene ısmını zağ oyançı

yene bir úismı úıymet iètibÀrlıú kebteri úızılca yine bir úismını köre yine bir úismını zağ çini yine bir úismını çinı pelenk yine bir úismını aú kök yine bir úismını ala kök yine bir úismını aú yacını bir úismını damdÀr dem totadur yaka ondlaydur dΨrler. Yene bir úismı esbÀbı bardur [100a]anı goñ úapaú dΨrler ol iki tal úamuşdur anı úalem úılıb iki ùarafdın tüşük úoyub kebterniñ úuyruúınıñ üstige bağlab úoysa kebter ah çıúanda aşmaldın ÀvÀz berib avnı çıúadur anı goñ úapaú ayturlar. kebterbÀz kebter uçurganda yat kebterler bilen alıştursa ol vaúit kebterbazlar birbiriniñ kebterni tutub alğalı úaãdlab her biri kebterini oltur güzğalı turub dan saçıb hem aldığa kebter çıúarğanda çıúarğan kebter dan yigeli tursa ÀsmÀnda uçub turğan kebter dan yigenni körgende her úaysı kebterler her biri öz ögzeleriğa özini atadur ol yat kebter aç bolsa ol hem kelib tüşüb tutaladur.

### OĞLAÚ OYANINIÑ BEYÁNI

[100b] Ötken zamanda bađdÀd vilÀyetida bir pÀdişÀh bar Ψrdi ‘askerlerige pat pat oğlaú taşlab berib oğlaú keltürgen kişike küb inèÀm berür Ψrdilar ‘askerleriniñ arasında balaları tola ğayretlik biriket bar Ψrdi ol bir kün òayÀl úıldı ki mendin gümraú kişiler pÀdişÀhdın şunçeciú inèÀm aladur amma men aúımnıñ uãallıúıdın her úança úuvvetim bolsa hem inèÀm menke tekmezdür dΨb òafa bolub neçe mertebe pÀdişÀh oğlaú Bir kÀn-ı vaúitde oyanğa barmadı óaúúım sÀyesi bay yalguz bardı yine birmertebe pÀdişÀh oğlaú taşlağanda óaúúım sÀyesi ùayyÀr bolub ol kembagil yigitnitergib úılıb siz oğlaú tartúalı bermesiz dΨb sürse yüz mertebe barsam aúım işúeyaramaydur dΨb cevÀb berdi andağ bolsa men yaòşi argamaú aúımnı bahÀyı pÀk birle sizge biray pÀdişÀhdın inèÀm alsanúız úarzinúızını ada úılını dΨb alaúaşka argamaú aúımı dört yüz ser kümiş ki berib birle bardı oğlaúçılar yerim künğçe oğlaú tartıb hemesiniñ aúları óırıúúanda ol ğayretlik yigit argamaú aúğa bir taziyÀne suúút sekr aytıb oğlaúçılardı otub oğlaúnı tartıb alıb tegige basıb meydannı bir aylandurub aú yükürtüb barıb pÀdişÀhniñ ordasığa taşladı pÀdişÀh ğayretlik yigitniñ yaòşi aúğa menib oğlaú keltürgenini kökgende nióÀyeti òoş bolub dört yüz ser kümüşinèÀm úıldı ol kemüşni bayğa Ψltib berib úarzinı eda úılğanığa tola òoş boldılar. [101a] Bu zamanda baylar toy úılsa oğlaú taşlab baradur oğlaú keltürgende kişi ki bir tün ya beş altı ser pul baradur baèzi vaúitlerde yurtniñ yigitleri bar ot úılıb pul çıúarışıb oğlaú alıb oynaydur köñli ò‘ahlağan baylarğa alıb barıb taşlasa bir oğlaú baradur yaka oğlaú ormığa bir rumal baradurlar. Meydanğa taşlaydurğan oğlaú yaka topaú bolsa başını tenidin cüdÀ úılıb iç yürüşini alıb atıb úursaúını baldurúidΨk tikib úoyub taşlaydur

oğlaúçılar aùniñ üzengüsiniñ öñ ùarafını uzun sol ùarafını úsúa úılıb on yigirmi yaka otuz kişi bir bolub maálaóat birle bir top bolub biri oğlaúını alsa úalğanları aldı arúasıdın cuğlaşıb ğayrını yaúın keltürmey yardım berib aù sürüb oğlaúını tartıb oynaydur.

### SUDAGERNİÑ BEYÁNI

[101b] Sudager dΨgen iúlimdin iúlimğa mal alıb barıb satıb tΨrikçilik úıladurğan èÀúıl bir óalúdur bolar mal almay turub alıb satadurğan malniñ óisÀbını fakir úılalaydurğanları hem bar bir şeherde erzÀn bolub yene bir şeherde mal úıymet bolsa aralıúıda úança tapavüti bar evvel óayÀl úılıb andın mal alıb barıb satıb dΨdik en óayan aladur. Óaúanga tabèa Kaşğar dΨgen şeherniñ yan bolaú dΨgen kenti de ğuçau Óacı óaydiker óacı dΨgen iki bir tuúúan sūdÀger kiři bar Ψrdılar bolar bir kün dostınıñ öyide bir neçe dostları birle bezmide oturub ehli meşreblerniñ úaúarında bir bıĝÀne kiřiniñ olturğanını körüb bu nirdin kelgen kiři dΨb bezminiñΨgesidin sürse Urumçidin kelgen misafir dΨb cevÀb berdi ol Àdemni yanıĝa olturĝuzub Urumçide bar sūdÀgerlerniñ ahvÀlidin çizi gebleşib andın urus aúçesiniñ nerúı behÀsınıñ toĝrasıdın sürdi óÀzır bir ãomni Urumçide on dört tengege alıb turadur dΨb cevÀb berdiler Ψrtesi öyge kelib ãanduúıda bar ãomlarını bir yüz elik miñdin ziyÀderak óisÀb úıldılar şol hefta yol cÀbduúı úılıb iki baradur Urumçi ki sefer úıldılar menzil mürÀhillerni úay úılıb Urumçiĝe barıb bir tenciringniñ sarayige tüşti Ψrtesi bolar ãanduúılarını cÀylab úoyub [102a] sarraf bazarıĝa bardılar somniñ behÀsını misafir ΨtúandΨk on dört tenge ki satılıb turğanını úurub tola óoş boldılar Ψrtesi tenciriñler bilen sözleşib toúuz tenge otuz puldın alğan bir yüz elik miñ ãomni on dört tengedin nezf úılıb bir óişt yigirme sekiz tengedin çayĝa teñiştiler meókür çaylarını kire úılıb Kaşğarge aldurub kelib sarayĝa tüşürüb bir óişt çaynı úurú ite tengedin nezf úılıb sūdÀgerler ki tarúatıb berib pulını heftalik vaède ki satılar bu iki beraderniñ niyeti dürüst kişiler Ψdi pat püstde tola yer óavili alıb hemege şöhet taptılar az vaúitdin kin ğuçau óacı yurtĝa serdÀr bolub hemmeniñ aldıda ‘izzetlik boldılar her vaúit kemaĝil Àdemlerĝe yardım berür boldı bek bay bolĝanda tekebbür bolub yurt óalúıĝa tola azar úılıb pul bermey tola Àdemlerni bı-kÀr işletür Ψrdılar.

## SONUÇ

Uygur Türkleri, günümüzde Çin sınırları içinde olan Doğu Türkistan coğrafyasında yaşamaktadır. Doğu Türkistan, Türk kültür tarihi içerisinde önemli bir yerdedir. Tarihi, kültürel, ekonomik ve sosyolojik açıdan birçok kırılma noktası bu coğrafyada meydana gelmiştir. Özellikle İpek Yolu, Uygur Türklerinin sosyoekonomik ve sosyokültürel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Türk kültürünün oluşumu ve gelişiminde önemli rol oynayan Uygur Türkleri, tarihî dönemler içinde farklı mücadelelerin içinde yer almış ve farklı devletler kurmuştur. Gök Tanrı dini gibi Nasturilik, Manihazim, Budizm ve son olarak İslamiyet gibi dinleri kabul etmeleri, Uygur Türklerinin kültürel kodlarının oluşumunda ve gelişiminde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Coğrafya, tarihî olaylar ve dinler gibi unsurlarla şekillenen Uygur Türk kültürü, çeşitlilik arz etmektedir.

Kültürün oluşumunda dil mutlak bir unsurdur. Dil, kültürden önce var olup insanlar arasındaki iletişimin aracı olmuştur. Kültür de insanların dil ile kurdukları iletişim ağları etrafında oluşmuş bir olgudur. Dil aynı zamanda milletlerin birleştirici bir unsurdur. Uygur Türkleri dil, edebiyat ve kültür konusunda gelişmiş bir medeniyet kurmuşlardır. Yazılı kültüre ilk geçen Türk boyu olmalarından ötürü, yazı ve yazma bilinci çok erken dönemlerde kanıksanmıştır. Bu bilinç Türk dili ve edebiyatına yön vermiştir. Bir konu hakkında birçok yeni kavramı karşılayan bir yazı dilinin oluştuğu görülmektedir. Yazmada ele alıp değerlendirilen veriler de incelendiğinde Uygur Türklerinin yazı ve yazma üzerine ayrı bir kültür oluşturdukları görülmüştür. Matbaadan kullanılan kalem ve kâğıda kadar yazı ve yazma kültürü etrafında geleneksel bilginin oluştuğu görülmektedir. Yazmada yer alan edebî ürünler incelendiğinde ise sözlü kültürde yer alıp ağızdan ağıza anlatılan masallar, efsaneler, şiirler ve hikmetli sözlere yer verilmiştir. Bu anlatıların çoğunda dinin edebiyata olan



etkisi gözlemlenmiştir. Türk edebiyat ve kültüründe önemli bir şahsiyet olan Hoca Ahmed Yesevi halkın kültürel belleğinde *kanonlaşmış* bir isimdir. Yazmada birçok yerde Yesevi'nin hikmetli sözlerine yer verilmiş ve ifade edilmek istenen düşünceler bu sözler ile desteklenmiştir.

Doğu Türkistan coğrafyasının jeopolitik konumu, İpek Yolu'nun bu coğrafyadan geçmesi gibi etkenler, Doğu Türkistan topraklarının tarih boyunca Manihaizm, Nasturilik, Budizm ve İslamiyet gibi çeşitli dinler ve kültürlerin bulunduğu bir merkez konumuna getirmiştir. Bu dinler Uygur Türklerinin yaşamını zenginleştiren unsurlar olmuştur. Dil, edebiyat, folklor ve sanat gibi alanlarda çeşitlilik kazandırmıştır. Dinlerle birlikte sözlü kültür bağlamında karşımıza çıkan bir inanış biçimi olarak değerlendirebileceğimiz Şamanizm ise Uygur Türklerinin gelenek görenek, törenler ve bayramlar, halk hekimliği gibi sosyal yaşamdaki pratiklerin içinde sıkça karşımıza çıktığı görülmüştür. Uygur Türkleri, şaman için *perihon*, *bahşı*, *molla* kelimelerini kullanmıştır. Bu kişilerin daha çok hastalıkları tedavi etme ve fal bakma gibi işlerle uğraştıkları görülmüştür. Günümüzde de Şamanizm, İslami anlayış ile birleşerek Uygur Türklerine ait inanç ve ritüellerde kendini göstermektedir.

Uygur halk hekimliği uygulamalarında ise özellikle bitkilerden sıklıkla faydalandığı görülmüştür. Hangi bitkilerin yararlı hangilerinin zararlı olup tüketilmemesi hususundaki geleneksel bilginin muhafaza edilip yazılı kültür bağlamına aktarıldığı tespit edilmiştir. Çeşitli hastalık adlarına ve bunların içerikleri hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Özellikle çay ile tedavi etme yönteminin yaygın olduğu görülür. Çaylar Uygur Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Birden fazla çay çeşidinin olması Uygur Türklerinde çayın önemini göstermesi açısından önemli bir husustur. Çayın insan vücudundaki sistemlere iyi geldiğini ve her bir sistem için farklı çay tariflerinin olması, Uygur halk hekimliği uygulamalarının gelişmiş olduğunun bir göstergesidir.

Uygur Türklerinin sosyal yaşamında önemli unsurlardan olan törenler ve bayramlarla ilgili olarak geleneksel Türk inanç ve inanışlarıyla ilgili uygulamaların İslami ritüellerle bir arada yapıldığı görülmüştür. İslamiyet ile birlikte Türklerin sosyal yaşamı içerisine giren Ramazan ve Kurban bayramları, eski Türk dini içerisinde

karşımıza çıkan inanışlar ile ilişkilendirilerek benimsenmiştir. Bayramlarda karşımıza çıkan mezarlık ziyaretleri, meşrepler, ussuller eski Türk dininin, şamanlığın ve Türk mitolojisinin izleridir. Kaynağını eski inanç uygulamalarından alıp gelenekler ve göreneklerin içinde yaşayan bu uygulamalar, varlığını ve devamlılığını günümüze kadar korumuş ve sürdürmektedir. Uzun zamanlar boyunca inanç ve kutsal temelinde gerçekleştirilen bu ritüeller; din, ekoloji, ekonomi ve tarihî faktörlere bağlı olarak bazı değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Aynı zamanda bu bayram ve törenler; birlik, beraberlik, kardeşlik, bireysel ve toplumsal zorluklarla mücadele etme gibi kavramları öğreterek toplumsal dayanışmayı pekiştirici, kültürel mirasın aktarımı, eğitime ve eğlendirme gibi önemli birçok işlevi bünyesinde barındırır.

Uygur Türklerinin sosyal yaşamında mezarlar önemli bir yere ve işleve sahiptir. Kutsal bir mekân olarak algılanan bu mekânlar; evlenmek, çocuk sahibi olmak, hastalıkları tedavi etmek gibi birçok fonksiyona sahiptir. Doğum, düğün, ölüm ve diğer geçiş törenlerinde büyüsel işlemlerin yapıldığı ve bu işlemlerin geçişi tamamlayacak olan kişilerin korunmasına yönelik, kötülüğü engellemek için yapıldığı görülmüştür. Cin, albastı, karabasan vb. kötü ruhlar Uygur Türklerinde önemli bir yer tutmaktadır. Ruhlar iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılır. Kötü ruhlar arasında saydığımız cin, albastı, karabasan gibi devler de yer alır ve bu ruhların zarar verdiğine inanılması birçok ritüel ve uygulamanın ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bu ritüel ve uygulamaları incelediğimizde ocak ve ateş kültürünün izlerine rastlanmıştır. Özellikle tütsü ve ateş çevirme geleneği, anne ve bebeği, gelini kötülüklerden ve nazardan korumak için yapılan bir ritüeldir. Ateş kültü etrafında şekillenen bu ritüeller; ateşin yok edici ve arındırıcı, kötü ruhları defetmesi, hastalıkları sağaltması, tanrı ile insan arasındaki iletişimi sağlaması ve ateş üzerine edilen yeminler gibi işlevler yüklediği tespit edilmiştir. Atalar kültürünün de geçiş töreni uygulamalarında karşımıza çıktığı görülmüştür. Özellikle doğum öncesi yapılan uygulamaları incelediğimizde hamile kalamayan kadınların başvurdukları yöntemler arasında toplumda saygınlık kazanmış hocalara giderek dua ettirdikleri ve bazen de bazı yiyecekleri okutup üfletip yedikleri görülmüştür.

Yine geçiş dönemi uygulamalarında formülistik sayıların önemli bir yer tuttuğu tespit edilmiştir. Bebeğe 3-7 gün arasında ad verilmesi, 40 gün boyunca anne ve bebeğin nazardan, kötü ruhlardan korunması gibi ölüm ile ilgili ritüel ve uygulamalarda ölen kişinin defininden sonra 3 gün boyunca her sabah ziyaret edilmesi, 40 gün boyunca *isrik* (tütsü) yakılması ve vefat eden kişi için 3, 7, 40. günlerinde yemeklerin verilmesi gibi uygulamalarda karşımıza çıkan Türk kültüründe sıklıkla karşımıza çıkan formülistik sayılar, Uygur Türklerinde de aynı şekilde kullanılmış ve günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Bu da eski Türk inançlarının hala devam ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Eski zamanlardan beri kurban uygulamaları, Türk kültür hayatında ayrı bir yere sahiptir. Uygur Türkleri arasında farklı anlam ve işlevlere bürünerek devamlılığını sürdürmektedir. Uygur Türklerinin düğün adetleri etrafında oluşan inanışlar, ritüeller diğer Türk boyları ile benzerlik göstermektedir. Başlangıçta eski Türk dininin inanışlarına bağlı olarak oluşan ritüeller, zaman ve mekna bağlı olarak farklılaşmalar göstermiştir. Uygur Türklerinin lm törenlerini incelediğimizde yine diğer Türk boyları ile müşterek uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. Bu ritüel ve uygulamaların tarih kaynağı eski Türk dinine bağlı inanışlardır. Ölüm ve ölüm sonrası uygulamalar, dağ-taş, ateş ve ağaç kültü etrafında şekillenmiş uygulamalar olduğunu söylenebilir. Örneğin bir ağaç gövdesinin oyularak içine ölen kişinin konulup kapatılması ağaç kültünün bir uzantısı olduğu dşnlmştir. Yine bazı renkler de geçiş dönemlerinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle beyaz, siyah ve kırmızı gibi sembolik renkler ön plana çıkmaktadır. Örneğin günümüzde diğer Türk boylarında ve farklı toplumlarda yas için siyah renkli unsurlar kullanılırken Uygur Türklerinde eski dönemlerden beri beyaz rengin kullanıldığı görülmektedir. Beyaz Türk kültüründe ululuğun, arılığın, tecrübe ve kutsallığın rengidir. Aynı zamanda Uygurların da zamanında dairesi içine girdiği Manihaizm dininin de kutsal rengi olup Tanrının beyaz ışık olarak algılanmasının da etkili olduğu dşnlmektedir. Elbette ki Mani dininin etkisi kadar Türk mitik inanç ve düşünce sisteminde de beyaz renge yüklenen anlamların Uygurların geleneksel yaşamını şekillendirdiği görülmektedir.

Ölen kişilerin mezarlarının etrafında tavaf edip mezara yüzlerini ve gözlerini sürmeleri ise atalara karşı duyulan derin saygının göstergesi olarak atalar kültünün izlerini

taşıyan ritüellerdir. Atalar kültü, ataların öldükten sonra da ruhlarının yaşadığına ve toplum ile ilişkilerinin hala devam ettiğine inanılır. Bazı bölgelerde mezarlarda ateşlerin yakıldığı görülür. Türk mitik inanç sisteminde ateş ve atalar kültü çoğu zaman iç içe girmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Mezarlıkta ateşin yakılmasındaki amacın ise ateşin arındırıcı, yok edici, atalar ile temasa geçmeyi sağlayan bir unsur olarak algılanmasından dolayı vefat eden kişiyi mezarında rahata erdirme, mezara uğrayacak olan kötü ruhları defetme gibi amaçlarla yakıldığı düşünülmektedir. Uygur Türklerinin ölümle ilgili inanış ve ritüellerinde İslamiyet öncesi dönemlere ait inanç ve düşünce sisteminin izlerin İslamiyet'in içerisinde de varlığını devam ettirmektedir.

Doğa ve doğal arasında bir kültür inşa eden Uygur Türklerinin dünyaya, çevreci ve sürdürülebilir anlayış ile bakmaktadır. Doğa, kutsal olarak nitelendirilmiş ve yaşam kaynağı olarak görülmüştür. Bu sebeple doğaya karşı her zaman derin bir saygı içerisinde olup ritüel ve uygulamalarını da bu saygı etrafında şekillendirmişlerdir. Doğayla olan ilişkileri gündelik yaşamdaki işlerinin de kolaylaştırılmasını sağlamıştır. Doğa olaylarına göre tarımsal, ekonomik ve kültürel faaliyetlerini şekillendirmişlerdir. Doğa olayları gibi insan zihni için karmaşık olaylar, halk takvimi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan inanç ve uygulamalarla daha anlaşılır hale getirilmiştir. Ekonominin daha çok tarım ve hayvancılığa bağlı olarak gelişme gösterdiği Uygur Türklerinde, hayvanlarla da ilgili folklorik bilgilerin yer aldığı görülmüştür. Bunlar arasında halkbiliminin araştırma kadrolarından olan halk baytarlığı ile ilgili bilgilerin de Uygur Türklerinin kültürel yaşamında oldukça önemli bir yerde olduğu görülmektedir. Hayvanlara uğrayacak olan hastalıklar, doğrudan ekonomiye yansiyacak bir durum olarak görülür. Geleneksel hayvancılık ve halk zoolojisi ile ilgili aktarılan veriler, aynı zamanda geleneksel ekolojik bilginin muhafaza edilip kuşaktan kuşağa aktarılması hususunda önemlidir.

Geleneksel bilgi ve deneyim insan yaşamında oldukça önemli bir yere sahiptir. Uygur Türkleri arasında geleneksel mesleklerin geçmişten günümüze kadar sürdürüldüğü görülmüştür. Bu durum da geleneğin eskinin ve durağan olmadığını canlı bir organizma gibi zamansal ve mekânsal koşullara göre kendini değiştirip

dönüştürdüğünü göstermesi açısından önemli bir husustur. Ele alıp incelediğimiz bilgilere göre her bir mesleğin kendi içerisinde folklorik bir bilgiye sahip olduğu görülmüştür. Uygur Türklerinde geleneksel mesleklerin çok çeşitli olduğu ve Uygur sosyokültürel yaşamında önemli bir yer tuttuğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda mesleklerin ürünlerinin geleneksel yöntemlerle üretilip ticari amaçlarla satılması da sürdürülebilirliği sağlamıştır.

Uygur Türklerinin giyim kuşamında geleneksel yöntem ve unsurların ön plana çıktığı görülür. Yaşanılan coğrafya, din, kültür gibi faktörler giyim kuşamı şekillendirmiştir. Toplumsal yapı içerisinde giyilen kıyafetin renginden kullanılan aksesuar ve süslemelerin kişilerin sosyal durumunu, yaşadıkları bölgeyi, statülerini gösterdiği tespit edilmiştir. Kıyafetlerin geleneksel yöntemlerle ve ekolojik bir anlayışla üretilmesi de Uygur Türklerinin geleneksel dünya görüşlerini yansıtması bağlamında önemli bir husustur.

Yemek sadece besin maddelerinden oluşan bir ürün değildir. İçinde üretildiği toplumun değerlerini, dünyayı algılayış biçimlerini, kültürünü ve en önemlisi kimliğini gösteren bir olgudur. Örneğin Uygur Türk mutfak kültürü denince aklımıza Leğmen ve Türkistan pilavının gelmesi, bu yemeklerin birer ulusal kimliğin sembolü olduğunun göstegesidir. Törensel yemeklerden gündelik yemeklere kadar Uygur Türkleri, her öğün ve her yemek için ayrıca önem göstermiştir. Coğrafya ve iklim koşullarının beslenme alışkanlıklarını şekillendirdiği görülmüştür. Yeşil bitkilerin çoğunlukla tüketildiği bir mutfak kültürü vardır. Aynı zamanda Uygur Türk mutfak kültüründe halk hekimliğinin önemli bir yeri vardır. Uygur Türklerinde her yiyeceğin, her bitkinin iki türünün (soğuk ve sıcak) olması dünyayı algılayış biçimlerini göstermektedir. Zıtlıkların bir denge yarattığı tespit edilmiş olup Uygur Türk mutfak kültürünün oluşumu ve şekillenmesinde halk hekimliği ile yakından bir ilişkinin olduğu görülmüştür.

Uygur Türklerinde eğlence, müzik ve oyun önemli bir yere sahiptir. Müzik yaşamlarının her alanında yer almış olup müziğin kökenlerinin mitik dönemlere

dayandırıldığı görülmüştür. Kullanılan müzik aletlerine bakıldığında birçoğunun arkaik dönem müzik aletlerinin aynısı veya farklı formları olduğu tespit edilmiştir. Eğlence ve müziğin bir arada olduğu kültürel etkinliklerden olan meşrepler, Uygur Türklerinde birer sosyalizasyon forumları oluşturur. Bireyler bu etkinliklere katılarak sosyalleşir. Kültürel mirasın öğretilip aktarıldığı bir okul rolünde olan meşrepler; birlik, beraberlik ve dayanışma kültürünün oluşumu gibi önemli işlevlere sahiptir. Sadece müzik ve eğlencenin değil; dans, oyun ve yemek kültürünün de iç içe geçtiği etkinliklerdir. Böylelikle birlikte aynı sofrada ekmek bölüşüp yemek yiyen insanlar arasında oluşan sıkı bağ toplumsal iletişimin temelini oluşturur.

Halk mimarisinin temellerini geleneksel bilinç oluşturur. Geleneksel bilinç, insanın doğa ve kültür arasında kurduğu iletişimin temelini oluşturur. Uygur Türklerinin doğaya karşı besledikleri sevgi ve saygının mimarî yapılarına da yansıdığı görülmüştür. İklim ve din yaşam alanlarının şekillenmesinde önemli olmuştur. Uygur halk mimarisi çevreye duyarlı, fonksiyonel ve sürdürülebilir bir mimarî anlayışın ürünüdür.

Örfler, normlar sözlü hukuk kurallarını oluşturur. Kurallar ise toplumsal düzeni sağlayıcı yapılardır. Sosyal ilişkilerde karşımıza çıkan çatışmaların önlenmesi, aksaklıkların ve haksızlıkların giderilmesi için hukuk kaçınılmaz sosyal bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkar. Uygur halk hukukundaki uygulamaların kökeni Türk Töresine dayanırken aynı zamanda İslamiyet'in kabulü ile birlikte şeri uygulamalarında hukuk sisteminde yer aldığı görülmüştür. Din Uygur Türklerinin yaşamını değiştiren şekillerinden ve çeşitlendiren bir olgudur.

20. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan eserdeki bilgiler ile günümüzdeki bilgiler karşılaştırıldığında bu yüz yıllık süreçte Uygur Türklerinin kültüründe çok ciddi bir değişimin olmadığı görülmüştür. Geleneksel mesleklerden halk hekimliğine, tarımsal faaliyetlerden eğlence kültürüne kadar birçok uygulamanın, günümüze kadar muhafaza edilerek aktarılıp ve yaşatılması oldukça önemlidir. Böylelikle Uygur Türklerinin kültürü, geçmiş ve şimdi arasında bir süreklilik arz ettiği görülmüştür.

Milli kimliğin korunmasında da kültürün şüphesiz önemli unsuru olduğu düşünöldüğünde Uygur Türklerinin yüz yıl önceki uygulamaları ile şimdiki uygulamaları arasında ciddi değişimlerin olmaması, milli kimliğin ve kültürün korunması için gösterilen gayretin bir sonucudur.

Çalışmaya konu olan Uygur folkloru ile ilgili bilgiler içeren yazma, halkbilimi disiplini için önemli bir kaynak olma özelliğini taşımakla birlikte karşılaştırmalı halkbilimi çalışmaları açısından da potansiyel bir değere sahiptir. Aynı zamanda halkbilimi çalışmaları kadar Çağatay Türkçesinin 20. yüzyıldaki durumunu göstermesi açısından da dil çalışmalarına kaynak olacağı düşünölmektedir. İsveç Lund Üniveristesi, Gunnar Jarring Koleksiyonu gibi Çin, Rusya, Almanya ve Japonya'da bulunan kütüphaneler ve kişilerin ellerinde bulunan metinlerin tespiti, temini ve tetkiki Türklük bilimi çalışmaları için önem arz etmektedir.

## KAYNAKLAR

- Abudukelimi B (2006) Uygur Türklerinin Dini İnanışları. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Ana Bilim Dalı, Ankara.
- And M (1982) *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları* (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Argunşah M (2018) *Tarihî Türk Lehçeleri Çağatay Türkçesi*, (Kesit Yayınları, İstanbul).
- Assmann J (2018) *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama Ve Politik Kimlik*. Çev. Ayşe Tekin (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).
- Artun E (2016) *Türk Halkbilimi*, (Karahan Kitabevi, Adana).
- Atalay B (1985) *Divânü Lügâti't-Türk* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara)
- Atalay B. (1986). *Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Atalay B (1991) *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Aydın D (2008) Halk Mimarisi Bağlamında Kilistra'da (Gökyurt) Yerleşme ve Mesken Nitelikleri, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, C. I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.
- Aytaç G (2005) *Edebiyat Ve Medya* (Hece Yayınları, Ankara).
- Balaban A (2011) Muhammed İbni Hasan İbni Aliyyi'l-Hüseyn'in Tabirnamesi (Metin, Sözlük, Dil İncelemesi) Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Batu K (2018) Uygur Halk Mizahının Önemli Tipleri (Nesirdin Ependi, Seley Çakkan, Molla Zeydin, Hisam Kurban). Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Antalya



- Bayat F (2007) *Türk Mitolojik Sistemi-2 Kutsal Disi-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler Ve Demonoloji* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Bergson H (2013) *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı Çev. M. Mukadder Yakupoğlu* (Doğu Batı Yayınları, Ankara).
- Binark İ (2002) *Uygurlarda Matbaa* (Türkler Ansiklopedisi, 3. C. Yeni Türkiye Yayınları Ankara).
- Caferoğlu A (1984) *Türk Dili Tarihi I, II* (Enderun Kitabevi, İstanbul).
- Caferoğlu A (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Cinkara A (2019) Uygurlar ve İpek Yolu, *Asya Araştırmaları Dergisi* 2/3: 329-345.
- Connell R (2017) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar (Toplum, Kişi ve Cinsel Politika)* (Çev: Cem Soydemir), (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).
- Çakan V (2018) Türkistan'da Medrese Eğitimi Ve Medreselerin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. *18. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, Türkiye.
- Çakmak S (2014) Hoten ve Kaşgar'dan: Gunnar Jarring ve Jarrin Koleksiyonu *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4: 103-111.
- Çandarlıoğlu G (2012) *Uygurlar* (İslam Ansiklopedisi, 42. C: 242-244 ).
- Çandarlıoğlu G (2019) *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul).
- Çobanoğlu Ö (2015) *Halkbilimi Kuramları Ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Çelebi İ (1995) *Fal, TDV İslam Ansiklopedisi*, C.12, s. 138-139 (TDV, İstanbul).
- Davulcu M (2020) *Halk Mimarisi Sözlüğü* (Pegem Akademi, Ankara).
- Davut R (2003) Uygurların Mezar Kültürü Üzerine Bir Araştırma. *Milli Folklor Dergisi* 15/60: 207-210.
- Devellioğlu F (2013) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Aydın Kitabevi, Aydın).
- Dundes A (1972) *Şartlar Ve Çevre İçinde Folklorun Bir Tanımına Doğru*, Çev. Metin Ekici. (Geleneksel Yayıncılık, Ankara).
- Durmuş H (2019) *Çağatay Türkçesi I-II*, (Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir)

- Dursun A (2016) *Türk Halk Hukuku* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Devellioğlu F (2013) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Aydın Kitabevi, Aydın).
- Duvarcı A (1987) Türkiye’de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser “Falnâme-i Risâle-i Li Ca’fer-i Sadık ve “Tefe’ülnâme”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Duymaz A; Şahin H İ (2010) Meslek Folkloru Kapsamında Geleneksel Mesleklerdeki Pir İnanıcı Ve Hikâyeleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Milli Folklor Dergisi* 22/87: 101-112.
- Eckmann J (2013) *Çağatayca El Kitabı* çev. Günay Karaağaç, (Kesit Yayınları, İstanbul).
- Ekici M (2007) *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme Ve İnceleme Yöntemleri* (Geleneksel Yayıncılık, Ankara).
- Eker G Ö(2014) *İnsan Kültür Mizah* (Grafiker Yayınları, Ankara).
- Eliade M (2003) *Dinler Tarihine Giriş* Çev. Lale Arslan (Kabalıcı, İstanbul).
- Eliade M (2006) *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri Çev. İsmet Birkan* (İmge Kitabevi Yayınları, Ankara).
- Emet E (2015) *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara)
- Emre A C (1938) *Eski Türk Yazısının Menşei* (Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul).
- Enninger W (1992) *Giyim*, Çev. Nebi Özdemir. (Geleneksel Yayıncılık, Ankara).
- Eraslan K (1986) *XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebi Dilinin Ve Edebiyatının Teşekkülü, Büyük Türk Klasikleri, C. III*, (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Ercilasun A B (2004) *Türk Dili Tarihi* (Akçağ Yayınları, Ankara)
- Ersoy R (2006) Gelenek, Değişim Ve Kıbrıs’ta Türk Kimliği. *Türk Bilig Dergisi* 12: 134-142.
- Frazer J G (2004) *Altın Dal “Dinin ve Folklorun Kökenleri” (I. Cilt) Çev. Mehmet H. Doğan* (Payel Yayınevi: İstanbul).
- Gan L (2000) Göktürklerde Gelenekler Ve Dini İnançlar Çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* C. Iv: 363.
- Gennep A V (2022) *Geçiş Ritleri (Tabular, Batıl İnançlar, Büyüceler, Ayinler Ve Törenler)*, Çev. Oylum Bülbül Beşler. (Nora Kitap, İstanbul)

- Glassie H (2005) *Halk Mimarisi Hakkında II* (Çev. Abbas Karakaya), Milli Folklor Dergisi, 68: 232-234).
- Gömeç S (1997) *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü* (Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara).
- Gönel T (2011) Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Nevşehir.
- Gönel Sönmez T (2017) Uygur Meşrepleri Üzerine Bir İnceleme, Doktora Tezi, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Nevşehir.
- Gönel T (2018) Uygur Halk Hekimliği Uygulamalarında Çay ve İşlevleri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 11: 69-73.
- Güngör H (2002) *Eski Türklerde Din Ve Düşünce* (Türkler Ansiklopedisi, 1.C. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Habibulla A (2000) *Uygur Etnografiyisi* (Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi).
- Hali S; Rencüzarogulları S (2017) İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim 21. *Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Dergisi*, 6/17: 425-437.
- Harari Y N (2015) *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: "İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi"* (Çev. Ertuğrul Genç) (Kolektif Kitap, İstanbul).
- Hassan Ü (2000) *Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler* (Alan Yayıncılık, İstanbul).
- İlyar Ş (1997) *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım* (İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi Yayınları, Ankara).
- İnan A (1976) *Eski Türk Dini Tarihi* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- İnayet A (2008) *Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım VI*. Türk Dili Kurultayı 20-24 Ekim 2008.
- İnayet A (2009) Bugünkü Uygurlarda Şamanlık Ve Bir Şaman Duası: Azâim Koşığı *Halkbilimi Dergisi* 1-2: 38-52.
- İsen, Mustafa (1997). *Ötelerden Bir Ses Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler (Tezkire)* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- İzgi Ö (2000) *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- Kafesoğlu İ (2013) *Türk Millî Kültürü* (Ötüken Neşriyat, İstanbul)

- Karaman K (2010) Ritüellerin Toplumsal Etkileri *Sdü Sosyal Bilimler Dergisi* 21: 227-236.
- Karataş T (2001) *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (Perşembe Kitapları, İstanbul).
- Kaşgarlı M (2004) *Uygur Türkleri Kültürü Ve Türk Dünyası* (Çağrı Yayınları, İstanbul).
- Koca S (2004) *Eski Türklerde Bayramlar Ve Festivaller* Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi (Akm Yayınları, Ankara).
- Kottak C P (2014) *Antropoloji İnsan Çeşitliliğinin Önemi, Çev. Derya Atamtürk* (De Ki Basım Yayım, Ankara).
- Kottak C P; Gezon L (2020) *Kültür (Çev. Kolektif)* (Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara).
- Köprülü, M F (1945) *Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, C. III*, (TDV, İstanbul).
- Kuzgun Y (2003) *Meslek Rehberliği Ve Danışmanlığına Giriş* (Nobel Yayın Dağıtım, Ankara).
- Lvova E L vd. (2013) *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri "Kainat ve Zaman. Nesnelere Dünyası"*, Çev. Metin Ergun (Kömen Yayınları, Konya).
- Mahmutoğlu M N (1987) *Doğu Türkistan Esaretteki Ülke* (Gökhan Öndin Eğitim Vakfı Yayınları, İzmir).
- Malinowski B (2016) *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (Doğu Batı Yayınları, Ankara).
- Ocak A Y (1992) *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Oğuz Ö (2007) "Çağdaş Kentin Hukuku ve "Töre Cinayetleri" *Edebiyat ve Dil Yazıları Mustafa İsen'e Armağan, Ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam - Süer Eker* (Grafiker Yayınları, Ankara)
- Oğuz M Ö (2013) *Küreselleşme Ve Uygulamalı Halk Bilimi* (Geleneksel Yayıncılık, Ankara)
- Oğuz M Ö (2018) *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?* (Geleneksel Yayıncılık, Ankara)
- Oraltay H (1971) Altın Elbiseli Adam. *Türk Kültürü Dergisi* 100: 55-57.
- Ögel B (1971) *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul).

- Ögel B (1991) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak Ve Buluntularına Göre)* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Ögel B (2010) *Türk Mitolojisi* 1.Cilt (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- Öger A (2011) Uygur Türklerinde Tezkirecilik Geleneği ve 18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tezkire Örneği: Tezkire-i Ezizân, Mustafa İsen Adına Uluslararası Sempozyum Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Bildiriler, Ankara: AKM Yayınları, s. 533-544.
- Öger A (2013) *Uygur Türklerinde Törenler Ve Bayramlar* (Grafiker Yayınları, Ankara).
- Öger A (2016) Uygur Türklerinde Yağmur Yağdırma Törenleri Ve Yada Taşı. *İv. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*. Kazan-Ankara, Türkiye, 29 Eylül-1 Ekim 40-51.
- Öger A (2016). *Risāle-İ Kassāblık (Kasaplık Risalesi)* (Gazi Kitapevi, Ankara).
- Öger A (2017). Uygurlarda Muskacılık Geleneği Ve Çağatayca Yazılmış Bir Muska Kitabı. *Gazi Türkiyat*, Bahar 2017/20: 55-88.
- Öger A (2019) Çağatayca Yazılmış Bir Rüya Tabiri Üzerine. *Avrasya Uluslararası Arattırmalar Dergisi* Cilt: 7 Sayı: 17 s. 502-521.
- Öger A (2019) *Uygurların Somut Olmayan Kültürel Mirası Kazakistan Örneği* (Ytb Yayınları, Ankara).
- Öger A (2020) *Uygurların Dinî, Siyasî ve Kültür Tarihinde Derin İz Bırakan Seyyid Âfâk Hoca Ve Tezkiresi* (Gazi Kitapevi, Ankara).
- Ölmez Z (1996) *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)* (Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, Ankara).
- Ölmez Z (2007) Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* Cilt: 5 Sayı: 9 s. 173-219.
- Örnek S V (1995) *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (Gerçek Yayınevi, İstanbul).
- Örnek S V (2000) *Türk Halkbilimi* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Özbudun S (1997) *Ayinden Törene* (Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul).
- Özcan K (2005) Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar), *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 20/2: 251-265.

- Özdemir M Yetim F (1997) Günümüz Ekonomisinde Geleneksel El Sanatlarının Yeri Ve Önemi *Türkiye’de El Sanatları Geleneği Ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyum Bildirileri* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Özdemir N (2005) *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Özdemir N (2010) Mizah, Eleştirel Düşünce Ve Bilgelik: Nasreddin Hoca *Millî Folklor* 87: 27-40.
- Özdemir M N (1951) Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri, *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IX S. 1-2: 105-110.).
- Özyetgin A M (2005) *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Pala İ (1995) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Rahman A (1996) *Uygur Folkloru* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Rahman A, Hemdulla R, Huştar Ş (1996) *Uygur Örp Adetleri* (Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi).
- Roux J P(1999) *Altay Türklerinde Ölüm* (Çev. Aykut Kazancıgil) (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Sevindik A (2017) Türk Halk Kültüründe Mizah Ekolojisi, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Sezer S (1988). *Osmanlıda Fal ve Falnâmeler* (Milliyet Yayınları, İstanbul)
- Sönmez T (2018) Uygur Halk Hekimliği Uygulamalarında Çay Ve İşlevleri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 11: 69-74.
- Strauss L C (2013) *Mit ve Anlam* (Çev. Gökhan Yavuz Demir) (İthaki Yayınları, İstanbul).
- Sürücüoğlu M S; Özçelik, A Ö (2008) *Türk Mutfak Ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi*, 38. İcanas Kongresi, Ankara, 10-15 Eylül 1289-1310.
- Türkeri Z (2019) *Enver Samed Korgan’ın Uygurlarda Yasaklar (Yasaklar, Adetler, İrımrlar) Eseri (Metin-İnceleme)* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Türkmen F (2011) Oğuzların İdari Yapı Ve Teşkilatlarında Dikotomik Özellik: *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 11/1: 11-14.

- Taşığıl A (2002) *Uygurlar* (Türkler Ansiklopedisi, 2.C., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Taşığıl A (2018) *Kök Tengri'nin Çocukları*. (Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara).
- Tek R (2018) *Kayseri Yöresi Sağaltma Ocakları* (Kömen Yayınları, Konya).
- Tezcan M (1983) Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış Ve Türklerde Giyim *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 6/1: 255-276.
- Tören H (1997) Tabir-nâme. *Türkiyat Mecmuası*, C. XX, s. 415.
- Turan F A (1998) *Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı 1. C.* (Türkler Ansiklopedisi, İstanbul).
- Türkeri Z (2019) Enver Samed Korgan'ın Uygurlarda Yasaklar (Yasaklar, Adetler, İrımrlar) Eseri (Metin-İnceleme) Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Dalı, Ankara.
- Uzun M İ (1995). *Falname*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.12, s. 141-145 (TDV, İstanbul).
- Ülkütaşır M Ş (1945) Folklorde Törenler: *Folklor Postası* C.1/8: 8.
- Yasin Y (2014) 8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4/4: 151-159.
- Yeşil Y (2014) *Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri (Doğum-Evlenme Ölüm Gelenekleri)* (Eskişehir Valiliği, Ankara).
- Yıldırım D (1998) *Türk Bitiği* ( Akçağ Yayınları, Ankara).
- Yıldırım K (2016) *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası* (Ötüken Neşriyat, İstanbul)
- Yolcu M A (2014) Nevşehir'de Yaşayan Geleneksel Mesleklerin Değişim Ve Dönüşümü *Turkish Studies*, Volume 9/2: 1719-1738.
- Yolcu M A (2017) *Halkbilimi Araştırma Kuram ve Yöntemleri. Halk Bilimi El Kitabı* (Motif Vakfı Yayınları, İstanbul).
- Yolcu M A; Aça M (2019) Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor. *Folklor ve Edebiyat Dergisi*, 25/100: 861-871.
- Yörükkan Y Z (2009) *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm Şamanizmin Diğer Dinler Ve Alevilik Üzerindeki Etkileri (Hazırlayan: Turhan Yörükkan)* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).

Yusuf Has Hacip (1998) *Kutadgu Bilig* Çev. Reşit Rahmeti Arat (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).

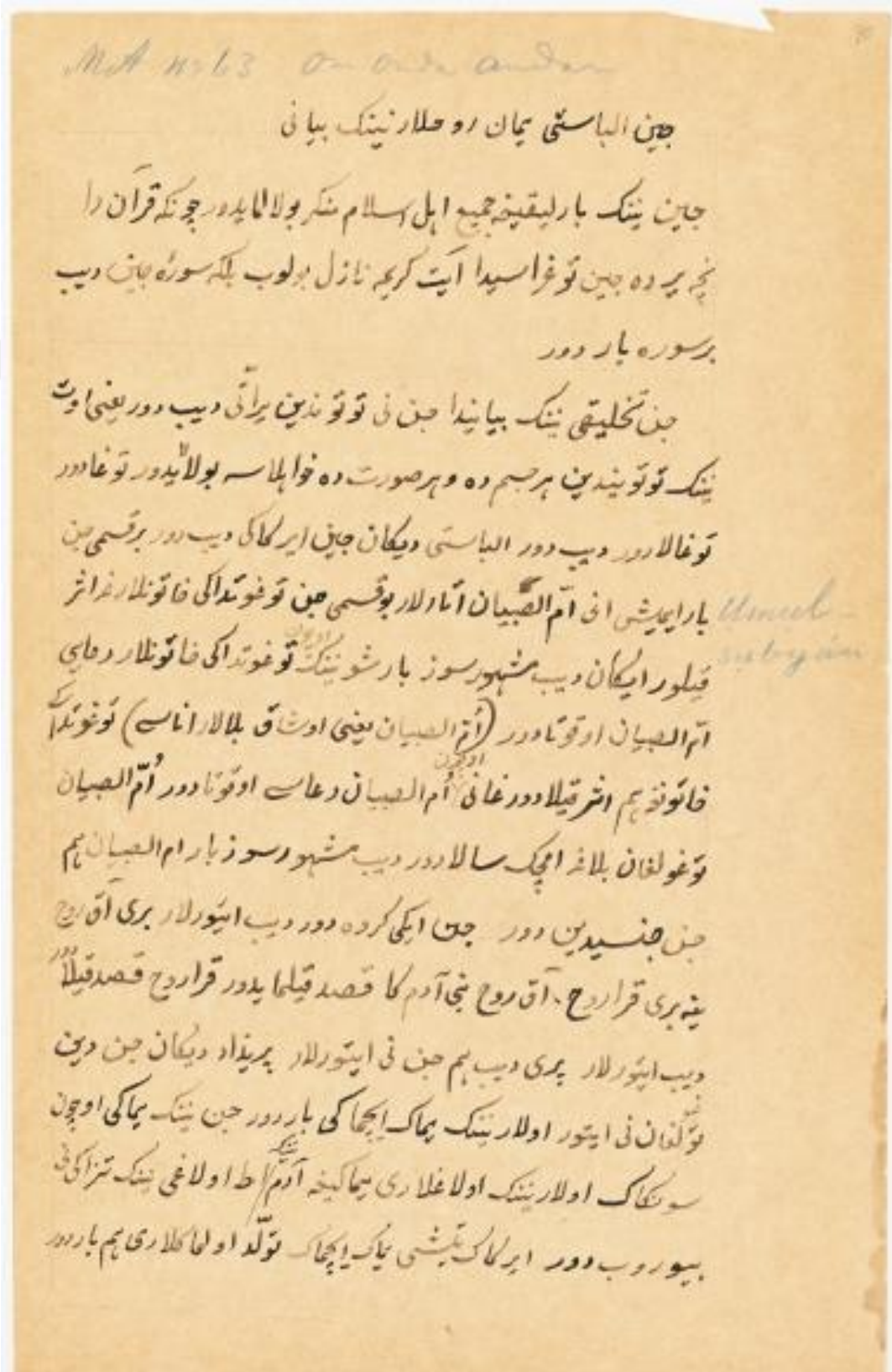
Ziya Gökalp (1977) *Türk Töresi* (Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul).





## EKLER

### Ek 1. Original Metin



1473 Souda

### تمورچی نینک بیانی

اولار نینک قیلار دورغان ایشتی خاص تمور دور اسباب لاری بازغان  
بولقا صندل کوراک او چاق اوره اچکوتره سیده پیش و تمور کار ایشلا  
تامورغان کومور دور بازغان چونک بوغان بر بولقا دور تمور اوت دا  
تاب یب قزیزل چوخ بولغاندا صندل توپ سیده توپوب ایکی یوغان بازغان  
ایکی کشتی قولند الیب بری بازغان اوروب بولغاندا اینه بری اوروب  
سوقا دور قزیزل چوخ بولغاندا بازغان اورس اوت لار پاج پاج هر طرفکا  
ساجیلور خواه بوغان خواه کچیک اسباب تمورچی قیلور کچیکلرک  
ایشتی بولقا بیلان قیلور بازغان بولقا صندل خالص تمور دین دور دسته  
ینا بدین صندل برکونک کابریکایلیک دور کوراک اچکوتره سیدین بولغان  
بر تولوم دورانی اچیکایل سولاب اوت بودماک اوچون قیلغان بر سباب  
دور او چاق کومور سالغالی اوت اوچون دور اوره تمور سومار وقتیدا  
اوره نیکیریب توروب سومار لار اچکوتره سی الدینه تار تیب دیا  
شیم قیلاب کیمماکی اوت سچراب کوبیدور ماسلیکی دور تمورچی نینک  
ینه هم برنجه اسباب لاری بار اولارنی ایماک قلم اوشکه فچاق چرنی  
دیرلار تمورچی نینک یاسایدورغان ایشلاری و هتقانفسر انجام مثلاً  
اورفاق کتمن پالشورکی تا فامیج زنجیر قاغاقوشوق قفل اچقووشکل  
ینه باشقه هر قایداغ کومور بیلان بولادورغان اسباب لارنی یاسایدور  
فچاق قارچی بگیزدرفشه کوباج اولدور بومهم اسباب لارنی توغمالا  
تمور بیلان ایماس سنج نخسته تمور دین یاسارلار تمورنی تالاب

Handwritten notes in the top right corner.

Handwritten notes in the bottom right corner, written diagonally.



أُمید نینگ بیانی

انسان نى خداونۇم بۇتۇن بىر قىلپ اوزى كە بىنۇم قىلپ آئىنگ ۴ دە  
 اوچۇن آدم بىرل عمر كورسە خۇدايم يىنە بىرل عمر بۇرەكلى ياكە يىنە بىرل  
 نەم بولۇنۇپ خۇدايم نىنگ كۇنلارى تۇنارەكلى دىب اُمید قىلور لىكۇن تىلغۇن  
 اُمیدى دىك بولور مو بولماسمو بىلەن سارا بۇتۇن اللە نىنگ پۇرۇش قىلشۇم  
 كىم اُمید قىلالور خۇدانى تۇنۇغان اوز وچۇدى نى بىلگەن خۇدانۇن اىشنانىب  
 غۇشپۇن قۇرۇپ تىلغۇن اىشلايدۇ بۇرەن لار لىق بىلگەن اللە نى تۇنۇغۇچى  
 بىنۇم نىنگ پۇرۇش قىلشۇم خۇدايم نىنگ اُمید قىلالور عمرى نىنگ كۇنلارى نى نىلا  
 لىت بولە او كۇنلارن آدم غە سىكۇت اللە نىنگ و قىتى يىنە قۇبۇق آه  
 تۇنۇپ تۇرە قىلور نىنگ عاليم لار نى كەتۇرۇپ اىنگ اللە نى شەھادەت ايتۇر  
 اورۇغ تىلشۇ خاتۇن بىلەن رىئالىق اور اىھى من اھلە بىت  
 اىم دىن اىوالور من دىب اُمید قىلور . بۇر اُمید نىنگ اىلخۇز بۇر اۇغلى بولسە  
 اىم دىن بۇر عاليم غە علم اوقۇتالى بۇر سە اۇغۇم علم بولور دىب اُمید قىلور  
 بۇر زەھىد اوزى نى آدم دىن اىزىب اىلخۇز اللە غە عبادەت قىلماق بىلگەن  
 عمرى نىنگ كۇنلارى خۇدانىنگ بولسا صىرپ بولسا نىنۇم نىنگ مەخپى  
 دل اىنە اىلا بولور اىلخۇز زەھىد من اولسام بىلشۇم دە جايم بولورەكلى دىب  
 اُمید قىلور . بۇر طالب نى بۇر مەخپىت خۇدا بۇر خۇمىت كە ياكە بۇر مەكتەپ كە قۇسە  
 بىلگەن اوبۇن اوقۇتۇپ اىمتەن كۇنلارى دا انا اللە نى آقۇن قىلپ خۇش  
 بولسۇن دىب اُمید قىلور بۇر طالب اللە نى بۇر سىغە خۇدانى عاليمان حكمت  
 علمى نى عطا قىلسە ظاهرى نى كىلەك كورسەنماك اوچۇن اوزى نى بىلگەن  
 ۴ ادم لار نىنگ اراسىغە اراسىب بىلەر بولە بۇر شىطان نىنگ اىمتەن  
 لاردا هر وقت غالب بولور اىنگۇن هر كىز كىنە ظاهرى بولماس لىكۇن انسان  
 كىنە بولماس اىلخۇز آدم نى آدم لار بۇ آدم اللە كىلەك كورسەك دىب اُمید قىلور .  
 اول عامر قىل خۇدايم نىنگ قىلور . بۇر اى قىلغە هقنە بىك نىل تەجىب  
 قىلپ بىلما بۇر اى راحت كە قۇبۇق بۇر كىم بولسا اول قىل بۇر اى  
 راحت اللە نى بۇر هقنە اوج كۇن يىنە تۇرت كۇن خۇدايم نى راحت كە قۇ  
 بىسە اول خۇرت دىن قىلشۇ لار كى نىنگ اوىغە يارىب تۇرت كۇن حىمان  
 بولۇپ خۇدايم نىنگ تاشقىغە يانسە خۇدايم نى بىلگەن نانىنگ حرام دىب  
 اُمید قىلور اول قىل راحت كۇنلارى نى حساب قىلپ اوتۇز كۇن نەم بولسا  
 خات بولسا بىلگەن لىقنە نانىم حلال دىب اُمید قىلور اىلە اُمیدى  
 خۇدانۇمغە باغلاماق دۇرۇست تۇر .

توہائی و دوہائی نینک بیانی

توہائی تیش کوزہ پدا دوہائی باز کونلا پدا کولار توہائی برنجہ قسم ہاور  
 انجودہ توہائی سکہ پور کیدورغان ملاجی توہائی ترمودین اتکان دوہائی  
 توہائی فرا درخاودا تاش قیلیپ چورسیکا قلما توتقان بکچی توہائی  
 پیپار توہائی ارغنه قاما توتقان سرپوش توہائی الیچہ توہائی آرتوش  
 توہائی بولار نینک جلد سی نم تلپک درلار زانلار کیدورغان توہائی  
 چ برنجہ قسم ہاور سولایسوت توہائی قلما توہائی تولگی توہائی سعوسہ توہائی  
 کعضاف تاشلیق توہائی بو قسم توہائی لار نینک خوست لار نینک اندیزک سالیب  
 قاریب بیلان کسپب دف ینکنہ بیلان تیکیب قلیپ کہ تازیب قیلناق  
 بیلان تاراب لوزون چور لار نینک کسپب قیلار لایور نو توہائی نم  
 تیش لری بیلان تیشلاب کل قیلیپ قیلار لایب سانا دور  
 دوہا چ برنجہ قسم بولادور انجیبات دوہائی بو دوہائی قرا لنبوق  
 غہ ہر نیل دوہاوی غہ لنبوق غہ انیزتہ پاخلاب کسپب باسماچ غہ  
 نامخو باستوروب کل تیکادور انون استر کسپب لوخشوب کاغز  
 بیلان پیلانہ بریب کوزک برکینیب چورسیکا جیک توتوب قانلاب  
 سو برکوب ایکی تختہ نینک ارالقیقخہ الیب توہسیکا چیقیب دسپا  
 قانوروب پرواز بریب قیلار لایور و چ قلیپ غہ سالادور آرتوش  
 شپاتی دکان بر قسم دوہا بار ای تورت تالا قلیپ تیکادور مورتالانی  
 ینہ مورتالانہ چاتیب چورسیکا قرا توتوب قیلار لایور اق دوہا دکان بر قسم  
 دوہا بار ای ایکی تبت خستہ ای انوزک سالیب پیچیب ماشیفہ بیلان  
 تیکیب قیلار تیلادور مور دوہا دکان دوہائی سکر یکہ اون التہ تالا یا بولاسہ  
 تالاسر قلیپ قیلار لایب قلیپ غہ سالادور بعض دوہا لایر لایر توہین کل کسپب چانلاب

